

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

АЛИШЕР НАВОЙИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ
ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ

АЛПОМИШ ДОСТОНИ

туркий халқлар версиялари

- ❖ *Алп Манаиш*
- ❖ *Алпамиша ва Барсинхилу*
- ❖ *Алпамиша ва довьорак Сандузач*
- ❖ *Алпамис Батир*

Таржимон ва нашрга тайёрловчи:
Анвар Бўронов

Тошкент-2020

УЎК 398 (100)

КБК 82.3 (О)

А 54

Алпомиш достони (туркий халқлар версиялари) [Матн] / таржимон ва нашрга тайёрловчи: А.Бўронов. – Тошкент: Muharrir nashriyoti, 2020. – 180 б.

ISBN 978-9943-6289-7-7

Мазкур китобда “Алпомиш” достонининг олтой, бошқирд, татар ва қozoқ версиялари ўзбек тилига таржима қилиниб, жамланган. Шунингдек, достоннинг туркий халқлар версиялари ҳамда улар орасидаги умумийликлар ва фарқлар ҳақида муҳим маълумотлар берилган. Ушбу жамланмага олдиндан ўзбек тилида мавжудлиги ва ўзбек китобхонларига яхши таниш бўлгани учун достоннинг ўзбек ва қорақалпоқ версиялари киритилмади.

Китоб тилишунослик, фольклоршунослик, туркология, аксиология каби йўналишларда тадқиқот олиб бораётган олимлар, докторантлар ҳамда талабаларга “Алпомиш” достонининг версиялари ва вариантларини тарихий-қиёсий ўрганиш ҳамда таҳлилий хулосалар қилиш учун қўлланма сифатида тавсия этилади.

УЎК 398 (100)

КБК 82.3 (О)

Тақризчилар:

Жаббор Эшонқул,

филология фанлари доктори, профессор

Абдимурод Тилавов,

филология фанлари номзоди, доцент

Ушбу монография Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети Илмий кенгашининг 2020 йил 24 июндаги 3-сонли мажлиси қарори билан нашрга тавсия этилган.

ISBN 978-9943-6289-7-7

© А.Бўронов.
© “Muharrir nashriyoti”,
Тошкент, 2020 й.

СЎЗБОШИ

*Гўрўғлисиз эл бўлмас, ахир,
Алпомишсиз мамлакат йўқдир.*

Усмон Азим

“Алпомиш” достони туркийлар тарихидан сўзловчи энг қадимий шоҳ асарлардан бири, халқ оғзаки ижодининг гўзал ва бетакрор намунасидир. Достонда узоқ мозийдан бутунга қадар яшаб ўтган аجدодларимизнинг эзгу хотираси, қайғулари, қувончлари дардли қўшиқ бўлиб янграйди. Бу қўшиқ уни тинглаган киши қалбига сел бўлиб кириб, миллий ғурур, ватан ва унинг шонли тарихига муҳаббат туйғусини уйғотади.

Достонда туркийлар тарихи, тили, ҳаёти, урф-одатлари, қадриятлари равон тил ва юксак бадий маҳорат билан тасвирланган. Унда она тилимизни асрлар силсиласидан бизгача етказиб келган ҳассос ва ёдкаш бахшиларнинг қалб қўри, руҳи, нафаси сезилиб туради. Уларнинг маҳорати ва тилга бўлган садоқати самараси ўлароқ, достонда миллатимизнинг руҳи, шаъни, шавкати ва ғурури бўлган она тилимизнинг қадимий жозибаси, аслияти сақланиб қолган. “Алпомиш” достонининг илк тадқиқотчиларидан бири, Ўзбекистон халқ шоири Ҳамид Олимжон достон ҳақида қуйидагича фикр билдиради: “Алпомиш” тил жиҳатидан ўзбек тилининг бутун бойлиги ва рангдорлигини акс эттиради. Достон ўзбек халқ тилининг қанчалик ширалик, қанчалик ихчам ва ўз ҳаётини ифода қилиш учун қанчалик мукаммал, бой эканини ҳам кўрсатади. Достонда турмушда учрайдиган энг оддий сўзлардан тортиб биз учун нотаниш, лекин били-

шимиз зарур бўлган ҳарбий терминларгача мавжуд. Чорвачиликка оид терминлар ҳадсиз кўп. Буларни биз билмас эдик ва билмасдан туриб, ўзбек тилининг қашшоқлиги ҳақида ёлғон афсоналар ҳам тўқиб юрар эдик. “Алпомиш”да бу кунги адабий тилимиз, матбуот тили учун практик аҳамиятга эга бўлган сўзлар жуда кўпдир”.

“Алпомиш” достони аслида барча туркий халқларнинг маънавий мероси саналади. Татар олими Фатих Урманче ўзининг тарихий-қийёсий очеркларида бу ҳақда қуйидагича фикр билдиради: “Алпомиш эпик образини тарихий ўрганиш, айниқса, қаҳрамонларни унаштириш масаласидаги умумийликларни мотив жиҳатидан қараб ўргансак, чамаси, бу дoston қадимда генетик жиҳатдан яқин бўлган барча туркий халқлар, жумладан, қипчоқ, ўғуз ва қарлуқларнинг ҳаммасида мавжуд бўлгани ва кейинчалик шу образ атрофида бошқа ўзига хос афсоналар яралишига олиб келганини кўриш мумкин”.¹

Фатих Урманче айтганидек, “Алпомиш” туркий халқлар бирлигининг рамзи, умуммеросидир. Аммо бугунги кунгача дostonнинг фақат ўзбек, қозоқ, қорақалпоқ, бошқирд, татар ҳамда олтой версияларигина сақланиб қолган ва бизнинг давримизгача етиб келган. “Алпомиш” достони қорақалпоқ тилида “Алпамис”, қозоқ тилида “Алпамис батир”, олтой тилида “Алп Манаш”, бошқирд тилида “Алпамиша ва Барсинхилу”, татар тилида “Алпамша ва довюррак Сандуғач”² деб номланади. Шунингдек, Ғарбий Сибир татарларида “Алп Мямшян” достони ҳам сақланган.

Ушбу китобда “Алпомиш” дostonининг олтой, бошқирд, татар ва қозоқ версиялари ўзбек тилига таржима қилиниб, жамланган. Ушбу жамланмага олдин-

¹ Фатых Урманче. Тюркский героический эпос. Казань, ИЯЛИ, 2015. С. 17

² Татар тилила. “Алпамша һәм кыю сандуғач” деб номланади.

дан ўзбек тилида мавжуд бўлгани ва ўзбек китобхонларига жуда яхши таниш бўлгани учун дostonнинг ўзбек ва қорақалпоқ версиялари киритилмади.

XX асрнинг 90-йилларида туркиялик олим Метин Эргун “Алпомиш” дostonининг барча версияларини турк тилига таржима қилган ва бу иш туркиялик тилшунослар ҳамда фольклоршунослар томонидан муҳим ҳодиса сифатида кутиб олинган эди. Ушбу китоб туркий халқлар орасида иккинчи бўлиб амалга оширилган “Алпомиш” дostonи туркий халқлар версияларининг тўпламидир.

“Алпомиш” дostonи туркий версияларининг она тилимизда тақдим этилиши фольклоршунослик, тилшунослик, туркология, аксиология каби бир неча йўналишларда тадқиқот олиб бораётган олимлар, докторантлар ҳамда талабаларга, уларни тарихий-қиёсий ўрганиш ва таҳлилий хулоса қилиш учун кенг йўл очиб беради.

Анвар Бўронов

“АЛПОМИШ” ДОСТОНИНИНГ ТУРКИЙ ХАЛҚЛАР ВЕРСИЯЛАРИДАГИ УМУМИЙЛИКЛАР ВА ФАРҚЛАР

Халқ оғзаки ижодиёти туркий халқларнинг умумий хусусиятларини кўрсатиб берувчи муҳим омиллардан бири саналади. Туркий халқлар оғзаки ижодиётини тарихий-қиёсий ўрганиш шуни кўрсатадики, дунёдаги барча халқлар сингари туркий халқларнинг миллий шаклланишида ҳам достон, афсона, эртақ, мақол, матал ва топишмоқларнинг аҳамияти жуда катта бўлган.

Туркий халқлар достонларининг мавзулари ҳам ўзига хос бўлиб, улар орасида маънавий, маърифий, дидактик – ахлоқий мавзудаги достонлар алоҳида ажралиб туради. Достон ва эртақларда халқларнинг асрий орзу ва интилишлари мужассамланади ва унда миллий бирлик, озодлик каби эзгу ғоялар олдинга сурилади. Достонларда гўзал бадийий сўз шакллари, ёрқин образлар, турли қочиримлар, афоризм ва ўланлар кенг ўрин олганки, бу туркий халқларда кейинги давр бадийий адабиётининг шаклланишига ҳам тамал тошини қўйган, десак адашмаймиз. “Алпомиш” худди шундай ижод намунаси, туркий халқлар бирлигининг рамзи, чин маънода оригинал қаҳрамонлик достонидир.

Туркий халқлар достонлари ва эртақларининг деярли ҳаммасида умумийлик ёки айнан бир хилликлар учрайди. Аммо шундай бўлса-да, улар орасида каттагина фарқлар ҳам кўзга ташланиб, бу “Алпомиш”нинг бошқа туркий халқлардаги версияларида ҳам яққол кўринади.

“Алпомиш” версиялари асосий ғояси, сюжети ва мазмунига кўра бир-бирига яқин бўлгани учун битта достон сифатида қайд этилади. Шунингдек, фоль-

клоршунослар томонидан яна бир нечта дostonлар, жумладан, қирғиз халқининг “Манас”, Шумерларнинг “Тилгамиш”, Гомернинг “Одиссей” дostonларини ҳам айрим хусусиятлари ва сюжетлардаги ўхшашликларга кўра “Алпомиш”га яқин экани айтилган. Масалан, дунё халқларининг қаҳрамонлик эпосларини кенг тадқиқ қилган олим В.М. Жирмунскийнинг “Алпомиш ҳақидаги эпик дostonлар ва Гомернинг “Одиссей” дostonи” номли мақоласида мазкур дostonнинг сюжетларини “Одиссея” ҳамда ўғуз-қипчоқларнинг “Қўрқит ота китоби” (“Китаби дедам Коркут”) қаҳрамонлик дostonлари билан қиёслаб, уларни генетик ўхшашлигини қайд этади³. Шунингдек, кейинги йилларда корейсларнинг “Жумонг” дostonи ва “Алпомиш” дostonи қиёсий ўрганилмоқда. Бунинг исботи ўлароқ, 2014 йилда Жанубий Корейлик олима О Ин Кёнг “Алпомиш” ва “Жумонг” дostonлари материаллари асосида ўзбек ва корейс қаҳрамонлик эпослари қиёсий таҳлилига бағишланган докторлик диссертациясини ёқлади.

Аммо фольклоршуносликда юқорида тилга олинган дostonларнинг ҳаммаси алоҳида дoston сифатида қайд этилади ва “Алпомиш” дostonлари қаторига қўшилмайди. Фақатгина ўзбек халқининг “Алпомиш”, қорақалпоқларнинг “Алпамис”, қозоқларнинг “Алпамис батир”, олтойларнинг “Алп Манаш”, бошқирдларнинг “Алпамиша ва Барсинхилу”, татарларнинг “Алпамша ва довюрақ Сандуғач” ҳамда Ғарбий Сибир татарларининг “Алп Мямшян” дostonлари “Алпомиш” дostonининг версиялари сифатида қабул қилинади.

Ҳатто қирғиз халқ дostonи “Манас” ҳам номланиши ва айрим сюжетларига кўра “Алпомиш”га, хусусан, олтойларнинг “Алп Манаш” дostonига ўхшаса-да, дostonдаги воқеаларнинг мазмунан ўзгаргани учун

³ Жирмунский В.М. Эпическое сказание об Алпамыше и “Одиссея” Гомера. Известия АН СССР, 1957. – Т. XVI. – Вып. 2.

алоҳида асар сифатида қайд этилади. Дарҳақиқат, “Манас” достонида қаҳрамонлик қиссалари турли даврларни қамраб олган. Достонда қирғизларнинг она ватани саналган Олатовда, қирғиз хони Ногой хитойлар билан урушда енгилгач, унинг ўғли Жақип Олтойга сургун қилинади. Жақип у ерда қалмоқлар қўлида ишлашга мажбур бўлади ва ўша ердаги олтин конларида ишлаб бойиб кетади. Ўзининг каттагина чорваси ва мулкига эга бўлгач эса элни бирлаштириб ўз улусини тузади. Аммо Худо унга фарзанд бермайди. Худди “Алпомиш” достонидаги каби Жақип ҳам фарзанд илинжида муқаддас жойларни зиёрат қилиб, Худодан ёлвориб фарзанд сўрайди ва қурбонликлар қилади. Ниҳоят, унинг хотини ўғил туғиб, исмини Манас деб қўйишади. Манас тез улғайиб, донғи кетган саркардага айлангач, қалмоқлар ва хитойларни енгиб хонликни қўлга олади. Сўнг у она юртига қайтиб, Олатовни душманлардан озод қилади. Айнан шу сюжетларига кўра “Манас” достони “Алпомиш” достонига ўхшаб кетади. Манас номи ҳам шаклан олтойларнинг “Алп Манаш” достонидаги Манашбий номига мос келади. Бироқ, шундай бўлса-да, достондаги кейинги воқеалар гоҳ Олатов, гоҳ Хитойда рўй бера бошлайди. Манас гоҳ уйғурлар билан, гоҳи Афғонистон шоҳлари билан урушга киради. Сюжетлар бутунлай ўзгариб, достоннинг моҳияти ҳам ўзгариб кетади. Бундан ташқари, Манас ҳажм жиҳатидан ҳам “Алпомиш” достонидан анча катта ва кўп қиррали бўлиб, халқ достонлари орасида энг йириги ҳисобланади.

“Алпомиш” достонининг тарихи туркийларнинг энг кўҳна, турк хоқонликлари даврига бориб тақалади. Фольклоршунос олимларнинг гипотезалари ва достонларда келтирилган воқеалар таҳлилига кўра, Алпомиш достонларидаги воқеалар асосан икки давр: VI – VIII асрлар ҳамда XVI – XVII асрларни қамраб олган. Аммо бу ундан олдин “Алпомиш” достони бўлмаган, деган маънони бермайди. Чунки тарихий манба ёки факт-

нинг йўқлигини, халқ оғзаки ижоди намуналарига қўллаш унчалик ҳам тўғри эмас.

Алпомиш номидаги қадимги туркий ҳукмдор ва қаҳрамонларнинг унвони саналган “алп” сўзи ҳам дostonнинг қадимийлигидан дарак беради. “Маҳмуд Кошғарийнинг “Девони луғотibt турк” асарида “Алп” ботир маъносида келган. Шунингдек, Маҳмуд Кошғарий луғатида “алпагут” сўзи ҳам ишлатилиб, алпларнинг сифати саналган бу сўз енгилмас маъносида қўлланилади⁴. Бундан кўринадики, “алп” сифати ҳамма ботирлар ёки ҳукмдорлар исмига қўшилмаган. Фақат бутун қўшин билан бир ўзи жанг қилишга қодир бўлган, енгилмас жангчилар исмигагина “алп” сифати қўшилган.

“Алпомиш” дostonи қанчалик узоқ тарихга эга бўлмасин, уни илмий ўрганиш XIX асрнинг охири – XX асрнинг бошларига келибгина йўлга қўйилган. Бу Осиё халқлари, жумладан, туркий халқлар тарихи, тили ва маданиятини ўрганишга эътибор кучайган, ёзма адабиётлар, археологик ёдгорликлар қатори халқ дostonлари ҳам кенг тадқиқ қилинаётган давр эди.

1890 йилда Евгений Фёдорович Каль илк бор “Алпомиш” дostonи ҳақида маълумот ёзиб олган. У Термиз шаҳри яқинидаги Солиҳобод маҳалласида тўхтаб ўтар экан, ўзбекларнинг ойинни уруғи⁵ вакили Омонназар бахши куйлаётган “Алпомиш” дostonини тинглаб, буни ўз кундалигига қайд этади. Шу йиллари бошқирд фольклоршуноси Диваев Абубакр Ахматйан ули ҳам қорақалпоқ “Алпамис”ини жиров Жиемурад Бекмухамедов тилидан ёзиб олган. 1899 йилга келиб эса қозоқ тилидаги “Алпамис” Қозон шаҳрида “Қиссаи Алфамиш” номи билан чоп этилади.

“Алпомиш” дostonининг ўзбек версияси ўша даврда ҳам энг мукаммал ва кўп вариантли бўлгани ҳамда композицион тузилишининг мураккаблигидан келиб

⁴ Девони луғатит турк. индекс-луғат. Тошкент: Фан, 1967. 18-бет

⁵ Ўзбек уруғларидан бири.

чиқиб, уни чоп этиш учун кўп йиллар достоннинг қулай варианты ахтарилган. Улар орасида мукамалроқ деб топилган, ўзбек халқ бахшиси Фозил Йўлдош сўзидан ёзиб олинган, 13715 мисрадан иборат “Алпомиш” достони 1922 йилда қўлёзма ҳолатига келтирилади.

XX аср 30-йилларининг охири, 40-йиллар бошларига келиб, ўзбек этнологлари ва олимлари томонидан барча “Алпомиш” вариантлари кўриб чиқилгач, янги тадқиқотларга йўл очилади. Шу йиллари Ўзбекистон халқ шоири Ҳамид Олимжон муҳаррирлигида “Алпомиш” достони рус тилига таржима қилинган.

“Алпомиш” достонларини тарихий-қийёсий ўрганиш ҳам шу йиллари анча ривожланади. Айниқса, В.М.Жирмунскийнинг 1943 йилда “Новый мир” журналыда чоп этилган “Ўзбек халқ қаҳрамонлик достонлари: адабий-танқидий таҳлил” номли мақоласида достоннинг мазмун-моҳияти кенг очиб берилган. Жирмунский “Алпомиш” достонининг ўзбек, қорақалпоқ ва қозоқ версияларини қўнғирот версияси деб атаб, “Алп-Манаш” эпосини энг қадимги версия сифатида кўрсатади. Шунингдек, айнан шу мақолада олим “Одиссея” ва “Алпомиш” достонлари сюжетидаги ўхшашликларни инобатга олиб, мазкур достонлар тарихини милоддан аввалги VII асрга тегишли деб белгिलाган.⁶

“Алпомиш” достонининг бошқирд, татар ва олтой версиялари мазмуни, ёзилиш услуби ҳамда сюжетида кўра бир-бирига жуда яқин бўлиб, улар ўзбек, қозоқ ва қорақалпоқ версияларига нисбатан кичикроқ достон саналади.

Достонлар ичида “Алп Манаш” достони кўпроқ архаик⁷ хусусиятга эга. Олтойларнинг исломни қабул қилмагани сабаб “Алп Манаш” достонида Манашбий шомонлик хусусиятлари билан гавдаланади. Ҳозирги

⁶ Жирмунский В.М. Эпическое сказание об Алпамыше и “Одиссея” Гомера Известия АН СССР, 1957. – Т. XVI. – Вып. 2

⁷ Архаик (от греч. archaikys – қадимий) – маълум бир тарихий ривожланиш жараёнларининг илк даври

кунда достоннинг Олтой халқ бахшиси Николай Улагашев тилидан ёзиб олинган варианты кенг тарқалган. “Алп Манаш”нинг бошқа достонларга нисбатан лингвистик жиҳатдан устунлиги шундаки, унда форсий ва арабий сўзлар бутунлай қўлланилмайди. Достон қуйидаги тўлғовлар билан бошланади:

*Жаш ағаштари бўр сарғарбас,
Жашил кеен Алтайда,
Жайғи қуштари он сўрибас,
Жараш жирғалду кенг жерде
Тоғус тунгей қирлу
Тайға қўлтиғида...*⁸

Таржимаси:

*Ёш дарахлари ҳеч сарғаймас
Ям-яшил кенг Олтойда.
Турли қушлар сайраган,
Қўшиқлари кўп жойда,
Тўққиз тенгай тоғ ёнида
Тайғанинг қўлтиғида...*

Олтой халқ бахшиси Николай Улагашев варианты таҳлилига кўра, фольклоршунослар “Алп Манаш”ни туркийлар тарихининг олтой даври, айримлар ўғузларнинг шаклланиш даврида яратилганини қайд этади. Айрим тадқиқотчилар эса “Алп Манаш”да кечган воқеаларни VI асрга оид тарихий воқеалар билан боғлайди.

“Алп Манаш” достонининг бошқа версиялардан яна бир фарқи шуки, ундаги персонажларнинг исмлари бошқа версиялардаги исмлар билан деярли мос келмайди. Алп Манаш номи Алпомишдан кўра кўпроқ Манасга яқинроқ талаффуз қилинади. Достондаги Бойбароқ,

⁸ Н.У.Улагашев. Альп-Манаш. Алатайдинг битиктер чигарар издателствозининг Туулу Алтай бологу. 1985. 1-том. 7 стр

Эрмон чечан, Эрка кў, Кумужек Ару, Хон Чурекай, Оқсоч чол, Оқхон, Эрка Қорақчи, Оққобон, Желбеген одамхўр номларининг бирортаси бошқа версияларда учрамайди. Фақат Манашбийнинг отининг номланиши татар версиясидаги Алпамшанинг Ақбўзатига мос келади.

“Алп Манаш” достони шу пайтгача В.В.Радлов, Г.Н.Потанин, В.М.Жирмунский, Е.М.Мелетинский, С.С.Суразаков, Т.Садалова, Н.Тадина каби ўнлаб етук олимлар томонидан кенг тадқиқ қилинган. Достоннинг ёзиб олиниши ва оммалашишида эса Олтой халқ бахшиси, тўбалар аймағининг қузен уруғи вакили Николай Улагашевнинг хизмати каттадир. Н.Улагашев болалигидан ўнлаб устоз кайчиларнинг⁹ достонларини тинглаб ўсади. Уларнинг изидан юриб достонларни ёд олади. Устозлари: юз уруғи вакили Қидир Ўтлиқов, овулларни кезиб достонлар айтиб юрувчи, сўққабош бахшилар Яймат бахши ва Қобақ Тадижеков, кўзи ожиз бахши Собақ Боченов каби ўнлаб кайчилардан олтой халқининг энг сара достонларини ўрганади ва эл орасида машхур кайчи бўлиб танилади. Улагашев “Алп Манаш” достонини Яймат бахшидан ўрганган. Улагашевдан эса достонларни энг машхур олтойшунослардан бири Павел Кучияк, фольклоршунос Анна Гарф ҳамда Николай Куранаковлар ёзиб олган.

Достоннинг татар версияси “Алпамша ва довюрак Сандуғач” ҳам кичик ҳажмли асар бўлиб, бу эпос услуги ва тузилишига кўра эртак ёки ривоят жанрига яқинроқ саналади. “Алпамша ва довюрак Сандуғач” эпосида Алпамша етим подачи сифатида тасвирланиб, унинг отаси ва онаси ҳақида умуман маълумот берилмайди. Асар қуйидаги сўзлар билан бошланади: *“Алпамша ярлы гаиләдән чыккан бер малай була. Ул бик күп еллар көтү көтә”*¹⁰ (таржимаси: Алпамша ерли(маҳаллий) оиладан чиққан бир малай (хизматкор) бўлади. У узоқ йиллар мол боқиб юради.)

⁹ Кайчи – олтойлар бахшини кайчи (куйчи) деб атайдди.

¹⁰ Татар халык ижаты: Әкиятләр. Казан, 1977. 1-китап. 268-б.

Эпосда Барчин ўрнида Сандуғач¹¹, образи қўлланилади. Сандуғачнинг синглизининг исми эса Қарлуғаш бўлади. Қултойнинг исми Қилтап шаклида қўлланилади. Қилтап образи ўзбек, қорақалпоқ ва қозоқ версияларидаги каби подачи эмас, аксинча, ўзга юртнинг шоҳи, “Алпамш”нинг рақиби сифатида гадаланади. Эпосда Сандуғоч довюрак, жасур аёл сифатида тасвирланади. У Қилтап билан бўлган жангларда Алпамшанинг ўрнига яқка ўзи жангги кириб, қаҳрамонликлар кўрсатади. Алпамша эса аксинча, эринчоқ, уйқучи ва ялқов сифатида гадаланади. Шунинг учун эпос “Алпамша ва довюрак Сандуғач” деб номланган бўлса ажаб эмас. Эпос А.Валитова, Ф.Урманче, Ф.Эхмэтова, М.Закиев, М.Бакиров, Т.Галиуллин, М.Гайнетдин, Л.Мухаметзянова каби олимлар томонидан тадқиқ қилинган.

“Алпамша ва Барсинхилу” версияси ҳам ўзига хос бўлиб, ундаги персонажлар бошқа дostonлардаги персонажлардан характерига кўра бирмунча фарқланади. Дostonда татар версиясидан фарқли ўларoқ, Алпамша – ўзбек, қорақалпоқ ва қозоқ версияларидаги каби онасининг узоқ кутган фарзанди бўлиб дунёга келади. Қултой образи ўрнида эса асарда Қўлтоба исмли қаҳрамон қатнашади. Аммо “Алпамша ва Барсинхилу”даги Қўлтоба бошқа версиялардагига нисбатан анча мураккаб образ. Чунки Қўлтоба дostonда гоҳи подачи, гоҳи Алпамшанинг тахтини эгаллаб олган душмани ўрнида гадаланган.

“Алпамша ва Барсинхилу” дostonи биринчи марта XIX аср охири – XX аср бошларида А.Г.Бессонов томонидан халқ бахшиларида ёзиб олинади. Шундан сўнг бошқирдлар яшовчи турли ўлкаларда олиб борилган изланишларда М.А.Бурангулов, С.А.Галин, К.Мэргэн, С.Ф.Миржанова, М.М.Сагитов, С.Г.Сафуанов, Н.Д.Шункаров каби фольклоршунослар томонидан “Алпамша”, “Алтиешер Алпамша” каби дostonнинг бошқа вариантлари матни ҳам қоғозга туширилган.

¹¹ Сандуғоч – булбул.

Бошқирд ва татар халқлари исломни қабул қилган, “Алпамиша ва Барсинхилу” ҳамда “Алпамша ва довьорак Сандуғач” достонларида арабий ва форсий сўзлар кўп қўлланса-да, исломий элементлар жуда кам учрайди.

Олтой, бошқирд ва татар версияларида Бойсун топоними ва қўнғирот этноними бутунлай тилга олинмаган. Қалмоқлар ҳам душман сифатида кўрсатилмайди. Шунингдек, ҳар учала достонда ҳам Бойбўри ва Бойсари антропонимлари ўрнида бошқа номлар келади. Аммо татар ва бошқирд лексиконида ушбу исмлар кенг қўлланганини инобатга олсак, балки “Алпамша” эпосининг илк вариантларида ҳам Бойбўри ва Бойсари образлари бўлганини тахмин қилиш мумкин.

Достоннинг қозоқ, қорақалпоқ ва ўзбек тилидаги версиялари эса олдинги учтасига нисбатан ҳажми жиҳатидан каттароқ ва мураккаб тузилгани билан фарқ қилиб, уларда ислом динининг таъсири кўпроқ сезилади. Шунингдек ҳар учала достонда ҳам Алпомиш қўнғирот уруғидан экани, персонажларнинг намоз ўқиши ва исломий қадамжоларни зиёрат қилиши каби ҳолатларга кўпроқ аҳамият берилган.

Қозоқ тилидаги “Алпамис батир” достони тарихийлиги, исломийлиги, мантиқийлиги ва сюжет жозибadorлиги билан ажралиб туради. Достон туркий назмнинг содда ва ёқимли ритми билан бошланади:

*Бурунғи ўткан заманда,
Дин мусилман аманда,
Жидели Байсин жеринде,
Қонгират деген элинде
Байбўри деген бай бопти,
Тўрт тулиқ¹²и сай бопти¹³.*

¹² Тўрт тулиқ – чорванинг тўрт тури: туя, йилқи, қора мол ва қўй

¹³ Ғабдуллин М., Сыдықов Т. Қазақ халқының батырлық жыры, Алматы, 1972.

“Алпамис батир”нинг илк мисраларидан маълум бўладики, дostonда ислом динига кенг эътибор берилган. Бундан ташқари, Бойбўри ва Аналиқнинг фарзанд илинжида Хожа Аҳмад Яссавий, Ҳазрат Шашти Азиз ва Бобо Ота мақбараларини зиёрат қилиши ҳам исломга бўлган эътиборни билдиради. Шунингдек, ўзбек версиясидан фарқли ўлароқ, дostonда Бойсари исми Сарибой шаклида қўлланилган ва улар бир-бири билан ака-ука эмас, қалин дўст бўлишган. Улардан бири Жидели Байсинда қўнғирот уруғининг, иккинчиси Шекти юртида яшовчи шекти уруғининг сардори. Сарибойнинг қалмоқлар юртига кетиши ҳам, ўзбек версиясидан фарқ қилиб, у агар Алпомиш ўлиб қолса, қизим беникоҳ туғилган Ултанга қолмасин, деган ўй билан юртдан кетиб қолади. Бу ҳолат қозоқларда ҳанузгача сақланиб келаётган амангерлик, яъни левират¹⁴ никоҳнинг ўша даврларда ҳам бўлганини билдиради. Қадимдан туркий халқларда левират ва экзогам¹⁵ никоҳга катта эътибор берилганини инобатга олсак, дostonдаги ушбу ҳолатлар Алпомиш эпосининг аслиятига яқинроқ кўринади. Маълумки, левират ва экзогам никоҳга эътибор бериш туркий халқлар исломни қабул қилгач, аста-секин унутилиб борган.

“Алпамис батир” дostonидаги яна битта фарқ Ултан образи билан боғлиқдир. Ушбу версияда Ултан Бойбўрининг эмас Қултайнинг беникоҳ туғилган фарзанди бўлади. Бойбўрининг узоқроқ қариндоши бўлган Қултай қўл остидаги хизматкорларнинг биридан туғилган боласини бефарзанд амакисига тортиқ қилади.

“Алпамис батир” дostonининг айтувчилари, яъни бахшиларнинг кўпчилиги Жанубий Қозоғистон ҳудудларида яшаган. Шунинг учун Жанубий қозоғистонлик

¹⁴ Левират (лотинча *Levir* – қайни, қайнаға) – қозоқча Амангерлік – аёлнинг эри вафот этса, эрининг акаси ёки укасига никоҳланиши.

¹⁵ Экзогамия (этно) – (юнонча *εξω*, *εχο* – ташқарида + *γάμος* – никоҳ) ўз қабиласидаги, уруғидаги кишига уйланиш ёки эрга тегишни ман қилувчи урф-одат.

С.Аққожаев, А.Байтурсинов, Е.Керимбетов, А.Нисанов, Ж.Жақипов каби оқин-жировлардан ёзиб олинган версиялари эл ораси жуда машхур. Аммо улар орасида Султанбек Аққожаевдан ёзиб олинган версия мукамалроқ ва сўзга бой бўлгани учун кўпроқ оммалашган.

“Алпамис батир” илк марта қозоқ этнографи ва шоири Жусипбек Шайхисламули томонидан ёзиб олинади. Кейинроқ достоннинг бошқа вариантлари ҳам Ж.Бекмухамедова, Е.Ахметбековалар томонидан қоғозга туширилган. М.Габдуллин, Х.Жумалиев, М.Ауэзов, С.Сейфуллин, Н.Смирнова каби олимлар достон устида тадқиқотлар олиб боришган.

Қорақалпоқ халқининг “Алпамис” достони ҳам ҳажмининг катталиги, тузилиши ва сюжетида кўра бошқа достонлардан анча фарқ қилади. Мазкур достонда илк марта қўнғирот этносининг таркибига кирувчи субэтнос тилга олиниб, Алпамиснинг қўнғирот элига қарашли ирғақли уруғидан экани айтилган.

*Ертедеги эйjem заманда,
Ол заманнинг қадиминде,
Жийдели Байсин халқинда,
Қонгират деген ел еди,
Руўи еди ирғақли¹⁶ (ырғақлы)*

Н.Г.Алламбергеновнинг “Алпомиш” достони ўзбек, қорақалпоқ версияларида бош қаҳрамон шажараси ва “қўнғирот” этноними талқини” номли мақоласида келтиришича, достоннинг учта вариантыда қаҳрамонлар мансуб бўлган уруғ “ирғақли”, тўрттасида “қўнғирот”, фақат биттасида Бойбўри “ойдинли”, Бойсари “эрбилек” уруғи вакили экани айтилган.¹⁷ Қорақалпоқ версия-

¹⁶ Қарақалпақ фольклоры. Алпамыс. Қарақалпақ баспасы. Нукус.1981. 9-бет.

¹⁷ Н.Г.Алламбергенова. “Алпомиш” достони ўзбек, қорақалпоқ версияларида бош қаҳрамон шажараси ва “қўнғирот” этноними талқини. Илим ҳам Жамийет журналы. Нукус. 2019. 3-сон 59-бет.

сида ҳам қозоқ версиясидаги каби Бойбўри ва Бойсари ака-ука эмас, дўст бўлади. Шу сабаб уларда ҳам ўзаро қудалашиш учун экзогам никоҳга монъелик қилувчи ҳеч қандай элементлар кўринмайди. Бундан маълум бўладики, достоннинг қозоқ ва қорақалпоқ версиялари этник хусусиятларига кўра бир-бирига яқинроқ.

“Алпамис” достонида Байбўри ва Байсари орасидаги муносабат бошқа версиялардан фарқ қилади. Улар фарзанд истаб, муқаддас қадамжоларга бормаиди, пирлардан ҳам мадад сўрамайди. Улар фақат Аллоҳдан фарзанд сўраб, тез орада иккисининг ҳам аёли ҳомиладор бўлади. Бу ҳолат достонда қуйидагича тасвирланган:

*Ашилар тавдинг гияси,
Жайилар байдинг туйеси,
Бизлер ўлсек, жўражан,
Себил қалған Байсиннинг,
Ким бўлади ийеси?
Ендиги қалған ўмирде,
Қудайдан нийет етейик.*

Шу тариқа икки дўст Худодан ният қилиб сўраб, бири ўғил, бири қизли бўлгач, қудалашишни ният қилишади.

Бошқа версияларда қўли очиқ ва саховатли инсон сифатида тасвирланган Байбўри бу достонда зикна одам сифатида тасвирланади. Улар фарзандли бўлгач, Байсари қиз фарзанд кўрган бўлса ҳам дарров элга эҳсон сочиб, тўй беради. Аммо у Байбўрини қанча унда-са ҳам шукрона тўйини ўтказмайди. Ниҳоят, Алпомиш етти ёшга тўлгач, Байбўри элга тўй бериб, тўйда Байсарини кўп изза қилади. Кўпкари ўйинида улар бир-бири билан аразлашиб, Байсари аччиқ устида юртни ташлаб, Тайшихан ерларига кетиб қолади.

“Алпамис” достонининг Қалли Айимбетов томонидан 1934 йилда ёзиб олинган варианты машҳурдир.

Бундан ташқари, Ж.Бекмухаммедов, Е.Нурабуллаев, Х.Ниязов, Т.Тўрениязов каби ўнлаб оқин-жировларнинг вариантлари ҳам кенг тарқалган. Достон И.Т.Сағитов, Н.Давқараев, Қ.Айимбетов, Қ.Мақсетов, С.Баҳадирова, Ж.Хошниязов, К.Алламбергенов, Н.Алламбергенова ва бошқа олимлар томонидан етарлича тадқиқ қилинган.

“Алпомиш” достонининг ўзбек версиясида маданий ва лингвистик синкретизм¹⁸ кўпроқ учрайди. Унда ислом, сўфийлик ва бошқа анъанавий эътиқод шакллари қоришуви яққол кўзга ташланади. Достонда илк бора Алпомишга Ҳакимбек деб, нотуркий исмининг қўйилиши кўпчилик тадқиқотчилар эътиборини тортган. Қолаверса, Шоҳимардон пир образи, форсий достонлар қаҳрамони Рустами достоннинг тўқсон алпнинг боши, деб айтилиши ҳам достонни туркий халқлар оғзаки ижоди мезонларидан анча узоқлаштиради.

Достон асосан ўзбек тилининг қипчоқ лаҳжасида айтиб келинган бўлса-да, унда арабча ва форсча сўзлар бошқа версияларга нисбатан кўпроқ учрайди. *Фарзанд, марака, пир, равза, зулфакдор, малак* каби сўзларнинг оғзаки матнда ҳам учраши бахшиларнинг Бухоро хонликлари даврида шаклланган ўзбек тилида сўзлашганидан дарак беради.

Достондаги закот воқеаси ҳам бошқа версияларда учрамайди. Ушбу воқеа сабаб икки ака-уканинг юз кўрмас бўлиб кетиши эса ўша даврда халқнинг ислом рухларини тўғри қабул қилолмаганидан ёки диний синкретизмнинг вужудга келганидан далолат беради. Шундай бўлса-да, ўзбек “Алпомиш”и вариантларининг кўплиги, мазмундорлиги ва бадиий мукамаллиги билан ажралиб туради.

Ўзбек “Алпомиш”и энг кўп тадқиқ қилинган версия бўлиб, бунда Ҳоди Зариф, Ғози Олим Юну-

¹⁸ Синкретизм (греч. *synkretismos* — қўшилиш, қоришиш) — турли маданият, дин, қадриятлар ёки тилга оид элементларининг қоришуви.

сов, Ҳамид Олимжон, М.Афзалов, Музайяна Алавия, З.Ҳусайнова, М.Саидов, Баҳодир Саримсоқов, Тўра Мирзаев, Маматқул Жўраев, Шомирза Турдимов, Жаббор Эшонқул, Н.Мадраҳимова каби фольклоршунос олимларнинг хизматлари беқиёс.

Достонни Йўлдош бахши, Эргаш Жуманбулбул ўғли, Фозил Йўлдош ўғли, Ислон шоир, Пўлкан шоир каби ўнлаб бахшилар куйлаб, авлодларга мерос қолдириб келган. Алпомиш” достонининг бадий жиҳатдан энг мукамал вариантыни 1928 йилда ўзбек фольклоршуносларининг устози Ҳоди Зариф раҳбарлигида Маҳмуд Зариф Фозил Йўлдош ўғлидан икки ой давомида тўлиқ ёзиб олади. Бугунги кунда достоннинг Сурхондарё, Қашқадарё, Самарқанд, Бухоро, Жиззах, Фарғона ва Тошкент вилояти бахшилари томонидан куйлаб келинган қирқдан ошиқ варианты овозли ва ёзма матнларда сақланиб қолган. Фольклоршунос олим, филология фанлари доктори, профессор Тўра Мирзаев улардан ўттиздан зиёдини яхлит тизим сифатида монографик тадқиқ этган.

“Алпомиш” достони туркий халқлар версиялари биридан қанчалик фарқ қилмасин, бу фарқлар достонлардаги умумий хусусиятлардан устунлик қилолмайди. Уларнинг барчасида Алпомиш – юрт озодлиги ва халқ манфаати учун курашувчи ботир-алп сифатида гавдаланган. Қаҳрамонлар ўз муҳаббати, оиласи ва элнинг шаъни учун курашади. Достонлардаги умумийликлар айниқса сюжетларда яққол кўринган. Мисол учун, Алпомишнинг камони борлиги ёки унинг ўрага ташланиш воқеаси ҳамма достонларда деярли бир хил мазмунда тасвирланади. Аммо камоннинг вазни ва ўрадан қутқарилиш воқеаси бир мунча фарқланади. Шунингдек, Алпомишнинг ухлаб қолиш воқеаси ҳам турлича бўлиб, бошқирд, олтой ва татарча вариантларида Алпомиш ўз-ўзидан чарчаб ёки зерикишдан ухлаб қолади. Ҳатто олтойча версиясида Алп Манашнинг бобоси,

унинг отаси Бойбароқни, қизи Эрмон чечанни ўғирлаб кетгани учун *“боланг катта бўлиб кучга тўлгач, бир йил қаттиқ ухлаб қолсин”* деб қарғгани айтилиб, шу қарғиш сабаб Алп Манаш айна Оқхоннинг юртига етганда ухлаб қолади.¹⁹ Ўзбек, қозоқ ва қорақалпоқ вариантларида эса Алпомиш заҳарланиб ёки мастликдан уйқуга кетади.

“Алпомиш” дostonларидаги умумийлик дoston қаҳрамонининг оти, унинг танланиши ва номида ҳам кўринади. Ўзбек, қорақалпоқ ва қозоқ версияларида отлар номи бир хил, “Бойчибор” деб номланган. Фақат ўзбек тилидаги “ч” товушининг “и” тарзида талаффуз қилиниши ҳисобига қозоқ ва қорақалпоқ тилларида “Байшубар” дея талаффуз қилинади. Бойчибор номининг этимологиясига эътибор берсак, бу ном “бой” ва “чибор” сўзлари бирикмасидан ҳосил бўлиб, “бой” туркий тилда *бой, эга, эр, тўкинлик* маъноларида келади. “Чибор” ўзбек адабий тилида, *чипор* тарзида талаффуз қилинади ва *ола, чавкар* маъносида қўлланилади. Ўзбек тилининг қипчоқ лаҳжасида “*чипор*”, “*чибор*” шаклида талаффуз қилинади. Шунинг учун дostonда қўнғирот диалекти талаффузидаги аслий ном “*Бойчибор*” сақлаб қолинган. “*Бойчибор*” номи “Алп Манаш”да ва “Алпамша”да “*Ақбўзат*” шаклида келади. Агар “бўз”нинг кўк рангни англатишига эътибор берилса, бу номлар ҳам отнинг “чипор”сифатига мосдир. Қолаверса, “Алп Манаш” дostonида:

*Бар-чоқур атқа минген
Байбарақ деген баатир журтуду.
Таржимаси
Ола-чипор отга минган
Бойбароқ деган ботир яшади.*

¹⁹ Н.У.Улагашев. Алып Манаш. Тулу Алтай, Алтайдың бичиктер чигарар издательвозы, 1985. стр-9.

Ёки

*Ақ-боро атқа минген
Алп Манаш баатир болду.
Таржимаси
Оқ-бўз ола отга минган
Алп Манаш ботир бўлди, –*

деган мисралар бўлиб, бундаги “бар-чоқур” ўзбек тилида “чипор” маъносини “ақ-боро” эса “оқ ва кўк ола” маъносини беради. Аммо “Алпамиша ва Барсинхилу” достонида Алпамиянинг оти “Қолеран” деб номланиши бу қаторга унчалик мос эмас. “Қолеран” аслида бошқирд тилида бошқача талаффуз қилинади:

*Қолтәба ағай, Қолтәба ағай,
Қолйерәнең бирсе, ағай,
Бирсе, ағай!*

Алпамиша Қўлтобадан Қолеранни сўраганда айнан шундай “Қолйерән” деб талаффуз қилади. Бироқ “Алпамиша ва Барсинхилу”да Ақбўзат ёки Бойчибор номи келмаса-да, бошқирд халқ эпослари орасида алоҳида “Ақбўзат” номли эпос сақланиб қолган.

Достонлардаги умумийликлар “Барчин”, “Қарлуғоч”, “Қултой” номларида ҳам кўринади. *Барчин* исми бошқирд вариантыда *Барсин(хилу)*, қозоқ ва қорақалпоқ вариантыда *Баршин*, *(Гул)баршин* шаклида келиши улар орасидаги фонетик фарқ билан бирга, умумий хусусиятни ҳам кўрсатади ва сўзнинг этимологиясини очиб беришга имконият яратади. Бошқирд версиясидаги “барсин” сўзи “барс” ўзагидан олинган. Бу сўз этимологиясини ўрганиш шуни кўрсатадики, “барсин” қадимги туркий тилда мавжуд бўлган “барс” зооними билан боғлиқдир. “Барс” асли туркий сўз бўлиб, бу ҳақда Макс Фасмернинг этимологик луғатида “барс” сўзи ёввойи ҳайвон номи экани келтирилади ва олим сўзнинг келиб чиқиши туркий экани ва “қоплон” маъносини беришини *туркман*, *хива*, *қадимги*

турк, уйғур, татар тилларида қўлланилишига кўра тасдиқлаб ўтади.²⁰

Ўзбек, қozoқ ва бошқирд тилларининг компаративистик таҳлиллари шуни кўрсатдики, *Барсин* исми ҳам антропоним сифатида *барс* ўзагидан олинган бўлиб, ўзига шаклан ўхшаш *Балхин* ва *Ёрқин* (*қипчоқ вариантыда Жорқин*) исмлари – *балхлик* аёл ва *ёруғ* юзли аёл маъносини бергани каби *барсдек*, *қоплондек* аёл маъносини беради.

Халқ оғзаки ижодида сўзларнинг фонетик ўзгариши кўп кузатилган. Чунки оғзаки ижодда асл сўзларнинг сақланиши учун ёзма манбалардаги каби ўзгармаслик имконияти йўқ. Шундан хулоса қилинса, *Барсин*нинг қozoқ тилида *Баршинга*, ўзбек тилида *Барчинга* айланиши оддий фонетик ўзгариш ҳосиласи экани маълум бўлиб, бу туркий тилларнинг ўзига хос фонетик хусусиятига тўла мос келган.

Шу ўринда талаффузда туркий тилдаги “с”, “ш” ва “ч” ҳарфларининг ўзгаришини айнан бошқирд, қozoқ ва ўзбек тили мисолида ҳам кўриш мумкин:

№	Бошқирдча сўзлар	Қozoқча сўзлар	Ўзбекча сўзлар	Рус тилида мазмун
1	Сэй	шай	чой	чай
2	Эскән	ишу	ичмоқ	пить
3	Сәс	шаш	соч	волос
4	суртан	шортан	чўртан	щука
5	Барсин	Баршин	Барчин	исм

“Алпомиш” дostonларини тарихий-қийосий ўрганиш яна шуни кўрсатдики, уларда сюжет, воқеалар ривож, қаҳрамонларининг исми, касби корига кўра фарқлар жуда кўп бўлса-да, бу уларнинг моҳиятига деярли таъсир қилмайди.

²⁰ Барс. барыс (корень) – Макс Фасмер. Этимологический словарь русского языка. Москва, Прогресс, 1986. Стр.128.

Қўйидаги жадвалда достонлардаги қаҳрамонларнинг исмлари келтирилган:

т/р	Достон номи	Бош қаҳрамон	Отаси ва онасининг исми	Сингли-сининг исми	Севги-лисининг исми	Ўғли	Севгилиси ота-онаси	Оғи	Душмани
1	“Алпомиш” ўзбек версияси	Алпомиш	Отаси: Бойбўри, онаси: Қунтуғмиш	Қалдиғоч	Барчин	Ёдгор	Отаси: Бойсар	Бойчибор	Ултон тоз, Тойчахон
2	“Алпамис Батир” қозоқ версияси	Алпамис	Отаси: Байбўри, онаси: Аналиқ	Қарлуғаш	Гулбаршин	Жадигер	Отаси: Сарибай	Бойшубар	Ултан, Тайшиқхан
3	“Алпамис” қорақалпоқ версияси	Алпамис	Отаси: Байбўри, онаси: Ақилак	Қансулув	Гулбаршин	Жадигер	Отаси: Байсар Онаси: Жангилес	Байшубар	Ултан Тайшихан, Қараман
4	“Алпамиша мен Барсин-хилу” бош-қўрд версияси	Алпамиша	Отаси: Аққубяқхон	Қарлуғаш	Барсин-хилу	Айдар	Айлархон	Қолеран	Қўлтоба, Будяرخон
5	“Алпамша” татар версияси	Алпамша	- (Алпамша етим)		Сандуғач	-	Отасининг исми берилмаган	Акбўзат	Қилтап
6	“Алип Манаш” олтой версияси	Манашбий	Отаси: Байбароқ, онаси: Эрмон Чечан	Эрка Кў	Кумужек Ару	-	Отаси: Қирғизхон	Акбўзат	Оқхон ва Оққобон

“Алпомиш” дostonларининг яна бир ўзига хос хусусияти топонимлар билан боғлиқ. Айниқса, ўзбек, қozoқ ва қoraқалпоқ версияларида Алпомишнинг ватани сифатида тилга олинадиган Жийдали Бойсун топоними олимлар орасида ҳар доим баҳс ва мунозараларга сабаб бўлиб келган. Жумладан, қozoғистонлик этнологлар томонидан келтирилган манбаларда Жийдали Бойсун ва Жер Уюқ топонимларига нафақат дostonдаги оддий жой, балки миллат бирлиги таъминланган, адолат қарор топган жаннатмонанд ер сифатида қаралган²¹. Чунки Жийдали Бойсун атамасини “Алпомиш” дostonидан ташқари туркий халқларнинг улуғ шоирларидан бири, файласуф Асан Қайғи²² ўз асарларида тилга олар экан, уни одамларнинг асрий орзуси бўлган “отамакон” сифатида тасвирлайди.

Бугунги кунда этнолог олимлар дostonдаги Бойсун топонимини республикамизнинг Сурхондарё вилоятида жойлашган Бойсун тумани номи билан боғлашади. Буни Қozoғистонлик этнолог олимлар ҳам эътироф этишади. Аммо шу ўринда айтиш керак, қozoқ тилидаги “Алпамис Батир” дostonида “Жийдали Бойсун” – “Жидели Байсын” шаклида келади. Агар *Бойсун*, *Байсин*, *Байсын* шаклидаги сўзларни бир хил, деб қўллайдиган бўлсак, Байсын овули Қozoғистон Республикаси, Қизилўрда области, Чияли туманида ҳам мавжудлигини инобатга олиш даркор. Қолаверса қozoқ халқида Байсин антропоним сифатида ҳам кенг қўлланилади ва ҳозирги кунда ҳам Қozoғистонда минглаб фамилияси *Бойсынов* бўлган кишиларни топиш мумкин. Жи-

²¹ Д.А.Алибековна. Феномен утопии в казахском миропонимании: историко-философский анализ. Автореферат диссертации на соискание ученой степен кандидата философских наук Республика Казахстан. Алматы, 2007. Стр. 16.

²² Ҳасан Қайғи, Асан Кайғи (1460 йил в.э.) – файласуф, оқин, шоир, давлат арбоби. Улуғ Муҳаммад даврида Сарой ва Қозон бекларидан бўлган. Ижоди Хоразм ўзбеклари, қoraқалпоқ ва қozoқлар орасида кенг тарқалган.

дели Бойсун топоними дostonнинг бошқирд, татар ва олтойча вариантларда тилга олинмайди. Аммо татар, бошқирд, шунингдек, қирғиз халқида ҳам *Байсин* ёки *Байсын* исми кўп учрайди. Шунингдек, Россия Федерациясининг Тверь ўлкаси таркибига кирувчи, Қозон-Екатеринбург йўналишидаги Октябрьск туманида ҳам 1668 йилдан Байсин қишлоғи мавжуд бўлгани ва бу қишлоқ айнан Қўнғир ўрмон-дашти яқинида эканини инобатга олсак, Бойсун топонимининг географияси анча кенг экани маълум бўлади.

“Алпомиш” дostonи версияларидаги этнонимларнинг қўлланилишида ҳам жуда кўп умумийлик ва фарқлар мавжуд. Уларнинг орасида энг кўп тилга олинадиган этнос, албатта бу – қўнғирот этноси саналади. Қўнғирот этноси билан боғлиқ умумийлик асосан ўзбек, қорақалпоқ ва қozoқ вариантларига хос бўлиб, улар фақат талаффуз қилинишидаги маълум фонетик ўзгаришлар билангина фарқланади. Аслида, қўнғирот сўзи қипчоқ тили талаффузида қоңырат ёки ташдидланган “ң” билан қоңырат шаклида талаффуз қилинади. Бошқирд, татар ва олтой версияларида қўнғирот уруғи тилга олинмаган. Шунингдек, қалмиқ ёки қалмоқ этнонимлари ҳам фақат ўзбек, қozoқ ва қорақалпоқ версияларидагина учрайди. Жумладан, қozoқ вариантларида жунғор этноними ҳам тилга олинади.

Дostonдаги қалмоқ, жунғор этнонимлари билан бирга Тайчахон номининг тилга олинганига эътибор берсак, “Алпомиш” дostonи мазмунига XVI – XVII асрларда ҳам ўзгартиришлар киритилганини кўриш мумкин. Чунки мусулмон туркийларнинг ойротлар таркибига бирлашган қалмоқ, дербэт, кўкнор, хўшоут ва бошқа қабилалар билан урушлари даври айнан XVI – XVII асрларга тўғри келади. Шунинг учун мазкур урушлар даври жунғорлар таркибида бўлган олтойларнинг “Алп Манаш” дostonида ушбу этнонимлар учрамайди.

Қалмиқлар тарихини ўрганиш шуни кўрсатадики, улар ҳозирги Қалмиқия ерларига ҳам айнан XVII асрларда борган, унгача эса Шимолий Қозоғистон ва Шарқий Сибир ҳудудларида яшаган. Демак, “Алпомиш” достонидаги воқеалар маълум бир тарихий воқеликларни ўзида акс эттиради. Қолаверса, Марказий Осиё ва Сибир ҳудудларида *Қалмақ қирилган, Қалмақ қирғин* каби топонимларнинг шу кунгача сақланиб келаётгани ҳам достонларни тадқиқ қилишда янгича қарашларни юзага келтирмоқда.

“Алпомиш” достони версияларидаги қалмоқ этнонимининг таҳлили яна бир муҳим ҳулосани келтириб чиқаради. Достоннинг ўзбек, қозоқ ва қорақалпоқ версияларида айнан қалмоқлар ва жунғорлар ёт халқлар сифатида тасвирланган. Қалмоқ (*қалмоқча хальмг, хальмгуд; мўғулча халимаг*) этноси мўғул халқларининг ойрот гуруҳига киради. Мўғул халқларининг бирортасида, на мўғул, на бурят ва на қалмоқларда “Алпомиш” достони ёки унга яқин бўлган достон бор. Мўғул достонлари ҳар жиҳатдан, тили, этнологияси, сюжети ва айтилиш услубига кўра ҳам туркий достонлардан фарқ қилади. Мўғулшунос Н.Н.Поппенинг таъкидлашича: “Бизгача етиб келган мўғул эпосларида асосан кўчманчи феодализми аристократиясининг доҳийси Чингизхон сиймоси ижобий образ сифатида гавдаланган”²³. Уларда асосан Чингизхон аждодлари ва авлодлари билан боғлиқ воқеа ва ҳодисалар тасвирланиб, этнослар орасида туркий уруғлар, хусусан, қўнғирот этноними учрамайди. Демак, бундан ҳулоса қилиш мумкинки, “Алпомиш” достонини сақлаб келаётган халқлар мўғул халқларига на тил, на этник жиҳатдан яқин эмас, аксинча, соф туркий халқлардир.

“Алпомиш” достони инсоният тарихининг илк дав-

²³ Н.Н.Поппе. Халха-монгольский героический эпос. Издательство Академии наук СССР. Москва, 1937. Стр-5.

рларидан шаклланган мерос саналади. Шунинг учун узоқ ўтмишдан шу кунгача етиб келган бу улкан мерос версияларининг сюжети ва ундаги воқеаларнинг тасвирланишига кўра ўзгаришларга учраганини табиий ҳол сифатида қабул қилиш мумкин. Энг асосийси эса, орадан асрлар ўтса-да, бу дoston ўз мазмуни ва моҳиятини ўзгартирмагани, ҳамон ёш авлодни тарбиялашда, уларда инсон камолоти учун зарур бўлган қаҳрамонлик, ботирлик, жўмардлик каби хислатлар, шунингдек, меҳнатсеварлик, аҳиллик, ҳалолик каби ахлоқий сифатларни шакллантиришда кўмак бериб келаётгани қувонарлидир.

“Алпомиш” – миллий ўзликни англаш, миллий тикланиш ва миллий юксалиш достонидир. Алпомиш достонини ўқиган ҳар бир инсон, қадим наволар, баёзлар ва созларларнинг сеҳри, содда ва равон туркий тилнинг туғёнларини қалбида ҳис қилади. Қадим элнинг урф-одатлари, қадриятлари этник сийрати, тийнатиини англаб, ўзида миллий ғурур ҳиссини туяди. Шу ҳис билан яшаб, улғайиб, юксалиб боради.

Анвар Бўронов

АЛП МАНАШ

Олтой халқ достони

Ўрмонлари доим яшил, кенг бепоён Олтойда²⁴, тўққиз тенгай тоғ ёнида, Тайғанинг²⁵ қўлтиғида, тўққиз турда тусланган Қоракўл²⁶ қирғоғида, қушлар тинмай сайраган, бахшилари кўп жойда, Еру Осмон билан тенг яралган ўрмонлар тўлғоғида, ола қоплондек от сурувчи Бойбароқ ботир туғилди. У қоплон каби абжир бўлиб ўсди. Эл ичида олачипор от миниб, донг таратди. Курашларда елкаси ер кўрмади. Унинг икки кўзи ораси ўттиз кўй ўтласа, икки елкасининг орасида ўттиз айғир ўтса бўладиган даражада кенг эди. Бойбароқнинг қошлари тайғанинг ўрмонидан ҳам қалин, кўзлари юлдузлардай ёрқин, тишлари мисдай ўткир, қиличи кескир эди.

Тонг юлдузидан гўзал Эрмон Чечан туғилганда эса ой ва юлдузлар нур таратиб, дунё нурафшон бўлди. У қамишдай тез ўсиб улғайди. Болалигиданоқ чопқирликда отларни ортда қолдирди.

Кунлардан бир кун Бойбароқ Эрмон Чечаннинг олдида бориб, ўнг тиззада чўккалади, сулув қизнинг қўлларини қаттиқ сиқиб, тишлари орасидан қатъий овоз чиқариб деди:

– Энди биз абадий ажралмаймиз!

– Албатта, бирга бўламиз! – жавоб қилди Эрмон Чечан отга мингашиб. Шу он Бойбароқ метиндай Олачипор отига қамчи босди. Улар довул бўлиб кетдилар. Эрмон Чечаннинг оқсаб қолган отаси уларни қувиб

²⁴ Олтой – бу ерда “Олтой” топоними остида қадимдан шундай номланиб келган тоғли, ўрмонли, ярим чўл ва тундрадан иборат жуда катта ҳудудлар назарда тутилган.

²⁵ Тайға (тайга)– Шимолий мўтадил зонанинг географик пастки қисмларида асосан арча, қарағайнинг бореал турлари билан қопланган ўрмонли ҳудудлар.

²⁶ Қоракўл - Олтой Республикасидаги энг гўзал кўллардан бири. Бағаташ довори тағида, Бий ва Хотун дарёларининг бўлиниш жойида жойлашган. Қоракўлдан Тўра дарёси ажралиб чиқади. р.

етолмади, дардини айта олмади, ортга қайтаролмади. Улар бир ўғил, бир қиз фарзандли бўлишди. Ўғлига Алп Манаш, қизига Эрка Кў, деб исм қўйишди.

Йил ўтиб Бойбароқ ботир эски юртига келди, тўғри Эрмон Чечаннинг отасиникига бориб, елкасидан янги овланган қоплонни ерга, чолнинг оёқлари остига ташлаб деди:

– Эй чол агар хоҳласанг мени мана шу қоплондайин ўлдир. Сенинг Эрмон қизингни мен олиб кетдим. Қизинг менга ўғил туғиб берди, отини Алп Манаш қўйдим.

Ота дийдаси қотиб йиғлади... Ёмон тилак тилади.. “Боланг катта бўлиб кучга тўлгач, бир йил тўлиқ ухлаб қолсин”, деб қарғанди. Бу унинг бир йил фарзандидан ажралиб, хат-хабарсиз қолгани учун куёвига аччиғи бўлди.

Орадан йиллар ўтиб Алп Манаш улғайди. У бобосини кўрмай ўсди. Бобосининг дуосидан беҳабар бўлди. Бойбароқ ва Эрмон унга қайлиқ топишди. Улар ўғилларига Қирғиз хоннинг Кумужек Ару исмли маржондай қизини келин қилишди.

Бир куни Алп Манаш боболардан қолган донолик китобини олиб варақлай бошлади. У Олтойда нима-лар бўлаётгани, ким қаерда яшаши ҳақида билмоқчи бўлди. Китобни ўқир экан Осмон ва Ер бирлашадиган жойда, улкан дарё ортида ҳукмронлиқ қилувчи золим Оқхон ва унинг Эрка Қорақчи исмли қизи борлиги ҳақида билиб олди.

Айтишларича, унинг қизига кўп ботирлар совчи қўйган қўлини сўраган, аммо у ерга борган ҳеч қайси алп тирик қайтмаган, барини Хон ўлдирган эмиш.

Алп Манаш буни эшитиб ғазабланди, бир чўпчидида отга минди, алпларнинг ўчини олайин деб катта дарё тарафга йўл солди. Манаш тунлари ухламади, кундузлари тинмади, йўл юрди, йўл юрса ҳам мўл юрди. Қанча тоғ ошди, қанча дарёлардан ўтди. Манашбийнинг оқ оти қайишдай чайир бўлди. Ой юрсада чидади, оч юрса-да чидади, охири манзилга етди.

Уларнинг олдидан катта дарё чиқди. Дарёда сувлар пишқириб, ўркак-ўркак бўлиб оқди. Қирғоқларга урилиб, тўлиб-тошиб оқди. Манашбий кечув қидирди. Топмади. Қирғоқ бўйлаб югурди. Бир жойда тўнкарилиб ётган икки саржин энли, тўқсон саржин узунликдаги қайиқни кўриб қолди. Манашбий севиниб қайиқни кўтариб кўрди. Қайиқ тагида худди оққушдай тўлғониб ётган оппоқ соқолли чолга кўзи тушди.

– Э-ей, болам! Алп Манашим! – деб сўз бошлади чол, – нега бу ерларга келдинг? Сенга нима камлик қилди? Қаерга бормоқчисан?

Манашбийнинг чолни эшитгиси келмади. Силтаб ҳам ташламади. Чолнинг қадоқ қўлларини сиқиб ўпди-да:

– Бобо, мени дарёдан ўтказиб қўйинг! – деди.

Чол унга сўз таъсир қилмаслигини билиб, бошқа сўз демади. Жимгина қайиқни сувга туширди-да, кема тумшугига ўтирди.

Манашбий ҳам фурсатни бой бермай қуйруқ қисмига чиқди. Севимли отини югани билан сувга судради. От сузгиси келмади, аммо Манашбий ҳам бўш келмади. Улар дарё ўртасигача сузиб бордилар. Шунда чол йиғлай бошлади.

– Нега йиғлайсиз? – сўради Манаш.

– Сени деб, болам, – деди чол, – ахир мен нариги қирғоққа қанча-қанча ботирларни ташидим, улардан ҳеч орқага қайтгани, дардини айтгани бўлмади!

Манашбий оппоқ ойдай хуржунидан тўққиз қиррали ўқ олди ва чолга тутди:

– Эй бобо, – деди Манаш, – менинг ўлик ёки тирик-лигимни шу ўққа қараб биласиз.

Манашбий қирғоққа тушиб уст бошини қоқди. Ақбўзати ҳам қирғоққа чиқиб, силкиниб-силкиниб баданини қуритди.

Алп Манаш отни эгарлаб, сакраб эгарга минди-ю, чунонам бақирдики, гўёки юз баҳодир бақиргандай.

У отга қамчи босди, от дупури чунонам дунёни тутдики, гўё юзта момоқалдироқ гумбурлагандай. Йиғидан ўзини тутолмаган чол орқасига йиқилиб тушди. Кўз очиб қараса, алпдан фақат чанг қолган.

От водийда чангитиб чопди, ботқоқ намчил ерлар унинг изи билан тўлди. Тепаликларни товони билан тепиб, катта тоғларга кўкрак кериб ўтди. Охири бир манзилга етди.

Кўёш чиқар вақтда Манашбийнинг оти бир қоя устида тўхтади. Бу ердан Оқхоннинг қўтони бўй бериб кўринди.

Манашбийнинг оти буёғига бир қадам ҳам жилмади. Тўрт оёғини тираб туриб олди.

– Эй, эй! – деди Алп Манаш, – нега турибсан, оёғингга тош бойладингми ?

– Алп Манаш, орқага қайт, – сўз қотди Ақбўзат, – қара бу ерлардан Оқхоннинг қўтонига қараб қанча излар кетган, аммо биронтаси ҳам қайтмаган.

– Сенинг сиртинг бир тўшамчи, ичинг ичак-човоқ, бошинг калла-почча бўлса, нимангга маслаҳат берасан? Эй от, олға юр! – деди қамчи босиб Алп Манаш, – мен ўламанми, тирик қоламанми, сендан сўрамайман.

Манашбий ғазабда қаҳри қаттиқ ва аёвсиз бўларди, аччиқ-аччиқотнинг белига тепди. Ақбўзат бир тўлғониб қушдай учди, тоғ сувидай пастга энди. У йиғлаб югурди, кўз ёшлари кўз пардасини ёпиб йўлларни кўрмай қолди. Бир жойга етишганда Манашбий от юганини тортди. Тушиб от айилини бўшатди. Сўнг бошига эгарни қўйди-да уйқуга кетди. Ақбўзат оппоқ юлдузга айланди-да осмонга учиб кетди.

Эртаси Оқхоннинг тўртта сирри чўпонлари қўйларини ўтлатиб шу ерга келишди, узоқдан водийга қараб, бегона тепалик пайдо бўлганини кўришди. Тепаликдан қуюн кўтарилиб турибди. Унинг бўронига юз йиллик дарахтлар қулаб тушган. Тоғ дарёсининг суви ортга қайтиб, ўзанида турмайди.

Чўпонлар қўрқувдан юраги ёрилиб, қочиб Хон ёнига боришди. Улардан бири воқеани баён қилди:

– Ҳов анави водийда янги тепалик кўрдик. Тепаликдан буғ аралаш қуюн чиқмоқда. Қуюн бўрон бўлиб дарахтларни қулатмоқда.

– Алдаяпсиз, дангасалар, ишёқмаслар! – бақирди Оқхон. У жаҳл билан қиличини кўтариб, бир зарбда уч чўпоннинг бошини кесиб ташлади.

Унинг ёнида турган етти бошли Желбеген одамхўр номли ёрдамчисининг тирик қолган тўртинчи чўпонга раҳми келди.

– Рухсат беринг! – деди у хонга, – ўзим бориб кўриб келаман нима гаплигини.

Аммо Оқхон кўтариб турган қиличи билан тўртинчи чўпоннинг ҳам бошини кесди.

Қорабет Желбеген ўзи минадиган кўк буқасини эгарлади. Бўладиган ишларни олдиндан сезган буқа бир ҳезланиб, тисланди. Жунлари тип-тиikka бўлди.

Улар энди водийга яқинлашган эдилар шу пайт бир довул уларни ўз комига торта бошлади. Желбегеннинг етти бошидаги ўн тўрт кўзи чиққудек бўлиб ерга ёпишди, буқаси қўрққанидан тилини чиқариб водийдан жон-жаҳди билан қочиб чиқиб, осмонга учди. Унга осилиб Желбеген ҳам кўкка кўтарилди. Фақат осмоннинг совуқ ерига етгач, улар ўзларига келишди ва Желбеген орқага қараб ерда ухлаб ётган Манашбийни кўрди. Унинг боши икки тепалик ўртасидаги қоядай ястанган, нафас олганда дарахтлар-у ўт ўланни домига тортар, нафас чиқарганда шамолига дарахт ва буталар синиб кетарди. Ҳар нафасига дарё суви бир қайтар ва зўрға ўзанига тушиб оларди.

Желбеген ўлар жонда Оқхоннинг ўтовига келди:

– У ерда ётган махлуқ, – деди у, – одам десанг одам, қоя десанг қоя эмас. Бир каттакон махлуқ водийда ухлаб ётибди.

Оқхон аламдан чинқириб бақирди. Узоқ яқин ботирларини чақирди. Бутун қўшинини йиғиб йўлга бошлади, ўртада ўзи қадам ташлади.

Қора тоғнинг бошидан Манашбий аниқ кўринди. Манашбий худди бегуноҳ боладай ором олиб қўлларини чўзиб ухларди. Тўрт томонга кўкрагини очиб, олдига ўқ ёйини сочиб ором ухлаб ётибди. Мерган жангчилар унинг чап кўкрагини мўлжаллаб ўқ отишди. Аммо тош қояга теккандек, ўқлар учлари қайрилиб ерга қайтиб тушаверди. Жангчилар яна яқин боришди, яна отиб кўришди, аммо самара бўлмади. Манашбийнинг устига чиқиб отишди, қилич уришди. Қанча қилич ва ёй ўқлари дарз кетиб ишдан чиқди, аммо Манашбийнинг баданида тирналгандай жароҳат ҳам пайдо бўлмади.

Оқхон жангчиларни тўхтатди. Улар ўқ ёй ўрнига энди бел ва кетмонлар олишди. Оқхоннинг амри билан тўқсон саржинли ўра қазиб унга алпни йиқитишди. Атрофидан тош қалаб, оёқ-қўлларини ерга маҳкамлаб, занжирбанд қилиб қоқишди. Манашбий зиндонда қолди. Оқхон алпнинг қуролларини олишга буюрди, аммо унинг яроғини ҳеч ким бир зарбда кўтара олмади.

Манашбий тўққиз ой ухлаб ётди. Тўққиз ойдан сўнг кўзини очиб осмонни кўрмади. Оёғи тўққиз, қўли тўққиз жойидан занжирланган. Тўпиқдан тиззагача занжирлар осилган. Бир силтанди туролмади.

Занжирларнинг оғири юракка тушди. Манашбийнинг ҳуши бошидан учди. Манашбий ҳеч қўшиқ айтмаган эди. Айтмаса ўладигандай бўлди. Қўшиқ айтди, қўшиғига Бойбароқ отасини-да, Эрмон Чечан энасин-да қўшиб айтди. Ерка Кў сингисини эслаб айтди, Кумужук Ару ёрини эслаб айтди Ақбўзатим деб бўзлаб айтди. Биров эшитсин, деб кўзлаб айтди.

Ёз ўтиб, куз келди, қиш ўтиб баҳор келди, Олтойда бир қуш қолмади, бари Манашбийнинг бошига йиғилди, аламли қўшиғини тинглар бўлди. Аммо ҳеч ким ёрдамга келмади. Манашбийнинг ҳолини билмади.

Баланд учар ғозлар дунё бўйлаб Манашбийнинг
қолини одамларга етазишди. Бир куни бир ғоз йиғлаб ке-
либ Манашбийнинг кўкрагига қўнди. Хурсандчиликдан
Манашбий чуқур нафас олди. Тўққиз занжир узилди.

Алп Манаш ғознинг қанотларини силаб айтар бўлди:

*Осмон учар дўстим Ғоз!
Ерда юрар дўстим Ғоз!
Сувда сузар дўстим Ғоз!
Менинг содиқ дўстим бўл!
Сен сувларда чўкмагин,
Осмонларда учиб бор,
Қанотингга хат ёзай,
Овулимга олиб бор!*

Манашбий ғознинг қанотларига хат ёзди. Ғозни
ўпиб унга ёлворди:

– Хатимни отам Бойбароққа олиб бор. Меҳрибоним
онам Эрмон Чечанга ғамларимдан хабар бер. Синг-
лим Эрка Кўга салом айт. Қайлиғим Кумужек Аруга
офтобдай иссиқ саломимни етказ. Бориб дўстларимга
айт:

*Манаш қора зиндонда ётибди,
Бошига қоя тошлар ботибди,
Бутунлай ғамга чўмилибди,
Тириклай зўрга кўмилибди!*

*Бор шундай де, учар отим
Дардим етказ, зўр қанотим,
Сувда чўкмас, ерда юрар,
Бор умидим – хаёл отим.*

*Қанотингни кенг ёзиб бор,
Осмонларда учиб боргин.
Хатимни то етказгунча,
Дардларимни қучиб боргин!*

Оқ ғоз зиндондан учиб чиқди. Қанотларини қоқиб-қоқиб булутларга кўтарилди. Учиб-учиб оқшом чоғи овулга етди. Пастлаб-пастлаб Бойбароқнинг сувлоғига қўнар бўлди. Тун кундайин бўлиб, ой ёруғ бўлди. Хипча-бел Эрка Кў бутун сувлоқда ўйнаб юрарди. У сувлоқларда кафтлари билан сувдаги ой аксини тутмоқчи бўлар шодон-шодон кулиб ўйнарди. Бирдан ой нури ўчди. Эрка Кў тепага қаради, тепада оппоқ қанотларини қоқиб, ғоз осилиб турарди. Эрка Кў қанотига хат ёзилган ғозни ушлади-ю бағрига босиб уйга жўнади. Бойбароқ ва Эрмон Чечан ғознинг қанотларига ёзилган дардно-мани шам ёруғида йиғлаб-йиғлаб ўқишди. Аммо нима қилишни билишмади.

Шунда соф дурдай покиза Кумужек Ару эслаб қолди. Болаликда Манашбийнинг Оқ қобон деган дўсти бўларди. Улар бирга айиқ овлардилар. “Ундан ёрдам сўрайлик”, дея укаси Хон Чурекайни Оқ Қобоннинг ҳузурига юборди.

Хон Чурекайнинг айтганига чидамай, Оқ Қобон зудлик билан Бойбароқнинг овулига келди. Ғозни ушлаб хатни ўзи ўқиди. Фурсатни ўтказмай йўлга отланди.

Эрмон Чечан Оқ Қобонга сара овқатлардан едирди. Сўнг Манашбий учун нон қилай деб ҳамир қориди. Ҳамир қориётиб бармоқларини тишлаб қонатдида:

– Менинг қоним сени қутқарсин, болам, – деди. Нонни ёпиб Оқ Қобонни йўлга кузатди.

Оқ Қобон Манашбий йўлидан борди. Дўстимни қутқарайин, деб катта дарё тарафга йўл солди. Оқ Қобон тунлари ухламади, кундузлари тинмади. Йўл юрди, йўл юрса-да мўл юрди. Қанча тоғ ошди, қанча дарёлардан ўтди. Олдидан катта дарё чиқди. Дарёда сувлар пишқириб, ўркач-ўркач бўлиб оқди. Қирғоқларга урилиб тўлиб-тошиб оқди.

Оқ Қобон Оқ чолга дуч келди. Чол уни дарёдан ўтказиб қўйди. Излаб-излаб Манашбий ётган жойни топди.

Зиндон ёнига отини бойлади. Бутун аламини қалбига жойлади. Сўнг Манашбийга қараб бақирди:

– Сен! – деди Оқ Қобон – Ёзган хатингда отангни, онангни, синглингни эслабсан, хотинингга салом йўллабсан. Барини унутмабсан, менга эса бир оғиз салом демабсан. Қани, ким сени қутқаради энди. Ҳеч ким! Ҳеч ким!!!

У шундай деб бақирди-да, сўнг баланд бир қояни қўпориб Манашбийнинг устига ташлади. Ўзи эса дарахтзор орасида ўтириб Манашбийга аталган нонларни еб олибди. Нонни еб, олдингидан ўн чандон кучли бўлиб ортига қайтибди.

Қирғоқда уни Оқ чол кутиб турган экан. Оқ Қобон унинг қайиғига ўтиргач, ўкириб йиғлаб юборибди.

– Дўстгинам Манаш, – бўзлабди у, – нега сени тирик топмадим?. Қўлларини бошига қўйиб, ҳали тўймаган дунёга тўйиб, абадий уйқуга кетган дўстима-а-а.....

Оқ соч чол ҳам ўзини тутиб туrolмабди. Йиғлаб юборибди. Аммо шу пайт Манашбий бериб кетган ўқ ёдига тушиб, хуржунидан тўққиз қиррали ўқни қўлига олибди.

– Эҳ, – дебди у ичида, – ўқни занг босибди, Манашни ғам босибди. Ўқ сал-пал кўкарибди Манашбий дард кўтарибди. Манашнинг ҳоли ёмон, аммо ҳали у омон.

Шу пайт кўз ёшларни артаётган Оқ Қобон чолнинг қўлидан ўқни олибди ва ҳаяжонда уни дарёга тушириб юборибди. Улар қирғоққа етгач Оқ Қобон отига минибдида, Бойбароқнинг овулига жўнабди. Овулга ета-ета гоҳ эгарнинг ўнги, гоҳ сўлига оғишиб, юк ташлаб ўкира бошлабди.

– Ой дўстимдан айрилдим, бий дўстимдан айрилдим, жон дўстимдан айрилдим, хон дўстимдан айрилдим, уни қутқаролмадим, уни қутқариш учун эртароқ боролмадим, бир кунгина кечикдим. Эрта кетган дўстим-а, кўкка кетган дўстим-а!

Унинг йиғиси бутун овулни тутиб кетибди. Бойбароқ хон йиғлабди. Она Эрмон йиғлабди. Ҳовучлаб кўз ёш тўкиб Эрка Кў жон йиғлабди. Кумужек қон йиғлабди. Бор оломон йиғлабди. Бутун осмон йиғлабди...

Шунда осмондан юлдуз учибди. Бир учиб ерга ту-

шибди. Юлдуз ерга тушиб от бўлибди. Гўё оқ қанот бўлибди. Ер тепиниб кишнабди, ҳовуридан тушмабди. Ёлғонга чидолмабди, ҳеч тоқати қолмабди. Кишнабди-да кишнабди, ғазабидан тушмабди. Кишнашидан ер титраб, тоғлар ёрилай дебди, касаллар дарддан ариб, ўлик тирилай дебди. Манашбийнинг оти эгасига қайтибди.

Манашбий зиндон тубидан туриб осмон тубини кўрибди. Ақбўзатини танибди. Унинг учганини кўрибди, ерга тушганини кўрибди. Юракка илинж бўлибди, қалбига севинч бўлибди.

От чоҳга орқа туриб, думини Манашбийга туширибди. Унинг думи сомон йўлидай оппоқ экан. Бироқ Алпни у тортолмабди. Манашбий бир қўзғолиб от думини юлиб олибди. От сапчиб қочиб қолибди, думи Манашда қолибди.

От оғриққа чидолмай, айиқдайин ўкирибди, буқадайин бўкирибди, ўзин ҳар ёнга урибди, кийиклардай югурибди. Тоғ тошларни топтабди, аммо тиним топмабди, оғир бориб бошини катта теракка урибди, ётибди-да ҳўп ингранибди, жудаям кўп ингранибди.

Шу пайт терак қулабди, тоғу тош зириллабди. Ақбўзат жойидан туриб теракни чоҳга туширибди. Манашбий ўрнидан қалқибди. Терак уни турғизибди, тўқсон занжирни узибди. Манашбий теракка осилиб ер юзига чиқиб, Ақбўзатини кучоқлаб аччиқ-аччиқ йиғлабди.

– Раҳмат, сенга, содиқ дўстим, мени кечир – деб йиғлабди.

Йиғидан Алп Манашнинг билакларига куч тўлиб, ёшлари отнинг ёлларини ювибди. Отнинг ёллари ял-ял ёниб, тонгдаги шудрингдек товланиб, шудрингдаги майсадек иккиси покланибди.

Буни кўрган Оқхоннинг малайлари тезда бу хабарни унга етказибдилар.

Оқхон қўшин тўплабди. Ўзи холдор кўкиш бурул отини минибди. Оловранг қизғиш отини миниб, қизи

Эрка Қорақчи унинг ёнида турибди. Улар қўшини билан Манашбийга қараб босиб келибдилар. Шамширлар овози дунёни тутиб, ёйлардан отилган ўқлар илондай вишиллаб учибди. Тиғларнинг товушидан юракларга ҳадик тушибди.

Алп Манаш ҳеч нарсани эшитмабди. Алп Манаш ҳеч кимни кўрмабди. Алп Манаш фақат Оқхонни кўрибди. Алп Манаш фақат Эрка Қорақчини эшитибди. Уларга қараб тикка борибди. Ёвнинг отган ўқлари унга таъсир қилмади.

Манашбий секин шамширини қинидан чиқарибди-да, уни боши узра баланд кўтариб, шу ерда ўсган бойтеракка чунонам урибдики, терак қоқ иккига бўлиниб кетибди. Фурсатни бой бермай шартта Оқхонни тутибди-да, холдор оти билан қўшиб теракнинг орасига тиқиб қистириб қўйибди. Бармоқлари билан теракнинг икки бўлагини бириктириб чунонам қисибди, Оқхон эзғиланиб, йўқ бўлибди.

Манашбий энди қўлига тўқмоғини олиб, саккиз қиррали тўқмоғи билан Эрка Қорақчининг икки кўзи орасига чунонам урибди, бечора тилка-тилка бўлиб кетибди.

Оқхоннинг қўшини буни кўриб тош қотибди. Нима қиларини билмай бошлари қотибди. Қўрқувдан ранглари оқариб кетибди.

Манашбий уларга юзланибди:

– Мен сиз билан уришмайман, – дебди у. – Сиз Оқхоннинг зулмида эдингиз. У нима буюрса бажардингиз. Энди озодсиз. Ўзингизга бошлиқ танлаб тинч яшайверинг. Манашбий халқ билан уришмайди. У зolim хонларни уради. У халқни таловчи бийларни уради. Мендан қўрқманг, асло сизларга тегмайман.

Манашбий сўзини тугаллабди-ю, ўз юрти сари от бурибди. Киндик қони тўкилган юрти, Ватани сари от сурибди. Ақбўзати бўзлаб кишнабди, Манашбий ял-ял яшнабди. Она соғинчи бир тортса, Ота соғинчи бир тор-

тибди. Ёр соғинчи бир тортибди. Эл соғинчи минг тортибди. Манашбий елдек елибди. Дарёга етиб келибди.

Дарёга келгач эса Ақбўзат қирчанни ҳариш бир отга айланиб қолибди. Манашбийнинг ўзи эса митти пашмалоқдай одамга айланибди. Бундайларни олтойликлар “Тош тарақай” дейди. Ботир Алп башараси хунук, томоғида ғўраси иягидан олдинга чиқиб турадиган қўштомоқ бир одамга айланибдики, уни кўрган одам юз бурадиган бўлибди. Сочлари патак-патак бўлиб кўзини ёпиб тушганлигидан жудаям хунук кўринар экан.

Дарё ёқасида уларни кемасида кутиб олган Оқ соч чол барибир Манашбийни танибди. Пахмоқ сочлар орасидан унинг кўзларидаги оловни кўрибди, аммо билдирмабди.

– Кел, Тош тарақай, – гап бошлабди у, – кемамга мин, сени нариги қирғоққа олиб ўтаман. Сўрагanning айби йўқ, мабодо, сенинг Алп Манаш, деган ботир ўғлинг йўқми? – тусмолланибди чол.

Тош тарақай ишшайиб:

– Мен дунёда кўп ботирларни кўрдим, эшитдим. Алп Манаш деганини эшитмадим. Мен кўп алплар тўғрисида қўшиқлар айтдим. Аммо Алп Манаш ҳақида қўшиқ йўқ, – дебди.

Чол қошларини чимириб жиддийлашиб олибди-да:

– Ҳали айтишмади, энди айтишади, – дебди.

У хуржунидан тўққиз қиррали ўқни олиб давом этибди:

– Бу ўқни менга Манашбий совға қилган. Бу ўқни унга хиёнат қилган дўсти Оқ Қобон сувга чўктирди. Мен уч йил сув тубидан бу ўқни ахтардим. Кеча топдим. Ўқ янги бўлиб турибди. Шундан Алп Манаш ўлмаганлигини билдим.

Кема қирғоққа етгач Тош тарақай сакраб тошлоққа тушибди ва бирдан Манашбийга айланибди. Унинг ёнида эса ғўзал Ақбўзат пайдо бўлибди. Чол буни кўриб кеманинг тубига юзларини босиб таъзим қилибди-да, гапира кетибди:

– Эй кўзимнинг нури, қалбимнинг чироғи Манашбий! Сени кўриб мен қувончдан нима қилишимни билмаяпман. Бироқ сенга жуда совуқ хабарим бор. Сен кетгач дўстинг Оқ Қобон жойингни эгаллади. Сени ўлди, деб айтиб ўзини хон, деб эълон қилди. Бутун Оқ Қобон тўй қилмоқда. Соф дурдай покиза Кумужек Аруни хотинликка олмоқда.

Бунни эшитган Манашбийнинг қовоқлари уюлибди. Кўзига қон тўлибди. У яна Тош тарақайга айланиб, дардли юриш билан қирчанғи отида Бойбароқхон овулига йўл олибди.

Йўлда унга биринчи бўлиб қайниси Хон Чурекей дуч келибди.

– Эй Тош, йўл бўлсин? – дебди у.

– Баҳодир алп – Оқ Қобоннинг улуг тўйига, – жавоб қилибди Тош йиғлаб.

– Эй.. тўхга, – дебди қайниси, – Алп Манаш ўлгандан сўнг биз учун бошқа алп қолмади. Сен нега йиғлаяпсан ахир?

– Ўзим шунчаки йиғлаяпман. Мен ҳам одамлардай одам бўлсайдим, Тош тарақай бўлмасайдим сенинг опанг Кумужек Аруга уйланардим, ҳеч кимга хафа қилдирмасдим.

– Э-э-э... сен қизиқ экансан, кўп нарсани орзу қилма, ундан кўра менга эргаш Тош тарақай, тўйда бирга ўтирамиз, – шундай дея Хон Чурекей от чоптирибди. Унинг тўққиз яшар оти йўртиб-йўртиб чопибди. Тош Тарақайнинг қирчанғиси эса ҳамчин билан саваласа-да зўрға юрармиш. Тош Тарақай унинг қовурғасига аччиғланиб тепар, Хон Чурекай устидан кулиб масхара қилар экан. Бироқ юра-юра кўзини узиб олдинга қараса, Тош Тарақай олдинда кетяпти. У қизиқиб Тошни кувиб ўтибди. Яна олдинга қараса, яна Тош Тарақай олдинда. Улар шундай қувлашиб Бойбароқхоннинг ўтовига етишди.

Одамлар зиёфат устида ўтиришибди. Қимиз, қазикарта, гўштлар тортилган – дастурхон тўкин сочин. Ароқнинг эса адади йўқ. Одамлар ўрмондаги дарахтларча, водийдаги майсаларча. Ит эгасини танимайди.

Манашбий қайлиғини ахтарибди. Излаб-излаб топибди. Қараса Кумужек Ару олти қирали оппоқ ўтовда ўтирибди. Шаршарадай сочларини олти аёл тараб турибди. Тош Тарақай секин эшикни очибди, мунгли овозда куйлай бошлабди:

*Сочларингни икки қилиб ўрибсан,
Севганингни бунча тез унутибсан.
Севгинг китобини энди ёпдингми?
Ўзингга яхшироқ қайлиқ топдингми?*

Бунга жавобан Кумужек Ару йиғлаб жавоб берибди:

*Сочларимни ахир ўзим ўрмадим,
Севганимни ҳам унутмадим.
Алпим ўлганига ҳеч ишонмайман,
Бошқа одамга мен асло кўнмайман!*

Шу пайт ўтовга Оқ Қобон келиб қолибди ва Тош Тарақайни қувиб юборибди.

– Йўқол, қўтир тарақай, – дея Тош тарақайни ҳақоратлабди у ва ўтовдан илиб отибди.

Бироқ Тош Тарақай яна қайтиб келиб, яна куйлай бошлабди:

*Бу қозонларда энди Оқ Қобон овқат ейди,
Бу тўшакда тунлари Оқ Қобон ухлар энди.
Бу қозонлардан энди Алп Манаш овқат емас,
Бу тўшакда тунлари Алп Манаш ухлай олмас.*

Кумужек Ару жавоб қилибди:
*Қозондан ким нима еса, еяверади,
Одамлар не десалар, деяверади.
Аммо бу тўшакка Қобон келолмас,
Манашдан бошқаси яқин йўлолмас.*

Кумужек Ару шу пайт ўрнидан туриб кетди. Унинг сочлари шаршаранинг биллур сувларидек жилоланибди. У Тош Тарақайга интилибди. Бунни сезиб қолган Оқ Қобон Тош Тарақайни қува кетибди. Тош водийдан

ўтиб баланд тоғларга қочибди. Унинг орқасидан Оқ Қобон ўқ отмоқчи бўлиб камонида мўлжалга олибди. Ўқ ёйнинг торида ажралмай Тош Тарақай яна қўшиқ бошлабди:

Агар Ақбўзат тирик бўлса не қиласан, Кумужек?

Кумужек Ару жавоб беради:

*Ақбўзатни кўрсам агар, олтин ёлин силайман,
Манашбийнинг тириклигин тилайман.
Агар Бийим тирик бўлса, уни ўпиб қучгайман,
Бошқа ҳеч кимни демасман, дея қасам ичгайман!*

Манашбийга ёрининг садоқати куч берибди. Ва ниҳоят соф дурдай покиза Кумужек Арунинг ёнида Алп Манаш қад кўтарибди. У Оқ Қобонни ортга қувиб кирибди. Оқ Қобон қочарга жой топмай, бир думалаб турнага айланибди-ю, ўтов чанғароғидан осмонга учибди. Алп Манаш унинг ортидан оқ ўқини отибди, ўқ бориб турнага етибди, турнани ялаб ўтибди, патини талаб ўтибди. Аммо Оқ Қобон қутулиб кетибди. Унинг насли турналар бўлиб, шундан буён одамларга яқин учмайдиган, баландлаб учадиган бўлибди. Унинг баданида оқ ўқнинг излари қолибди.

Шундан буён олтойликлар турна гўштини емайдилар.

– Эҳ, аҳмоқ қуш, – дейишади улар, – қанчалик ифлос бўлма қонинг одамники, йўқса сени бутунлай қириб юборардик!.

Оқ Қобон кетгач, юрт Манашбийнинг тириклигини нишонлабди. Манашбий қирқ кеча, қирқ кундуз тўй қилибди. Юртдан зулм ариб, Манашбий хон бўлибди. Тилларда дoston бўлибди. Бу дoston тиллардан тилларга, авлоддан-авлодга ўтибди. Бизларгаям етибди...

Олтойнинг ҳар бир боласи Манашга, ҳар бир қизи Кумужек Аруга ўхшасам, дейди.

**МАНАШБИЙ ТИЛЛАРДА АБАДИЙ ЯШАЙДИ!
МАНАШБИЙ ДИЛЛАРДА АБАДИЙ ЯШАЙДИ!**

АЛПАМИША ВА БАРСИНХИЛУ

Бошқирд халқ эпоси

Қадим ўтган замонда Айлархон ва Аққубяқхон қўшни бўлиб яшаган, иккиси жуда қалин дўст экан. Улар бирга овга чиқар, от минишда, курашда, дoston айтишда мусобақа ўйнар, бирга ўйин-кулгу билан вақтичоғлиқ қилишар экан. Аммо уларнинг иккисининг ҳам фарзанди йўқ экан ва бу уларни доим қайғуга солар экан.

Орадан йиллар, ойлар ўтиб, кунлардан бир кун, Аққубяқхон тўқсонни қаршилаганда унинг саксон ёшли хотини ўғил туғиб берибди. Кўп ўтмай улар яна бир қизлик ҳам бўлибди. Аққубяқхоннинг бундан вақти хуш бўлиб, қалби анча таскин топибди.

Бу орада Айлархоннинг ҳам уйига қут кириб, унинг ҳам саксон ёшли хотини сулувлиқда тенги йўқ бир қиз туғиб берибди. Айлархон хурсандчилигининг чеки йўқ, қизининг юзи ойдан ойдин, қуёшдан нурли экан. Улар сулув қизга Барсинхилу деб исм қўйишибди.

Аққубяқнинг ўғли алпкелбат ва эпчил бола бўлиб туғилибди. У бир кунда бир ойга, бир ойда бир йилга улғаяр экан. Бола шундай қилиб, бир кунлигида оёққа турибди, икки кунлигида кўчага ўзи юриб чиқиб, югуришга тушибди. Бошқа болалар билан бирлашиб, чиллак ҳам ўйнай бошлабди. Бундан ҳайратга тушган Аққубяқхон уйига юртнинг энг катта башоратчиси синчисини чақирибди. Синчи²⁷ келиб болани кўргач, шундай дебди: “Болакайнинг бундай тез ўсаётганидан ҳайратга тушманглар. У ҳали забардаст алп бўлиб улғаяди. Шунинг учун келинлар, унинг исмини Алпамиша қўямиз!”

Аққубяқхоннинг Алпамишадан кейин туғилган

²⁷ Синчи – синчиклаб қаровчи, отларни ва одамларнинг руҳий ҳолатини юзига қараб билиш қобилиятига эга киши.

қизига эса Қарлуғас, деб исм қўйишипти. Аммо Аққубяқхоннинг фарзандли бўлиб тотган бу қувончлари кўпга чўзилмай, тез орада вафот этибди. Орадан йиллар ўтиб Алпамиш бақувват ва довюрак йигит бўлиб улғайибди. У эл орасида ҳақиқий ботир бўлиб доврўғ қозонибди. Ботир оёқ қўйган ердан сув тошиб чиқар, тошга ўтирса тош уваланиб кетар, тоққа кўз тикса тоғ ҳам эгилар экан. Устига устак, у омадли овчи, тенгсиз мерган, қурай²⁸ чалишда ҳам моҳир экан. Унинг бу фазилатлари шавкатига шавкат, шуҳратига шуҳрат қўшар экан.

Энди Айлархоннинг қизига келсак, у ҳам ақлли ва эпчил қиз бўлиб ўсибди. Болалигидан курашларда кўплаб ботир йигитларнинг елкасини ерга текизиб, полвон қиз бўлиб танилибди. Гўзаллиги тилларга тушиб, унга совчи юборган ошиқларнинг саноғи бўлмабди. Айлархоннинг остонасидан элчи-ю совчилар аримайдиган бўлибди. Ҳатто дунёнинг бир четида яшайдиган Будархон ҳам уни ўғлига сўраттириб совчи қўйибди.

Айлархон келган совчиларга бир жавобни айтар экан:

– Қизимнинг хоҳишига қарши бормаيمان, у кимни хоҳласа ўшани куёв қиламан!

Кунлар кетидан кунлар ўтиб, Барсинхилунинг куёв танлаш пайти ҳам етиб келибди. Барсинхилу ўзининг орзуларида яшайдиган йигитни кутар, уни соғинар экан. Шу сабаб унинг қалбини ғам босибди. Ўша ғам унинг юзларига ўтиб, ойдай юзига сариққина сепкиллар тушибди.

Қиз доим отаси совға қилган арғумоққа миниб ўй суриб юрар, сиқилса ўрмон ва тоғларга сайр қилар, аммо қалбини қамраб олган ғам-ғуссани аритолмас экан. Бир куни унинг аҳволини кўрган бир келинчак унга шундай дебди:

²⁸ Қурай – бошқирдлар сибизиги.

*Заҳиллик қамрабди юзларингни,
Ғам-ғусса қоплабди кўзларингни,
Барсинхилу, синглим, бери кел,
Менга айт сирингни, сўзларингни.
Айт қалбинг тўрига кирган ким?
Хаёлинг боғида юрган ким?*

*Барчиной жавоб қилибди:
Сен мени қийнама, тегмагин, янга,
Менинг дардларимни англагин, янга.
Заҳиллик қамради ойдек юзларим,
Ғам-ғусса қоплади нурли кўзларим!
Туну кун юрагим ўртайди, ўртайди,
Бу дарддан ёш жоним қартайди.
Дардимга дармон бўл, янгажон,
Ғамлардан фориғ қил, янгажон!*

Зийрак келин унинг сўзларидан гап нимадалигини
тушуниб етибди ва шундай депти:

*Сен мени сирдош деб билгин, сулув қиз,
Сирларингни ошкор қилган, сулув қиз.*

*Барсинхилу жавоб берди:
Орзусидир ҳар сулувнинг,
Бир алп ботир – тулпор минган,
Бу қайғуси ҳар бир қизнинг,
Ҳар сулув қалбига синган,
Орзуси суйгани бўлмоқ,
Тулпор минган мард йигитнинг!*

*Келин айтибди:
Бу юртларда алплар кўндир,
Номдор, ботир мардлар кўндир,
Ҳушин олган сулув қизнинг
Суйган ёрин биз биламизми?*

*Барсинхилу айтади:
Ким туғилса ботир бўлиб,
Учар кўкда шотир бўлиб,*

Камон тортса ёйдай эгар,
Юрагига дардин тугар,
Тошга чиқса тошлар синар,
Қояларга чиқса қулар,
Тоғларга қасд қилса агар,
Тоғ йиқилиб, яксон бўлар.
Юрагида пинҳон асрар,
Ватанини, юрт шағнини,
Бир ҳамлада қутқу солиб,
Яксон қилар душманини.
Қурай чалар оқил ботир
Дами ўткир, қалби тоза.
Қувват олар тани агар,
Қўшиқ айтса овозидан.
Кўлнинг кўрки қамиш бўлар,
Алпнинг шағни қутлуғ бўлар,
Номус учун қилинган иш,
Барчасидан улуғ бўлар!
Ким ўзини йигит билса,
Ори бўлар, лафзи бўлар,
Агар ўзин иззат қилса,
Ҳақ сўз унинг сўзи бўлар,
Отга миниб элни кезар,
Алп йигитлар элни безар.
Шундай ботир бўлса агар,
Мен бошидан сочардим зар.
Агар бўлса, келсин, майли,
Барсин кимдир, билсин, майли.
Келиб, синаб кўрсин, майли,
Қураш тушиб, енга олса,
Жўмард бўлиб кўнглим олса,
Мен юрагим унга берай,
Барсин унинг ёри бўлсин!

Барсинхилунинг бу ҳолини ҳамма эшитди. Аммо бу гапларни Айлархонга бошқача етказишди. Барсинхи-

лу ўзи танлаб, отасидан рухсатсиз эрга тегмоқчи, деб айтишди. Шу сабаб Айлархон қизини ёнига чақириб, унга элнинг қадимги одатларига амал қилиши кераклиги, уни бузиб бўлмаслигини, тегса фақат хоннинг ўғлига тегишини эслатиб қўйди. Аммо Барсинхилу бунга кўнмади:

– Мен хонга ҳам, шоҳга ҳам тегмайман. Ким мени курашда енга олса ўшанга тегаман!

Айлархон унга гап топиб бера олмади. Барсинхилу катта майдонни тайёрлаб бутун мамлакатга хабар тарқатди. Ким куёвликка номзод бўлса, келиб кураш тушсин. Барсинхилуни ким курашда енгса, унга турмушга чиқади, деб айттирди. Буни эшитган турли элларнинг баҳодирлари Барсинхилуни енгиб, унга куёв бўлиш нияти билан Айлархоннинг юртига қараб кела бошлади. Барсинхилу эса дугоналари билан улкан тоғнинг тепасига чодир тикиб, ўша ерда яшаб турди.

Йигитлар бир-бир кела бошлади. Барсинхилу ўзи билан кураш тушган йигитларни осмондан келтириб урди. Турли элларнинг ва номдор уруғларнинг вакиллари қиздан енгилиб, шарманда бўлишди.

Бу гаплардан хабар топган Алпамиша онасига юзлашиб, ундан рухсат сўради:

– Она, мен бу қизни енгаман ва шу ерга бошлаб келаман, менга оқ фотиҳа беринг!

Онаси эса унга рухсат бермади ва ёлвора бошлади:

Борма, болам, бормагин,

Асло бора кўрмагин.

У қиз ўзи бир боло,

Ер кўрмаган елкаси,

Бир полвон қўли синган,

Яна бирин елкаси.

Борма, болам бормагин!

Алпамиша айтди:

Барсинхилунинг ёнига,

*Курашган майдонига,
Онажон, мен борайин,
Бориб уни енгайин,
Енгач эса шу ерга
Уни олиб келайин.*

Алпамиша онасидан ёлвориб сўради ва онасининг кўнгли юмшаб, унга оқ йўл тилаб, оқ фотиҳа берди. Шундан сўнг, Алпамиша ундан йўлга чиқиши учун от беришини сўради. Онаси эса:

– Менинг уюримда сенга муносиб отим йўқ. Аммо отанг ўлгандан сўнг, Қолеран деган каттагина қулунизмни мен ҳурматли Қўлтобага берган эдим. Бориб ундан сўраб кўр, – дея маслаҳат берди.

Алпамиянинг синглиси Қарлуғас унга олтамиш аршинлик ипак арқон тўқиди. Алпамиша уни олиб Қўлтобанинг уйига борди ва сўрай бошлади:

*Қўлтоба оғай, Қўлтоба оғай,
Менга Қолеранни берсанг оғай,
Яйлов тўла саман отларни,
Дала тўла тўриқ отларни,
Эвазига мен сенга берай!*

Қўлтоба деди:
*Яйлов тўла саман отлар,
Дала тўла тўриқ отлар
Ўз-ўзинга сийлов, иним,
Отларимнинг йўлбошчиси,
Малла отни беролмайман,
Келса ҳам ким!*

Алпамиша деди:
*Қўлтоба оғай, Қўлтоба оғай,
Менга Қолеранни бер, оғай,
Мени туққан онам ҳам,
Акам деган Қарлуғас синглим ҳам,
Сенга бўлсин Қўлтоба оғай!*

Бу сўзларни эшитган Қўлтоба қувончда ҳайқириб юборди. Алпомишга уюр орасидан Қолеран номли малла отни тутиб олишга рухсат берди. Алпамиша Қарлуғас тиккан арқон билан отни тутишга уринди. У уюрга яқин келиши билан от ўзини ҳар томонга уриб, атрофдаги дарахтларни оддий бир новда каби синдира бошлади. Уни тутмоқчи бўлган Алпамишани ҳам гоҳи кўкка отди, гоҳи ерга урди. Токи Алпамиша унга сувлиқ ва юганни солиб тинчлантиргунча улар узоқ курашишди. Охири Алпамиша отни эгарлаб унга минди ва Қўлтобанинг юртидан кетиш жойига келиб шундай деди:

*Қўлтоба оғай, Қўлтоба оғай,
Менга қўлингни бер, оғай.
Қўлни бериб менга яна,
Розилигингни бер, оғай.*

Қўлтоба унга қўлини тутди. Шу пайт Алпамиша унинг қўлини шундай сиқдики, бечора чидай олмай бақаришга тушди:

– Вой-й! Қўлларим кафтингда қарсиллаб кетди, жоним оғриди, қўйвор, инижон!

Алпамиша баттар сиқди. Қўлтоба янада қаттиқ бақирди:

– Қўлларим кафтингда қарсиллаб оғрир, инимсан-ку, қўлимни қўйвор!

Алпамиша уни шунчалар қийнадики, охири Қўлтоба оғриққа чидай олмай, Қолерандан келадиган ҳақдан ҳам воз кечди.

*Яйлов тўла саман отларни,
Дала тўла тўриқ отларни,
Саноқсиз пода молларингни,
Отар тўла қўйларингни,
Сенинг туққан онангни ҳам,
Азиз синглинг Қарлуғасни ҳам
Қайтиб бердим, қўйвор, инижон!*

Унинг жони шунчалар ширин эдики, жон талвасасида ҳамма нарсадан воз кечди. Шундан сўнг Алпамиша Айлархоннинг мамлакатига йўл олди. У йўл юрди, йўл юрса ҳам мўл юрди. Қараса, улкан тоғнинг устида Барсинхилу икки қўлини белига қўйиб, кейинги ботирни кутганча мағрур турибди. Алпамиша тоғнинг этагидан туриб қизга ҳайқирди:

– Сен ё ўзинг тоғдан тушиб менинг ёнимга келасан ва мен билан кетасан, ёки сени курашда енгиб, барибир келин қилиб олиб кетаман!

– Шундайми? Енгилга уриниб кўр! – Барсинхилу унга шундай жавоб бериб, тоғ тепасидан Алпамишага қаратиб тегирмонтошдай келадиган тошни думалатиб юборди.

Алпамиша ерни ларзага солиб, қулоқларни қоматга келтириб, думалаб келаётган тошни кутиб олиб шундай тепдики, тош орқага йўналиб тоғ устига қайтиб чиқиб кетди ва тўғри Барсинхилунинг устига етиб борди. Қиз ўзини зўрға қутқариб қолди. Шунда у жаҳл билан уйдаи келадиган тошни пастга думалатиб юборди. Алпамиша эса яна тошни нигоҳлари билан кутиб олди ва бир тепки билан орқага қайтарди. Уйдаи келадиган тош қайтар йўлда тоғнинг ярмини емириб кетди ва Барсинхилу тоғнинг иккинчи ярмида яна зўрға жон сақлаб қолди. Алпамиша унинг ёнига чиқиб курашга чақирди. Улар орасида кураш бошланди. Алпамиша Барсинхилуни тутиб шиддат билан осмонга отди ва ерга тушганда лат емасин, деб яна уни қўлларида тутиб қолди. Шундан сўнг қиз унга бошини эгиб, шундай деди:

– Мен сеникиман, сен меникисан!

Алпамиша ва Барсинхилу шундай қилиб бир-бирига етишди. Аммо ота-оналарининг олдида бормай, анча вақт тоғ тепасидаги чодирда бирга яшаб юришди. Вақт ўтиб, Барсинхилу ҳомиладор бўлгач, Алпамишани ота-онаси билан таништиришга аҳд қилди. У Алпами-

шани Қолеран отли отига миндириб, отаси Айлархон ҳузурига етаклаб келди. Барсинхилу Алпамишани отасининг ўн икки қиррали оппоқ уйига бошлаб кирди ва шундай куйлай бошлади:

*Тургин, ота, тур, отажон,
Тур, белингни бойла, ота!
Мен ўзимга куёв топдим,
Фотиҳа бер, қўлла, Ота!
Қирлар тўла ола отлар,
Водий тўла малла отлар,
Куёвингни сийла, Ота!*

Айлархон унга жавоб берди:

– Кет бу ердан! Менинг эрга берадиган қизим йўқ, куёвим ҳам йўқ менинг!

Шунда Барсинхилу кўзларида ёш билан Онасига қараб қўшиқ бошлади:

*Тургин она, тур онажон!
Кўзимдаги ёшга қара, кўр, онажон!
Мени сўраб куёв келди,
Қўлингни бер, ҳол сўр, Она!
Қирлар тўла ола отлар,
Водий тўла малла отлар,
Куёвингни сийла, Она!*

Шундан сўнг Барсинхилунинг онаси чолига юзлашиб деди:

– Ёлғиз қизимизни изиллатиб йиғлатиб қўямизми? Тур куёвга қўлингни бер!

Айлархон хоҳлаб-хоҳламай ўрнидан турди ва Алпамишага қўлини чўзди. Шундай сўнг у қизи ва куёви учун шундай тўй қилиб бердики, бундай тўйни

қадимда ҳам ҳеч ким қилмаган, бундай тўйни ҳали оқсоқоллар ҳам кўрмаган эди.

Тўйдан сўнг Алпамиша Барсинхилуни ўз юртига олиб кетди, улар у ерда ғам ва ташвишларни тенг баҳам кўриб бахтли яшабди.

Кунлардан бир кун чопар келиб юртга Будярхоннинг лашкарлари босиб келаётгани ҳақида хабар етказди. Будярхон Барсинхилуни ўғлига келин қилмоқчи бўлиб совчи қўйган, аммо ниятига етолмаган эди. Шунинг аламига чидай олмай уруш қилиб, Барсинхилуни куч билан олиб қўймоқчи бўлди.

Алпамиша ўз арғумоғига минди, олмос қиличини тақди, камони ва найзасини қўлга олди, онаси, отаси, синглиси ва севимли хотини Барсинхилу билан хайрлашиб жангга отланди.

Бу орада Будярхон ер юзини чумолидай босган катта қўшини билан яқин келиб қолган эди. Алпамиша душман қўшинларини олмос қиличи билан бирин-кетин қира бошлади. Жанг уч кеча ва уч кундуз давом этди. Будярхон саросимага тушиб, чекинишни бошлади ва қочиб қолди.

Алпамиша ботир ҳали дам олиб, куч тўплаб олишга улгурмай туриб, Будярхон яна қўшин тўплади ва Айлархон мамлакатига ҳужум бошлади. Қони қайнаган Алпамиша ғазаб билан яна душманларга ташланди ва улар орасида шафқатсиз жанг бошланди. Қонлар дарё бўлиб оқди. Тилка-пора бўлган Будярхон қўшини эса тумтарақай қочишни бошлади.

Жанг қилиб чарчаган Алпамиша Қолераннинг юганларини ечиб, ўтлаш учун яйловга қўйиб юборди-да ухлаш учун ётди. У кам эмас, кўп эмас олти кун, олти тун ухлади. У уйқуга кетиши билан Будярхоннинг айғоқчилари пайдо бўлибди. Қолеран эгасини уйғотиш учун кишнади, пишқирди, аммо Алапамиша донг қотиб ётди, уйғонмади.

Айғоқчилар тезда Будярхонга Алпамиша мурдадай қотиб ухлаб ётгани хабарини етказибди. Будярхон тезлик билан қўшинидан қолган қутган аскарлари билан

келиб Алпамишани темир занжирлар билан боғлаб аравага юклади-да ўзининг хонлигига олиб кетди. Олиб келиб Алпамишани чуқур қазилган ўра – зиндонга ташлади, Қолеранни эса тошсаройга қамаб қўйди.

Алпамиша ниҳоят уйқудан уйғонди. Қараса, қўлоёғи боғланган, бутун бадани занжир билан ўраб ташланган, ўзи эса чуқур ва қоронғу зиндонда ётибди. У шунча уринса ҳам занжирдан холос бўла олмади. Зиндондан чиқишнинг эса умуман иложи йўқ. У минг азоб билан уриниб, зўрға қўллари ечди.

Алпамиша очдан ўлмаслиги учун Будархон зиндонга бир эчкини туширди ва уни боқиб туриш учун ҳашак ҳам ташлаб қўйди. У бу билан Алпамияшанинг емоғини таъмин қилди. Алпамиша шу эчкини эмиб, сутини ичиб ётди.

Кунлардан бир кун Алпамиша чалқанча ётиб, осмонга тикилганча қўшиқ куйлаб ётган эди, тўсатдан осмонда учиб кетаётган ғозларни кўриб қолди ва уларга қараб қўшиқ айта бошлади:

*Эй оппоқ ғоз, оппоқ ғоз,
Кел ёнимга, келгин, ғоз.
Сенинг қанотинг қоғоз,
Қанотингга хат ёзай,
Менинг юртимга бориб,
Хатни ёримга етказ!*

*Ғозлар жавоб беришди:
Сен бизни отдинг қўлда,
Қўймадинг хатто чўлда,
Энди жимиб ётавер,
Бизлардан кўмак кутма!*

Улар шундай дея учишда давом этишди. Улардан ортда қолиб яна бир ғоз келаётган эди. Алпамиша унга қараб куйлади:

*Эй оппоқ ғоз, оппоқ ғоз,
Кел ёнимга, қўнгин, ғоз.
Сенинг қанотинг қоғоз,
Қанотингга хат ёзай,
Менинг юртимга бориб,
Хатни ёримга етказ!*

Буни эшитган ғоз пастлай бошлади ва қанотларини кенг ёзганча тўғри зиндонга келиб қўнди. Алпамиша қўлини кесиб, ғознинг қанотларига хат ёзди. Сўнг ғозга деди:

– Менинг юртимга учиб бор, у ерда ўн икки қиррали уйни кўрасан, ўша уйга етгач, хат ёзилган патингни ташлаб юбор.

Ғоз хатни олиб учди. Алпамишанинг юртидаги яйловга борди ва яйлов устида айланиб уча бошлади. Шу пайт тўсатдан Алпамиша айтган ўн икки қиррали уйдан бир болакай чиқиб, ғозни камони билан мўлжалга ола бошлади. Бу Алпамиша тутқунликда ётганда туғилган ўғли Айдар эди.

Ғоз ундан чўчиб, пастлай олмади ва баланддан хатни ташлаб юборди. Хат ёзилган оппоқ пат силкина-силкина учиб, ўн икки қиррали уйнинг олдига эмас, Қўлтоба яшайдиган қора уйнинг олдига бориб тушди. Қўлтоба хатни ўқиб, ҳамма нарсани англаб етди. Аммо бу ҳақда эса ҳеч кимга лом-мим демади.

Алпамишанинг қайтиб келмаётганидан хавотир олган Айлархон уни излаш учун чопарларини юборди. Чопарлар дунё кезиб, кўп юришди, охири Будярхоннинг тор-мор қилинган қўшинига дуч келишди. Шу ердаги дарахт тагида улар Алпамишанинг ўзидан бошқа ҳеч ким кўтара олмайдиган, икки аршин келадиган алпкамонини ва унинг олмос учли найзасини ҳам кўришди. Улар шу аслаҳаларни олиб, уйга қайтишди. Чопарлар келиб ҳаммага Алпамишани ўлган, деб айтишди. Аммо Барсинхилу уларга ишонмади ва эрини ўлгунча кутишга қарор қилди.

Қўлтоба Алпамишанинг юртида эга йўқлигидан фойдаланиб, ҳамма нарсага эга чиқиб олди. Қарлуғасни ўзининг хизматкорига айлантирди. Барсинхилуни эса хотин қилиб олмоқчи бўлди. У тинмай Барсинхилуга совчи жўнатар, Барсинхилу эса доим унга рад жавобини берар эди. Барсинхилу совчиларнинг кети узилмагач, айёрлик қилиб вақтни чўзишга ўтди. У айёрлик қилиб, “ким Алпамишанинг камонидан ўқ отиб, уни олтин узукдан ўтказа олса, унга эрга тегаман”, деб гап тарқатди. Барсинхилу бу ишни билиб қилди. Чунки у билардики, Алпамишанинг камонини ўзидан бошқа ҳеч ким кўтаролмасди.

Бу ёқда Барсинхилу вақтни чўзиш учун айёрлик қилиб турганда, биз яна Алпамишанинг олдига қайтамыз.

Алпамиша хатига жавоб келмагандан кейин жуда ҳам тушкунликка тушиб қолди. Яхшиям унинг этик қўнжида қурай сақлаб юриш одати бор эди ва зерикканда вақти-вақти билан ундан мунгли куйлар чалиб, хуморини ёзар эди.

Будяرخоннинг учта қизи бўлиб, кунларнинг бирида улар Алпамиша чалаётган қурайнинг овозини эшитиб қолишди ва куйнинг оҳангига мафтун бўлиб зиндон томонга келишди. Улар ўрага қараб, у ерда ётган қудратда ва ҳуснда тенгсиз йигитни кўришди. Йигит ўтирганча мунгли куй чалар эди.

Алпамиша тепада қизларни кўриб чалишни тўхтатди.

Шунда қизлар унга деди:

Алпамиша, сен бизга бир боқсанг эди,

Қурай чалиб қалбга олов ёқсанг эди.

Икки-учта қўшиқ айтиб, хон қизларин

Хурсанд қилсанг қани эди гул юзларин!

Алпамиша эса уларни ялантирар, куй чалмас эди. Сўнг уларга қараб деди:

– Сизлар учун чин юракдан қўшиқ айтиб беролмайман. Кўрмаяпсизми? Оёқларим кишанланган, қорним оч, куй чалиб сизни хурсанд қилиш учун кучим ҳам йўқ!

Қизларнинг Алпамишага ёрдам бергиси келибди, аммо қўлидан ҳеч нарса келмай уйига қайтишибди.

Эртасига хоннинг кенжа қизи отасининг сандиғидан билдирмасдан олтин тангалар ўғирлаб, шу пулга мардикор ёллабди ва Алпамиша ётган зиндонга ён тарафдан ўра қаздира бошлабди. Ўра қазилгач, у шу ерга ҳар куни келадиган бўлибди. У ҳар куни Алпамишага овқат келтирар экан. Бу орада Алпамиша кундан кун ўзига келиб, кучга тўлиб борибди. Бир куни у хоннинг қизига шундай дебди:

– Агар сен менинг бу ҳолатимдан қутқаришни истасанг, отангнинг сандиғидан менинг олтин сопли, олмос қиличимни олиб келиб бер. Мен ўша қиличимсиз бу занжирларни уза олмайман.

Эртасига қиз унга қиличини келтирибди. Олмос қилич билан Алпамиша занжирлардан холос бўлибди. Занжирлардан қутулгач эса яна ўн беш кун ўрада қолиб, занжирлар ботиб пайдо қилган заҳмларнинг кетишини кутибди.

Алпамиша тўла тузалиб, қувватга киргач хоннинг қизи ундан келиб сўрабди:

– Бу зиндондан қутулишинг учун мен сенга яна нима ёрдам берай?

Алпамиша унга шундай жавоб қилибди:

– Сенинг бунга кучинг етмайди. Мен сенга ўзимнинг рўмолчамни бераман. Отангнинг тошсаройида менинг отим Қолеран бор. Сен шу саройнинг эшиги олдида бориб менинг рўмолчамни ёқиб тутат. Агар Қолеран буни сезиб, у ердан чиқа олса албатта бу ерни топиб келади ва мени қутқаради.

У шу сўзларни айтиб, қизга рўмолчасини тутқазибди. Қиз эса Қолеран қамалган саройнинг олдида бориб,

рўмолчани тутатибди. Қолеран бу ҳидни искаб хўжайини тирик эканини билибди ва ўзини ҳар ёнга ура бошлабди. Олд оёқларини кўтариб саройнинг темир эшикларини шундай тепибдики, эшик чил-чил бўлиб синиб, сочилиб кетибди. Ўзи эса зиндон томонга чопибди.

Қолераннинг бўйнида Қарлуғас тўқиган олтмиш саржинли²⁹ ипак арқон ўралган эди. Хоннинг қизи унинг бир учини Қолераннинг бўйнида қолдириб, иккинчи учини зиндонга ташлабди. Алпамиша ипак арқон орқали зиндондан чиқибди. Қўлига олмос қиличини олиб тўғри хоннинг саройига йўл олибди. Сарой дарвозаси олдида тўхтаб бор овозида бақир бошлабди:

– Будяرخон, маккорлигинг учун сенинг бошингни танангдан жудо қилишим керак эди. Аммо учта оқилад қизларинг ҳаққи сенга тегмайман!

Шу сўзларни айтиб Алпамиша Ватанига йўл олибди.

Йўлда ўзига таниш бўлган отлар уюрига дуч келибди.

– Уюр кимники? – сўрабди у чўпондан.

– Олдин Алпамияшаники эди, ҳозир Қўлтобаники, – жавоб қилибди чўпон.

– Ким сенга кўпроқ ёқади, Алпамияшами ёки Қўлтоба? – сўрабди яна Алпамиша.

– Менга Қўлтоба ёқади, – жавоб қилибди чўпон – олдин Алпамияша хон эди, Қўлтоба бош чўпон эди, мен эса оддий чўпон эдим. Алпамияша ўлгач Қўлтоба хон, мен эса бош чўпон бўлдим.

Алпамияша бир чертиб чўпонни ўлдирибди ва олға юрибди.

Йўл юрибди, йўл юрса ҳам мўл юрибди. Олдидан сигирлар подаси чиқибди.

– Кимнинг подаси? – сўрабди Алпамияша.

– Қўлтобахоннинг подаси, – қўлида арқон эшиб турган ҳолда жавоб қилибди чўпон.

– Арқонни нега эшяпсан?

– Агар Алпамияша Қўлтобани енгса, уни шу арқон би-

²⁹ Саржин – уч газга ёки 2,134 метрга тенг узунлик ўлчови.

лан дорга осади. Агар Қўлтоба Алпамишани енгса, уни ҳам шу дорга осади, – жавоб қилибди чўпон.

Алпамиша бу чўпонни ҳам бир чертиб ўлдирибдида яна олға юрибди.

Йўлда унга қўй боқиб юрган болакай учрабди. Унинг бир қўлида қалин ҳасиш, иккинчи қўлида думба ёғи бор экан. Болакай уларни галма-галдан еб турар экан.

– Бугун кимнингдир тўйи бўляптими? – сўрабди унинг қўлидаги байрам таомларини кўрган Алпамиша. Болакай жавоб қилибди:

– Яйловда катта мусобақа бўляпти. Ким камондан ўқ узиб Барсинхилунинг олтин узугидан ўтказа олса, ўша Барсинхилуни хотинликка олар экан. Қўлтоба байрам қилиб, бугун Алпамишанинг энг семиз отларини ва қўйларини сўйишга буюрди. Менга эса емак учун қўлимдагиларни беришди.

Болакай шу гапларни айтар экан, кўз ёшларини тўхтата олмади. Алпамиша болакайга синчиклаб қаради ва олдида ўзининг ўғли турганини фаҳмлади. Аммо унга ўзини танитмади. Фақат шу ерда кийимларини ечиб, ўғлининг йиртиқ-ямоқ кийимларига алмаштирди. Янги кийимларини эса болакайга қолдирди.

Алпамиша шу ҳолда Барсинхилунинг мерганлик мусобақаси ўтказилаётган майдонга жўнади. Мусобақада турли жойлардан ҳар хил мерганлар келиб, ердан анча баландга осилган олтин узукдан ўқни ўтказишга уринашарди. Аммо улардан ҳеч ким алпкамонга ўқни жойлаб, икки қулочини ёйиб торта олмасди.

Алпамиша одамлар орасидан ўтиб, Қўлтоба кўр тўқиб ўтирган тахтга яқин келди ва деди:

– Қўлтоба ағай, менга ҳам камондан отиб кўришга рухсат берсанг!

– Йўқол, бор кет, жулдурвақи! Сендан минг чандон зўр йигитлар эплай олмаган ишни сен эплайсанми? – дея Қўлтоба уни қувиб солди.

Алпамиша яна ундан яна то Қўлтоба рухсат бергунча ялиниб сўрайверди.

Рухсат берилгач, Алпамиша ўзининг ўқи ва камонини кўриб ҳатто йиғлаб ҳам олди. Одамлар эшитмасин деб, ўзига ўзи ғудранди: “эх отамдан қолган камонгинам-а”...

Шундан сўнг Алпамиша камонини ердан енгилгина кўтариб олди ва узук тарафга ўқ узди. Узук беҳос жаранглаб кетди ва иккига бўлиниб ерга тушди. Шундагина Қўлтоба жулдур кийим кийган чўпоннинг Алпамиша эканини билди.

*Қўлларимни сиқиб синдирмай,
Қочиб кетай, ҳолимни билай,
Қани менинг эски ҳунарим?
Бориб отбоқарлигимни қилай!*

Қўлтоба шундай дея, қўрққанча отлар уюри томон югура бошлади. Алапамиша дарров камонига иккинчи ўқни жойлаб, у билан қочаётган Қўлтобани отиб ўлдирди. Бунни кузатиб турган Барсинхилу ва Қарлуғас унинг ёнига чопиб келишди ва уни қучоқлаб йиғлашга тушишди. Бу орада Алпамишанинг янги кийимларини кийган ўғли Айдар ҳам етиб келди. Алпамишанинг қувончи ичига сиғмас эди. У онасини излади: “Нега онам кўринмайди, онам қани?”

Онаси Барсинхилу яна эрсираб, эрга тегиш учун мусобақа ўтказяпти, деб келинига аччиқ қилиб уйга қамалиб олган эди. Барсинхилу Алпамиша билан унинг уйи ёнига келди:

– Қайнона, эшикни оч!

– Кет бу ердан! Сен эрингга хиёнат қилдинг, сен билан гаплашмайман! – жавоб қилди қайнона.

Шунда Барсинхилу ўлан айта бошлади:

*Тур, қайнона, тур, қайнона,
Белинг бойла, юр, қайнона,*

*Аламамиша ўғлинг – юртнинг беги,
Қайтиб келди, кўр, қайнона!*

Барсинхилунинг бу сўзларини эшитган она эшикларни ланг очди.

Алпамиша онаси билан дийдорлашди. Алпнинг Ватанга қайтгани шарафига катта байрам қилишди ва бу байрам уч кеча, уч кундуз давом этди. Кенг майдонда от пойга, кичик майдонда тойчоқ пойга ўтказилди. Сэсэнчилар³⁰ ўзаро қўшиқ айтишда бахс бойлашди. Ботирлар чаққонликда ўзаро курашишди. Болакайлар тўрт оёқ туриб ҳайвонлардай сузиш-сузиш ўйнашди. От пойгада Қолеран ғолиб бўлди, курашда Алпамиша устун бўлди, мугуз сузишда эса Алпамияшанинг ўғли Айдар биринчиликни олди.

Алпамиша юртга қайтгач, мамлакатда тинчлик ва адолат қарор топди. Айтишларича, халқ ҳам ҳеч нарсасига зориқмай, эркин яшай бошлади.

³⁰ Бошқирдча: сэсэнчи- қўшиқчи.

АЛПАМША ВА ДОВЮРАК САНДУҒАЧ

Татар халқ эпосу

Қадим-қадим замонларда, ерли оиладан чиққан Алпамша отли бир навқирон чўпон яшаган экан. Унинг на яқин қариндошлари, на дўстлари бор экан. Алпамша бировларнинг молини боқар, туну кун кенг далада кезиб юрар экан.

Илк баҳор кунларининг бирида Алпамша кўлнинг қирғоғида яраланган ғознинг жўжасини кўриб қолибди ва бундан беҳад қувониб кетибди. У жўжағозни кўлдан чиқариб олиб, овқат бериб боқибди. Ёз ўтганда миттигина жўжағоз каттакон ғозга айланибди. Ғоз хонаки бўлиб улғайибди. У Алпамшадан бир қадам ҳам узоқ кетмас, доим унга эргашиб юрар экан. Шу орада куз келиб, ғозлар галаси жанубга уча бошлабди. Кунлардан бир кун ғоз шу галалардан бирига қўшилиб олиб, узоқ ўлкаларга учиб кетибди. Алпамша эса яна ёлғиз қолибди. У “мен уни қутқариб олдим, боқдим, меҳримни бердим. Бу бераҳм эса мени ташлаб кетди!” – дея ғамга ботибди.

Шу пайт унинг ёнига қандайдир чол келибди.

– Эй, Алпамша! Подшоҳ ўтказаётган ботирлар мусобақасига бор. Унутма, айтишларича, ким шу мусобақада енгиб чиқса, унга подшоҳ ўз қизи Сандуғачни ва подшоликнинг ярим давлатини берар экан, – дебди.

– Мен қандай ботирлар билан беллашаман? Бундай мусобақаларга менинг кучим етмайди! – жавоб берибди Алпамша.

Чол эса сўзида туриб олибди:

– Таклифимни рад қилма! Сенинг кучинг ва журъатинг ҳеч қандай ботирникидан кам эмас. Қолаверса, шарт ҳам унчалик қийин эмас: тоғнинг тепасига учта

тегирмон тошини кўтариб чиқиш ва подшоҳнинг оёғи остига олиб бориб ташлаш керак, тамом. Ким биринчи шу ишни бажарса, ўша мусобақада енган ҳисобланади.

Алпамшанинг дастлаб мусобақага боргиси келмади. Эртасига эса чидаб туrolмади: жилақурса донгдор ботирларни узоқдан кўрарман, деб мусобақа майдонига борди. Майдонга юздан ортиқ ботирлар тўпланишди. Уларнинг ҳаммаси бир қаторга тизилиб, мусобақа бошланишини кута бошлашди. Алпамша ҳам олдинга юриб, қимтинибгина алплар турган қаторнинг четига бориб турди. Ботирлар кўз қири билан унга қарашар, мийиғида кулишарди. Ботирлар жуда яхши кийинишган, Алпамша чўпоннинг кийимлари эса увадаси чиқиб кетган эди.

Мусобақа бошланди. Ботирлар бирин-кетин тегирмонтошларни биттадан олиб кўтаришди ва тоққа чиқа бошлашди. Алпамша эса бирданига иккита тегирмонтошни кўтарди. Бирини иккинчисига уриб синдирди. Сўнг синган яримталикларини қўлтиқ тагига олди-да, яна икки қўлига биттадан тегирмонтош олиб, илдам қадамлар билан тоққа қараб чиқа бошлади. Халқ буни кўриб турар ва ажабланарди: қаранг, кўринишидан оддийгина йигит, аммо бир зумда номдор ботирлардан ўзиб кетди-я! Чиндан ҳам Алпамша биринчи бўлиб тоғ тепасига чиқиб келди ва оғир тегирмонтошларни подшоҳнинг оёқлари тагига ташлади.

Подшоҳ мусобақада чўпон ғолиб чиққанидан ранжиди, аммо нима ҳам қиларди, тақдир шу экан. У Алпамшани ўз ёнига ўтирғизишига, ўзига тенг кўришига тўғри келди. Мусобақа тугагач эса, ботирни саройга етаклаб келди ва шу куни тўйни бошлаб юборишди. Алпамша ва унинг ёшгина ёри Сандуғачни қутлаш учун тўйга кўп меҳмон келди. Подшо ярим подшолигини Алпамшага бериб шундай деди:

– Ярим подшоликка мен жавоб бераман, ярмисига сен қара!

Аммо шу куни дабдурустдан саройга кутилмаган совчилар келиб қолишди. Улар қўшни юрт подшо-си Қилтапдан Сандуғачга совчи бўлиб келишган эди. Қилтап совчилар орқали:

– Сандуғачни берса берсин, бермаса тортиб оламан! – деб айттириб юборган экан. Улар Сандуғач Алпамшага текканини эшитиб ажабланишди. Шу сабаб совчилар уйига қайтиб бу хабарни Қилтапга етказишди. Қилтап номсиз бир ботирнинг подшоҳ қизига уйланганини эшитиб, ғазаби қўзғади. У жаҳл устида Сандуғачга куч билан эгалик қилишни ният қилди ва қўшниларга қарши уруш очди.

Бу орада Алпамша ҳам жангга тайёргарлик кўра бошлади. У подшоҳнинг ёнига келиб ниятини айтди:

– Мен душманлар билан жанг қилишни истайман! Мен билан сеvimли хотиним Сандуғач ҳам бирга кетади. Менга энг яхши иккита от берсангиз!

– Розиман, ўзларингиз отхонага боринглар ва отларни танлаб олинглар! – деди подшоҳ.

Алпамша ва Сандуғач отхонага боришди, бўлмадан бўлмага ўтиб, ўзларига муносиб от ахтаришди. Подшоҳнинг отхонасидаги отларнинг ҳаммаси яхши эди, фақат Алпамша қайси бирини думидан тутиб ўзига тортса, ўша от тапша ётиб, ўлиб қоларди. Алпамша ва Сандуғач отхонада узоқ вақт юришди, аммо, ўзларига муносиб отни топиши қийин кечди. Ниҳоят Алпамша отхонанинг бир бурчагида турган пастбўйли бир тулпорни кўриб қолди. Унга яқин бориб, думидан тортиб кўрди. Тулпор эса жойидан ҳам жилмади: қандай турган бўлса шундай турди.

– Мана шундай отни истаган эдим! – қувониб кетди Алпамша.

Шундан сўнг улар Сандуғачга от ахтаришди. Яна узоқ вақт ўзларини уринтиришди. Улар қайси отни танлашса, бориб думидан тутиб тортиб кўрар, от эса тапша ётиб, ўлиб қоларди. Ниҳоят, унга ҳам от топил-

ди. Отхонанинг яна бир қоронғу бурчагидан кичикроқ бир тулпорни топишди. Алпамша унинг думидан тортиб кўрди, тулпор эса қулоғини ҳам қимирлатмади: ҳайкалдай қотиб турди.

– Ана, тулпор! – ҳайқирди Алпамша.

Алпамша ва Сандуғач отларни танлаб саройга қайтишди. Ҳамма билан хайрлашиб, қўшинларга бош бўлиб сафарга отланишди.

Подшоҳ уларни жангга мусиқа чалдириб, тантана билан кузатмоқчи бўлди. Аммо Алпамша кўнмади.

– Кўйинг, урушга дабдаба билан кирмайлик, – деди.

Шундай қилиб улар йўлга чиқишди. Кун юришди, тун юришди – ниҳоят, иккаласи Қилтапнинг салтанатига ҳам етиб боришди. Шунда Алпамша деди:

– Сен шу ерда қўшин билан қоласан, мен эса Қилтапнинг отхонасига кириб, бир замонлар у сенинг отангдан олиб қўйган Ақбўзатни топиб келаман. Биз фақат мана шу отнинг ёрдами билангина баттол Қилтапни енгишимиз мумкин!

Алпамша тонгда туриб, яширинча Қилтапнинг отхонасига кирди. Аммо Ақбўзатни топа олмади. У отхонадан Қилтап ухлаб ётган боққа ўтди. Қилтапнинг бошига бориб шундай деб, айтиб турди:

*Қилтап оғай,
Қилтап оғай,
Ақбўзатинг бергин, оғай,
Менга отни бериб ўзинг,
Сандуғачни ол, олақўй!*

У бу қўшиқни икки марта қайтаргач, сулув Сандуғачнинг номи уйқусираб турган Қилтапни қувонтириб юборди. У уйқусираб, ўзи ҳам билмаган ҳолда Ақбўзатнинг қаерда сақланаётгани, унинг тонг саҳарда сув ичиш учун кўл ёнига тушишини ва уни бошқа отлардан қандай қилиб ажратиш мумкинлигини батафсил айтиб берди. У буни кимга айтганини ўзи ҳам билмади.

Алпамшага айнан шу керак эди. У тезлик билан Сандуғачнинг ёнига қайтди. Улар икковлашиб елдек учиб, Қилтап айтган кўл бўйига жўнашди. Етиб келгач, бир дарахт ортига беркиниб олишди. Орадан бир оз муддат ўтиб, ўрмондан олтига от югуриб чиқди ва сув ичиш учун кўлга томон йўналишди. Алпамша улар орқасидан Ақбўзатни бир қарашда таниди. Писиб бориб унинг бўйнига тилло юган солди. Ақбўзат қоққан қозикдай қотиб қолди. Алпамша ва Сандуғач тулпорларини кўл бўйида қолдириб, Ақбўзатга минишди ва қўшин ёнига қайтишди. Қўшин ҳамон Қилтап салтанатининг чегараларида турар эди. Алпамша қўшинни сафга турғазиб, душманни кута бошлади.

Орадан кун, ҳафта ўтди аммо Қилтапнинг қўшини кўринмади. Ботир узоқ кутишдан зерикиб кетди ва хотинини чақириб шундай деди:

– Ўн икки кун, ўн икки тун мен мижжа қоқмадим. Рухсат берсанг мен чодирга кириб ухлайман. Мобода, Қилтапнинг қўшини кўринса мени уйғотасан. Фақат унутма мен жуда қаттиқ ухлайман, шунинг учун мени уйғотиш осон эмас! Агар сен манглайимга чўп қўйиб, болға билан уни қоқсанг туриб кетаман.

Алпамша ўз чодирига кириб, бошини ерга қўйди ва ботирларнинг уйқусига кетди. У энди уйқуга кетган ҳам эдики, узоқдан Қилтапнинг қўшини кўринди. Сандуғачнинг эрига раҳми келди, уни уйғотгиси келмади. Шунинг учун Алпамшани безовта қилмасликка, ўзи қўшинга бош бўлиб жангга киришга қарор қилди. Сандуғач бир сакраб Ақбўзатга минди ва қўшинни жангга бошлади. Сандуғач жасур аёл эди: Қилтапнинг қўшинларини тор-мор қилди ва душманлар тумтарақай қочишга тушди. Алпамша эса ҳамон қаттиқ ухлар эди. У ҳатто жангнинг шовқинларини ҳам, аёлининг қайтганини ҳам, жангдан чарчаб қайтган, унинг чодирига боғланган Ақбўзатнинг кишнашини ҳам сезмади.

Қилтапнинг мағлуб бўлган саркардалари уйлари-га қайтишди ва бошларига тушган кулфатни Қилтапга сўзлаб беришди. Уларга буни айтиш қийин бўлса-да, ўзларини мағлуб этган довюррак ботир ҳақида сўзлашдан ўзларини тийишолмади. Бу гаплар Қилтапни қизиқтириб қўйди. Қўшинга ўзи бош бўлиб жангга киришга, ўша ботир билан ўзи курашишга аҳд қилди.

Сандуғач ўтовидан туриб кузатар экан, ўзи томон келаётган Қилтап бошчилигидаги улкан бир қўшинга кўзи тушди. Сандуғач Алпамшани уйғотмоқчи бўлди, аммо яна унга раҳми келди. Яна ўтган галдаги каби ўзи қўшинга бош бўлиб жангга киришга қарор берди. Сандуғач мардона жанг қилди. У шундай жанг қилдики, яна бир бора ғалаба қилиш учун унда имконият пайдо бўлди. У бу жангни ҳам енгиши мумкин эди, бироқ айни жанг қизиганда теккан дайди ўқ уни яралаб қўйди. Сандуғач беихтиёр ухлаб ётган Алпамша ва Ақбўзатни эслади, аммо уларнинг ёнига қайта олмас, атрофни Қилтапнинг жангчилари ўраб олган эди. Алпамша ботирнинг йигитлари бу орада Сандуғачни қутқариб олишди ва отга миндириб тезлик билан отасининг саройига олиб қочиб кетишди.

Қилтап Алпамша ётган чодирга от чоптириб бостириб кирди ва уни ухлаб ётган ҳолда асирга олди. Қилтап чуқур ўра қаздириб, унга Алпамшани ташлашни ва чиқиб кета олмаслиги учун ўрани мустаҳкам панжара билан ёпишни буюрди. Сўнг Қилтап хурсандчилигини яширолмай:

— Энди менинг Сандуғачга уйланишимга ҳеч ким қаршилиқ қила олмайди! – дея ҳаволанди.

Қилтап саройига қайтгач, дарров Сандуғачнинг отасига совчи жўнатиб, уларга лутф ва илтифот билан бўлса ҳам, дўқ ва пўписа билан бўлса ҳам ишни битириб келишни буюрди. Аммо совчилар бу сафар ҳам натижасиз қайтишди. Сандуғачнинг отаси уларнинг ҳамма аврашу насиҳатларига битта жавоб қайтарди:

– Алпамша қайтмаса, мен ҳеч нарса демайман. Менинг эрка қизим Сандуғач нима деса, ўша бўлади.

Алпамша эса бу пайт уйқуда ётарди. У йигирма тўрт кун донг қотиб ухлади. Сўнг уйқудан туриб, анча вақт қаерда ётганини билолмади. Ўрада ётганини ва боши узра темир панжара борлигини кўргачгина асир тушганини англаб етди. Алпамша ўтирганча ғуссага ботди.

Алпамша бошини кўтариб кўкка кўз тикди. Осмонда учиб бораётган ғозларга кўзи тушиб: “Уларнинг орасида мен боқиб олган ғоз йўқмикан?” деб ўйлади. У дардини кўшиқ қилиб куйлади:

*Оқ ғозлар, оппоқ ғозлар,
Қанотлари қоғозлар!
Бормайсизми
бизнинг ёққа?
Гар борсангиз бизнинг ёққа,
Қанотингизга хат ёзай,
Севган ёримга тутқазинг,
Ҳолимдан хабар етказинг.*

Галада Алпамша боқиб олган ғоз ҳам бор эди, у таниш овозни эшитиб орқага қайтди. Қайтиб темир панжара устига қўнди ва бир қарашда дўсти Алпамшани таниди. Ғоз қанотлари орасидан битта патни юлиб олди-да, хат ёзиш учун уни ботирга ташлади. Алпамша патни олди-да унга хат ёзди. У хатида ўзи учун нон, сув ва қўбиз келтиришларини сўради. Хатнинг охирида эса, шундай сўзларни битиб қўйди: “Менинг қалин дўстларимни топинглар. Улардан бирига мен юз танга берганман, яна бирига эса бигиз бериб чориқ тўқишни ўргатганман. Балки улар яхшиликларимга яхшилик қайтарар...”

Ғоз хат ёзилган патини олиб осмонга кўтарилди ва учиб кетди. У учиб манзилга етди. Сандуғач ўтирган уйнинг дераза тоқчасига қўнди ва хатни ташлади-ю қайтиб учиб кетди. Буни эса Сандуғачнинг синглиси кўриб қолди ва хатни олиб опасига етказди. Сандуғач

хатни ўқиб, эрининг эсон-омон эканини билди ва бу хабардан қувониб кетди. Вақтни кетгазмай, дарров Алпамша юз танга берган дўстининг уйига кетди. Етиб боргач, Алпамша ундан ёрдам сўраётганини айтди:

– Мен Алпамшага нон, бир меш сув, қўбизини берай олиб бориб бер, – деди.

– Менинг вақтим йўқ! – жавоб қилди қарздор. – Мен унга ёрдам беролмайман.

Сандуғач у ердан чиқиб Алпамша бигиз берган иккинчи кишига борди. У одам Сандуғачнинг дардини тинглади ва ҳеч сўз демай йўлга отланди. У аравасини тўлдириб нон, бир меш сув, қўбизни олиб манзилга жўнади. Бир кун юрди, икки кун юрди аммо ҳеч ердан темир панжарани топмади.

У панжаранинг ер билан бир текис турганини билмади. Балки Алпамшанинг ёнгинасидан ўтиб кетгандир, буни ҳам билмади. Шу пайт дўстининг оёқ товушларини эшитган Алпамша қўшиқ қуйлади:

*Дўп этган,
Дўп-дўп этган,
Айиқми, бўримикан?
Ё мен юз танга берган
Дўстиммикан,
Дўстиммикан?*

Алпамша бу қўшиқни қуйлаб, кутди – жавоб бўлмади. Шунда у олдингидан ҳам баландроқ қуйлай бошлади:

*Дўп этган,
Дўп-дўп этган,
Айиқмикан, бўримикан?
Ёки мен бигиз берган
Дўстиммикан,
Дўстиммикан?*

Алпамша бу қўшиқни айтгач, дўсти темир панжара-ли зиндонга яқин келди.

– Эй дўстим, сен қаердасан? – деб сўради

Икки дўст роса гаплашиб ўтиришди. Дўсти Алпамшага нон, сув ва қўбизни берди. Кечга яқин у уйга қайтди. Алпамшага дўстидан айрилиш қийин бўлди. Хайрлашув олди унга деди:

– Менинг хотинимга айт, мени икки йил кутсин. Сўнг яна икки йил кутсин. Сўнг яна бир йил кутсин, деди. Бу вақт ичида мен қайтаман. Қайтмасам майли ихтиёри ўзида...

Дўсти кетди. Алпамша ёлғиз қолди. Ғамгин бўлди. Аммо қорни тўйди. Қўлига қўбизини олиб қайғу тўла қўшиғини бошлади. Ўзи куйлади, ўзи ўйнади, ўз кўнглини ўзи чоғ қилди. Фақат зиндондан чиқа олмади.

Бу орада ёвуз Қилтап жини суймайдиган Алпамшани унутмаган экан, уни ўлдиришга қарор қилди. У ўзининг қизи ва унинг қари энагасини чақириб уларга буюрди:

– Бир челака оғу солиб, саҳрога боринглар, у ерда бизнинг душманимиз Алпамша бор. Оғуни ўша Алпамшанинг устига сепинглар! Ўша оғуда унинг суяги ҳам қолмай эриб, чириб кетсин.

Аёллар челақни олиб саҳрога жўнашди. Кечга бориб, Алпамша ётган манзилга етишди. Улар сал нарида отларини қолдириб, пиёда ўрага боришмоқчи бўлишди. Қилтапнинг қизи олдинда, ҳар тамонни кузатиб борар, унинг энагаси эса шапкўр экан ва шу сабаб унинг изидан челақни кўтариб борар экан. Тўсатдан шоҳнинг қизи ғамли қўбиз овозини эшитиб қолибди. Кимдир қўбиз чалиб қўшиқ айтар, унинг ширали овозига бутун олам тўхтаб қолгандай туюлар экан. Қилтапнинг қизи қўшиқни мафтун бўлиб тинглабди. У бу қўшиқни Алпамша айтаётганини англаб етибди ва ортга қараб энагага дебди:

– Момо, тўхта, шу ерда бироз ўтирайлик. Бу саҳрода ҳеч нарса кўринмаяпти.

Улар ўтирганда Алпамша яна қўшиқ айтибди:

*Олдин келар,
Олдин келар,
Олddaгиси кулиб, келар.
Ортдагиси куйлаб келар.
Бу қандайин
ажаб ишлар,
Ҳамма кўриб,
ҳайрон қолар.*

Шунда қиз деди:

– Мен бу ерда ҳеч бир зиндонни кўрмадим. Алпамша бу ерда йўққа ўхшайди. Кел оғуни бирон чуқурликка тўкамиз-да, бориб отамга Алпамшанинг устига тўқдик, деб айтамыз.

Шундай қилиб, улар оғуни бошқа бир чуқурга тўкибди ва бироз ўтиришибди.

Қилтапга эса унинг буйруғини тўлиқ бажардик, деб айтишибди.

Орадан бир неча кун ўтиб Қилтапдан қизи от миниб сайр қилиш учун рухсат сўрабди:

– Мен саҳрога от миниб чиксам, майлими? – дебди. Қилтап қизига рад жавобини бера олмабди. Хоҳлаганча сайр қилиши мумкинлигини айтибди. Шунда қиз энг учқур арғумоққа миниб, елдай учиб чўлга етибди. Алпамша ётган ўранинг ёнига бориб, темир панжаранинг ёнида чўккалабди-да, ботирга шундай дебди:

– Эй ботир, сен бу ўрада нима қилиб ётибсан? Нима учун сени бундай жазолашди?

– Мени бу ҳолга солган сенинг отанг – Қилтап бўлади, у мени ўлдирмоқчи! – дебди Алпамша.

– Сенинг озодликка чиқишинга ёрдам бераман! Шунда мени ўзинга дўст тутасанми? – деди ҳаяжонланиб Қилтапнинг қизи.

– Ҳа, – деди, – Алпамша сен менга ёрдам бергинг келса, аввал кийим бош олиб кел.

– Мен сенга кийим олиб келаман, одамларни ҳам бошлаб келаман ва қутқараман.

– Йўқ, – эътироз билдирди Алпамша, – ҳеч кимни бошлаб келма. Агар ёрдам бергинг келса, менга мана-ви панжарани кеса оладиган бир олмос келтир. Бундай олмос сенинг отангинг сандиғида бор. Сандиқ эса подшоҳнинг ётоқхонасида. Ётоқхона эшигини икки қопоғон ит қўриқлайди. Улар сени у ерга қўймайди. Шунинг учун аввал сен итларнинг жиғига тегиб, жунбушга келтир. Улар талашиб сенинг кийимларингни йиртиб ташласин. Сўнгра эса отангдан итларни жазолашини сўра. У итларни жазолаётганда, сен тезда ётоқхонага кириб сандиқдан олмосларни ол ва менга келтириб бер.

Қиз Алпамша айтгандай қилди. У саройга қайтиб, Қилтапнинг ётоғи ёнига келди. Эшикни қўриқлаётган итлар келиб, унга ташланишди ва қўйлагини йиртишди. Қиз йиғлаб отасини чақирди. Отаси итларни уриб ҳайдар экан, қиз сандиқдан олмосни олиб ўз хонасига кетди. У ердан Алпамшага кийимлар олди ва тўғри ботирнинг ёнига югурди. У Алпамшага кийимларни бериб, энди нима қилишини сўради. Шунда Алпамша деди:

– Олмос билан панжаранинг темир чивикларини кесиб кўр. Мен эса сенга пастдан ёрдам бераман. Балки мен шунда панажарани синдириб озодликка чиқа оларман.

Қилтапнинг қизи панжарани кесишга тушди, Алпамша эса бутун кучин йиғиб темир панжарани синдиришга урина бошлади. Оёқлари билан панжарани тегиб синдирди. Панжара уч-тўртга бўлакланиб, сочилиб кетди.

Алпамша озодликка чиқди. У Ақбўзатни топган булоқ ёнига бориб ювинди. Қилтапнинг қизи келтирган кийимларни кийиб, эски кийимларини ўзи билан олди-да саройга жўнади.

Қилтапнинг қизи уни ўз бўлмасига олиб кирди ва дам олиш учун ётқизди. Алпамша ётар, аммо ухлай олмасди. У пиллапояга чиқиб, анча ўй суриб турди ва тўсатда шу яқинда отнинг кишнаганини эшитди. Алпамша Ақбўзатнинг овозини таниди, унга талпинди ва олдига етди. Ақбўзат унга одам каби сўзлаб деди:

– Ярим тунда мен отхонанинг эшигини бузиб чиқаман ва пиллапоянинг ёнига келаман. Сен мени кут ва келганимда устимга миниб ол ва мен сени ёвуз Қилтапдан қутқараман.

Ярим тунда Алпамша уйнинг пиллапоясига чиқди. Шу он Ақбўзат ҳам етиб келди ва улар елдек учиб қочишди. Қилтап бу пайт қаттиқ уйкуда эди ва у ҳеч нарсани сезмади.

Алпамша ҳали хаёлларини йиғиб улгурмасидан Ақбўзат уни Сандуғач яшайдиган шаҳарга етказиб келди. Алпамша отдан тушди ва у билан хайрлашар экан келишиб олди: агар унга от керак бўлса, ҳуштак чалса, Ақбўзат буни эшитиб етиб келадиган бўлди.

Ақбўзат тўёқлари билан тепсиниб, ёлларини силкитди, сўнгра эса елдек учиб кетди. Алпамша эски чўпонча кийимини кийиб шаҳарга кирди.

Шаҳар четида унинг кўзи кўримсиз бир кулбага тушди. Бориб кулбанинг эшигини тақиллатди. Кулбадан бир кампир чиқиб келди. Кампир Алпамшани хуш кутиб олди, уйга киритди, тўрга ўтқазиб саволга тутди: Кимсан? Қаердан келдинг? Қаёққа кетяпсан?

Алпамша кампирга ўзини этикдўз, деб танитди. Шаҳарга иш излаб келдим, деди.

– Сен ўз вақтида келибсан, болам! – деди унга хурсанд бўлиб кампир – бугун ўз ҳунарингни кўрсат: бизнинг подшоҳимизнинг қизига тўйга кийиш учун бир читек³¹ тикиб бергинки ҳаммага бирдай ёқсин. Шунда ошиғинг олчи бўлиб, ҳамма сенга буюртма берадиган бўлади.

³¹ Читек – татарларнинг гуллар билан безаб тикиладиган аёллар этиги.

Алпамша:

– Хўп, тикаман, – деди.

Алпамша тун бўйи читек тикди ва тонгтача уни тай-ёр қилди.

Эрталаб тургач, кампирга деди:

– Кеча туш кўрдим, тушимга каптарлар кирибди, энди нима бўлар экан-а?

Кампир деди:

– Хотининг борми?

– Бор эди, бироқ унинг қайда эканини билмайман. Мен бошқа шаҳарда эдим, у бошқа шаҳарда эди.

У ўзининг подшоҳ куёви эканини яширди. Кампир ҳам унинг ҳолини тушунди:

– Сенинг хотининг бир фарзандли бўлган, боланг ўғил бўлса керак!

Эрталаб кампир самоварда чой дамлади, Алпамша билан нонушта қилди.

Шу пайт кўчадан гўёки тўп отгандай гумбурлаган овоз келди. Нима бўлди экан?

— Нега отишяпти? – Алпамша ҳовлиқиб кўчага югуриб чиқди – Бу ерда уруш бўляптими?

— Хавотир олма, болам, ҳеч ким тўп отаётгани йўқ. Одамлар Алпамша душманлар устидан ғалаба қозонганлиги шарафига қурилган катта минорани қулатишяпти. Айтишларича, ўша Алпамша деганлари олдин бўлган-у, ҳозир йўқолиб қолган эмиш. Баъзи одамлар айтишларича, у ўзи ҳеч қачон ботир ҳам бўлмаган, ғолиб ҳам бўлмаган, подшоҳнинг қизига ҳам ёлғон йўл билан уйланган экан. Шунинг учун подшоҳ ўзига муносиб куёв топиб, унга Сандуғачни никоҳлаб беряпти. Бир-икки ой ичида уларнинг тўйи бўлади.

Алпамша кампирни тинглаб бўлгач, ўйланиб қолди, тақдир менга бир синов юборганга ўхшайди. Нима қилсам экан?”

Сўнг кампирга деди:

– Моможон, илтимос, мана шу читекни подшоҳнинг

қизига олиб бориб берсангиз. У читекни кийиб кўрсин ва агар бу унга ёқса, арзимас совға сифатида олиб қолсин. Ва яна айтингки, агар хоҳласа, мен унга бошмоқ ҳам тикиб беришим мумкин.

Кампир читекни олиб саройга жўнади. Таъзим билан уни подшоҳнинг қизига тутқазар экан, шундай деди:

– Ушбу арзимас совғани тўёна сифатида бир ёш этиқдўз номидан қабул қил!

Сандуғачга читек жуда ёқди. Кийиб кўрди, ўзига мос экан.

– Моможон, ўша этиқдўзни бизникига бошлаб келинг! Мен унга хона ажратиб бераман ва у бизга янги бошмоқлар тикиб беради, – деди Сандуғач.

Кампир унга жавоб қилди:

– Мен айтган этиқдўз шунчалар қашшоқки, саройга кийиб келишга кийими ҳам йўқ. Шунинг учун, агар сиз тикишга керакли нарсаларни берсангиз, у тикиб бераверади.

Сандуғач кампирни тушунди. Унга совға саломлар ва тикишга керакли нарсаларни бериб, уйига кузатди. Алпамша ундан-да яхши оёқ кийимлар тикди, унга ҳам ҳаққини яхши тўлашди.

Бир ой ўтиб тўй куни ҳам етиб келди. Кампир Алпамшани чақирди:

– Ўғлим, фалон куни тўй бошланади. Сен ҳам саройга бор! Тўй таомларидан еб, подшоҳнинг қизини табрик-лаб қайт.

– Моможон, ахир мени саройга яқин ҳам йўлатишмайди. Ўзингиз кийимларимнинг аҳволини кўриб турибсиз-ку!

– Тўй куни саройга ҳаммани киритишади. Қўрқмай боравер! Майли, мен ҳам сен билан бирга бораман, – деди кампир.

Алпамша елкасига тўрваҳалтасини ташлаб саройга жўнади. Йўлда Алпамша ўзининг номига қурилган минорага қаради. Уни йиқитишган экан.

Алпамша подшоҳ саройига боргач, айланиб ҳамма хоналарни бир-бир кўздан кечирди. Охири Сандуғач синглиси Қарлуғач билан кийим тикиб ўтирган хона-ни топди. Эшикни очиб остонада тўхтади. Сандуғач бу гадой йигитни кўриб деди:

— Сиздай ёш йигитга тиланчилик уят эмасми?!

– Сен мен бошимдан кечирганларни билганингда эди, бундай демасдинг, аксинча, менга раҳминг келган бўлар эди.

Шунда Сандуғач ўрнидан туриб унинг тўрваҳалта-сига тўлдириб ун солди. Аммо гадой йигит унга эъти-роз билдирди:

– Мен очман. Нон ёполмасам, унни нима қиламан. Менга яхшиси нон бер!

Унга Сандуғач яримта нон тутқазди. Алпамша бу нонни эшикка етмай бир ямлаб еб қўйди-да деди:

– Эҳ, сен подшо қизи бўлатуриб, менга бутун нон ҳам беролмадинг. Буни еб олай, мен сендан ҳали яна нон сўрайман.

Шунда Сандуғачнинг синглиси унга катта бир бўлак нон тутқазди. Алпамша нонни олиб опа-сингилларга раҳмат айтди ва секин хонадан ташқарига чиқди. Ал-памша оч эди ва шунинг учун ҳам остонада туриб нон-ни кавшай бошлади.

Бу пайт Сандуғачга синглиси:

– Бу гадой жезнеммикан-а³², гавдаси жуда ўхшар экан! – деди.

– Қайси жезненг? – деди Сандуғач.

– Алпамша жезнем, – деди Қарлуғач.

– Ҳа, балки менинг эримдир?! У қайтиб келиб, ме-нинг тўйдан хурсандми ёки хафалигимни билиш учун кузатиб юргандир? – каловланиб қолди Сандуғач, – қани, уни чақирайлик-чи, яхшилаб кўрайлик, ким экан у? Менинг эримнинг бошида каттагина холи бор эди. Уни чақириб, яна нон узатамиз ва шу орада мен нон-

³² Жезне (тат: җизнә) – почча.

ни бехосдан ерга тушириб юборган бўламан. У нонни олишга эгилганда сен унинг бошидан телпагини юлиб оласан ва кўрамиз, бошида холи бормикан ёки йўқми?

У ҳали гапини тугатмасдан туриб, Алпамша ўзи қайтиб кирди ва шундай деди:

– Мен сиз берган ноннинг ҳаммасини еб бўлдим. Менга яна нон беринг!

Сандуғач унга яна нон тутди, аммо унинг қўлига етказмай ерга ташлаб юборди. Алпамша нонни олиш учун ерга эгилганда, синглиси бошидан телпагини юлиб олди. Улар гадойнинг бошида холи борлигини кўриб Алпамша ботирни таниб олишди. Опа-сингиллар уни қўлтиқлаб олиб меҳмонлар ўтирган хонага етаклашди. Тўрга ўтқазишди ва энг лазиз таомлар билан меҳмон қила бошлашди.

Подшоҳ бун кўриб, аччиқланди ва уларга қараб бақира бошлади:

– Сиз нима учун гадойга бунча ҳурмат кўрсатяпсиз? Бир марта Сандуғачга чўпон эр чиқиб, Алпамшанинг саройимга киргани ҳам етади. Иккинчи марта мен бунга йўл қўймайман! Бу ялангоёқни кўзимдан тез йўқотинглар!

Подшоҳ шу сўзларни айтиб, жаҳл билан хонани тарк этди.

Сандуғач билан синглиси эса икковлашиб Алпамша ботирнинг қорнини тўйғазишди. Тўйгунча дийдорлашиб, чақчақлашиб ўтиришди. Сўнгра эса бошқа хонада онаси билан суҳбатлашиб ўтирган отасининг ёнига боришди. Бу ерда янги куёв ҳам бор эди.

Сандуғач отасининг ёнига кириб шундай деди:

– Ота, мен ҳеч кимга эрга тегмайман, чунки менинг ўз эрим Алпамша қайтиб келди.

Подшоҳ айтди:

– Алпамшани ҳамма жасур, абжир ботир, деб билар эди – у билан ҳеч ким майдонда беллаша олмас эди. Қани, сен етаклаб келган одам, бирон бир иши билан

Алпамшалигини исботласин-чи?! Акс холда, мен сенга ҳам, унга ҳам ишонмайман!

Улар бирга Алпамшанинг ёнига чиқишди. Бўлган гапни Алпамшага айтишди.

– Яхши, – деди Алпамша. – Ҳозир менинг чақиришим билан бу ерга Ақбўзат келади. Ақбўзат менинг каби Сандуғачнинг ҳам отидир. Мен унга минаман ва шаҳарнинг бош кўчасидан от чоптириб ўтаман. Отнинг чопишидан осмонга шундай тўфон кўтариладики, ҳамма шундан фақат Алпамшагина бу отни шундай минишини билиб олади.

Алпамша шундай деб, пиллапояга чиқди ва ҳуштак чалди. Шу онда қаттиқ кишнаганча Ақбўзат етиб келди. Сандуғач отни тилло эгар билан билан эгарлаб, тиллодан юган тақди. Алпамша отга ўтириб шаҳарнинг шох кўчасидан юра бошлади. Ақбўзатнинг оёқларидан ўт чақнаб, чанг-тўзон кўтарилди ва тўфонга айланиб, ер юзи силкина бошлади.

Алпамша ўзига атаб қурилган минора ёнига борди ва у ерда ўзининг камонини кўрди. Кўрдик, унинг камонини қирқ йигит бирлашиб жойидан қўзғатолмай турган экан:

– Менинг камоним сизга нега керак бўлиб қолди? – сўради улардан Алпамша ботир.

– Биз уни кўтариб, ундан минорани охиригача қулатиш учун ўққа тутмоқчимиз, – дейишди унга йигитлар.

Алпамша ботир камонни бир қўли билан кўтарди ва осмонга қарата ўқ узди. Халқ буни кўриб ҳайратга тушди: Ботирнинг бир ўқ отганини кўриб подшоҳнинг ҳамма йигитлари қочиб кетишди. Сандуғачга уйланаётган йигит ҳам буни кўриб секингина саройдан чиқиб, қочиб қолди.

Алпамша ботир ва Сандуғач яна бирга яшай бошлашди. Улар аҳил ва бахтли яшашди. Меҳмондўстлик билан меҳмон кутишди: қўноқларни кечқурун кутиб олишди, эрталаб кузатишди. Бахтли саодатли умр кечиришди.

АЛПАМИС БАТИР

Қозоқ халқ достони

Байбўри ва Аналиқ

Бурун ўтган замонда, дин мусулмон омонда, Жидели Байсин ерида, қўнғиротлар элида, Бойбўри деган бой бўпти, тўрт тулуғи³³ сой бўпти.

Қўнғирот элини худо суйган, Бойбўрини уларга бий қилиб қўйган экан. Бойбўрининг қўраси тўқсон минг, олдин нўхта тегмаган, туячилар минмаган, туясининг сони саксон минг экан. Яйловларда кўп йилқи, тўқайларда минг йилқи, Жидели Байсин даласини тўлдириб ётган йилқиларининг ҳеч ҳисоби йўқ экан.

Бойбўри отларининг кўплигидан уларни тусига бўлиб боқар экан. Оппоқ сутдай оқ отлари бир бўлак, тўриқ билан қора отлари бир бўлак, бўз отлари ва ола отлари яна бир бўлак боқилар экан.

Аммо Бойбўри бой бўлиб, шунча моли бўлса ҳам, боласи йўқ, бир тирноққа зор экан. Унинг яратгандан сўрагани бир ўғил бўлиб, бу орзуси унинг қайғусига айланган, ичига чироқ ёқса ёришмас экан. Агар умрини яшаб, бу дунёдан ўтса, унинг номи ҳам унутилиши, чироғини ёқиб ўтирадиган бирон фарзанди қолмаслигини ўйласа, юраги баттар эзилар экан.

Унинг бутун ёшлиги бир кундай ўтиб, ёши етмишга етибди. Билагидан куч кетиб, умрнинг бевафолигини ҳис қилибди, юраги сиқилибди. Уни ёлғизлик ҳеч тарк этмас, фарзандсизлик доғи битмас экан.

Бойбўрининг ўзи отадан ёлғиз фарзанд, бирон оғаниси ҳам йўқ экан. Бир куни бой атрофига қараб, қариндошларига разм солибди. Улар орасида, бошига кун тушса дардини тушунадиган, ҳолини сўрайдиган, ёмон кунига ярайдиган бир яқинини кўрмабди. Шу-

³³ Тўрт тулуғ – уй ҳавонлари (туя, от, сигир ва қўй).

нинг учун ўзига қон-қариндошлиқда энг яқини бўлган, аммо ундан анча йироқда яшайдиган амаки иниси Култойни эса олибди. Ўзга юртларга одам юбориб, Култойни топтириб келиб, ўзига яқин тутиб, бир жойда яшай бошлабди. Аммо Бойбўрининг кўнгли бу билан ҳам тинчимай, ўзини ёлғиз ҳис қилаверибди,

Яна орадан йиллар ўтиб, Бойбўрининг ёши саксонни қоралабди. Кўзларидан нур, юзларидан сур³⁴, биларидан куч кетиб, қариб қолибди. У ҳар куни ўзига биргина саволни берар экан: “Мен ким учун шунча молдунё тўпладим? Бунча дунё энди кимга қолади? Мен нега яшадим ўзи?”

Кундан-кун ортиб бораётган бойлик ҳам, етти иқлимдан келтирилаётган нозу неъматлар ҳам, байрам-у шодлик, шону-шараф ҳам Бойбўрининг қалбига малҳам бўла олмас экан. У олдинги қувватини бериб қўйган, ўтган даврлар эса, унга тушдек туюлар эди.

Яқинлари унга малҳам бўлиш учун уринишар, уни ҳар хил усулда ўйларидан чалғитишга уринишар, Бойбўри эса, одамлардан ўзини олиб қочар, одамови бўлиб қолган эди.

Бойбўри бу азобларга чидай олмай, дардини ёлғиз Аллоҳга айтадиган бўлди. Кунлардан бир кун у қибла томон бурилиб, икки кўзи ёшга тўлиб, дунё дардига тўйиб, бошни саждага қўйиб, ёлғиз Ҳаққа нолинди:

*Олмадинг, Худой, жонимни,
Бир боланинг йўғидан,
Бутун эл ер молимни.
Айланайин исмингдан,
Яратган ёлғиз худойим.
Бир боланинг йўғидан,
Торлик қилди манглайим.*

³⁴ Сур – инсон ва ҳайвонларнинг образи, қиёфаси, аниқроғи эса юзидаги маънони англатади.

Мени доим камситар,
 Боласи кўп оғайним,
 Кўрар кунинг бормикан,
 Кўзда ёшим, худойим!
 Суягим кетти кўкариб,
 Дўстим кетди итариб,
 Кўрар кўзим кўр бўлди,
 Бир бола кутавериб.
 Оққан ёшим тиёлмай,
 Фарзанд доғи тутади.
 Боласи йўқ одамнинг
 Ҳар кимга ҳақи кетади.
 «Бойбўри қувбош»³⁵ деган,
 Сўз суякдан ўтади.
 Яратган Жаббор Худойим,
 Фарзандга зор қилгунча
 Яратмасанг нетарди?!

Бойбўри шундай деб, йиғлаб юрди. Ич-ичидан ёлвориб, Худодан бир бола сўраб, юрагини тиглаб юрди.

Кўкнинг туби йўқ, поёни йўқ, замоннинг боши йўқ адоғи йўқ. Жидели Бойсин устида гоҳ кун чиқди, гоҳ ботди. Йиллар ўтди, аммо Бойбўрининг дарди ёзилмади. Дунё кўзига тор кўринди. Бировлар оқсоқолнинг ҳолига ачинса, бировлар қувонди, яна бировлар эса унинг олдида оғзини кўпиртириб, фарзандлари нечталиги, уларнинг яхшиси-ю ёмонини айтиб, Бойбўрининг кўнглини синдирди. Бир куни Бойбўрининг ўтовига Қултой ҳол сўраб келди.

– Эй оғажоним, Султоним Бойбўри! – деди оқсоқолга яқин келиб. – Сизни безовта қилдим. Аммо мен сизнинг суягингиз, суянчингиз, қондошингизман, яхши кунингизда ҳам, ёмон кунингизда ҳам дарддошингизман. Кеча ҳаётимда бир янгилик бўлди ва бу хабарни сиз билан бўлишай, деб ёнингизга олиб келдим. Сиз

³⁵ Қувбош (қоз: қувбас) – боласи йўқ.

менинг энг яқиним бўлганингиз учун, сизга маслаҳат солиб келдим.

– Гапир, Култой! – Бойбўри ҳаяжонланиб, ётган ўрнидан турди. Ҳаяжонининг сабаби, у тўшақда ётиб қолиб, худодан нималарнидир умид қилиб ётар, кўнгли ҳам қандайдир янгилик рўй беришини сезган эди. Бойбўри атрофга аланглаб, умид билан боқар, яқинда қалбидаги дардларни аритадиган, тақдирида бахтли ўзгариш бўлишини кутар, ҳатто бунга тушларида бир белги берилишидан умидвор эди. Шунинг учун умидли кўзлари билан Култойнинг ёниб турган кўзларига қаради.

Култой гап бошлади:

– Мен сизнинг давлатингизни бошқарар эканман, хизматкорларингиз билан ҳам бирга кўришиб, ишлашимга тўғри келади.

– Гапни чўзма, Култой!

– Сизни алдаб бўлмайди, Бойбўри, шундай экан, тўғриси айтмай. Хизматкорларингизнинг орасида бир тезакчи аёл менга ёқиб қолди. Сал сийпалаб, эркалаб қўювдим, ўша аёл кеча бир ўғил фарзанд туғиб берди. Худо шуни бизга раво кўрди. Мабодо, сиз шуни ўғил қилиб олсангиз бўлмайдими, деган хаёлга бордим. Қариганингизда жонинизга оро кирармиди?

Бойбўри қариндошининг гапидан боладай қувониб кетди. Унинг кўзларида умид учқунлари пайдо бўлди. Ўйлаб ҳам ўтирмай Култойнинг таклифига рози бўлди ва болани тезда уйга келтиришни буюрди.

Уни ақли эмас, қалби бошқарар эди. Бойбўрини беҳос оталик ҳисси қамраб олди, бўлари бўлди, қалби қувончга тўлди.

Оқсоқол Жидели Байсин элига ўз истаги ҳақида ҳабар, қутлаб келганга қўй берди, болага Ултан, деб исм қўйиб, элга катта тўй берди. Култой ва хизматкорнинг боласи туғилганда ўралган жанда йўргаги етти тепадан нарида қолди, қўй терисидан қилинган пўстаги

саккиз сойдан нарига ташланди. Ултан Бойбўрига ўғил бўлди. Эртаклардагидай дунёга тушиб, армон билмай ўса бошлади.

Бойбўрининг улкан давлати соясида Ултан камчилик нималигини билмай ўсди. Унинг болалиги фақат эркаликда ўтди. Ҳеч ким киймаган ипак кийимлар, ҳеч ким емаган тансиқ таомлар, кўнгли тусаган ўйинчоқлар Ултанга муҳайё қилинди. Аммо Бойбўрининг асраб олган боласи шунчалар хунук ва беўхшов эдики, қараган одамнинг кўнгли бузиларди. Шунга яраша у, қилиқлари ҳам беўхшов ва жуда одобсиз бўлиб ўсди. Ултаннинг узун ва қийшиқ қўл-оёқлари катта ўргимчакни эсга солар, кўкрак қафаси ношуд уста ясаган сандиққа ўхшаб кетарди. Бурни пучуқ, қийшиқ оғзидан кетмонга ўхшаш сап-сарик тишлари сўллаиб чиқиб турар эди. Гапирганда ҳайвондай кавш қайтарганга ўхшар, горга ўхшаш оғзидан фақат сассиқ гаплар чиқар, тинмай эснайверарди. Кўзлари чуқур қудуқ ичидан йилтиллаб кўринган сув каби совуқ кўринар, одамлар уни кўрганда худди беўхшов бир мурдани кўргандай, юзини олиб қочар эди.

Ултан бесўнақай ва қўпол бўлиб, юрган жойида ўзи билан фалокатларни эргаштириб юрар эди. У нима қўлига тушса синдирар, оёғининг тагига тушганни эзғилар, кучи етганни урар, етмаганни сўкар, етказгани озор, ҳамма ундан безор эди. Айниқса, аёллар ундан қўрқар, уни кўрди дегунча қочиб қолишар эди. Чунки, шу аҳмоққа тўғри келиб бир балога йўлиқишдан ҳамма ўзини асрар, ундан нолиб, қарғаб юришар эли. Эркаклар ҳам унинг ёмон қилиқларидан безор бўлган, Ултан бор жойдан ўзини олиб қочар эди. Овулнинг халқи, Бойбўри ўғлининг қилиқларидан хабар топса не куйга тушишини ўйлаб, чолга ачинишар эди.

Аммо Ултанга барибир эди. У кўнгли тусаган ишни қилар, овулнинг оқсоқолларининг ўгити, одамларнинг гапи унга кор қилмас эди. Бора-бора Ултан қўлида

катта чўқмор олиб юрадиган, ким унга ёқмаса ёшу қари ҳаммани сўкиб, урадиган одат чиқарди. Унинг дастидан овулда яшаб бўлмай қолди. Ҳамма ундан қочадиган бўлгани сари, Ултан ҳаддидан ошар, аста-секин Қултойни, Қултой қолиб Бойбўрини ҳам сўкадиган одат чиқарди. Бу ҳали ҳолваси эди. Сал вақт ўтиб, Ултан Бойбўрини қўймайдиган, ундан ҳамма давлатини ўзига ўтказиб беришини талаб қиладиган бўлди. Уни тили заҳардай аччиқ, ҳар сўзи Бойбўрининг дилини яралар, бечора нима дейишни билмасди.

– Эй қовоқбош! – деди у бир куни Бойбўрига – кунинг битиб турибди, бир оёғинг ерда, бир оёғинг гўрда, сенга бунча давлат нимага керак? Ёки шунча бойликни ўзинг билан гўрингга олиб кетасанми?

Ултаннинг бундай қилиқларидан ҳамма ёқа ушлар, айрим юраги бўшлар унинг гапларидан эзилиб, йиғлаб юборар эди. Жидели Байсин халқи ҳали бунчалик юзсиз ва танбал болани кўрмаган эди. Ҳамма ўзини унутиб Бойбўрига ачинар эди. “Бечора Бойбўри ва Аналиқ, бу дунёдан ҳеч рўшнолик кўришмади, шундай ҳам шум тақдир бўладими?” дейишарди улар. Айниқса, Аналиққа қийин бўлди. Бечора ҳаммасини юракка олавериб, адои тамом бўлди. У бу ситамларнинг бош сабабчиси ўзим, дея эзилар, туғмаган хотиннинг куни қурсин, дея элдан ўзини олиб қочар эди. У кундузлари қайғуда, тунлари бедор бўлиб, ранглари синиқиб кетган, гўёки бир соядай бўлиб қолган эди.

Кунлардан бир кун Аналиқ узоқ ўйланиб, эрининг ёнига келди ва аста ўтирди-да, унга маслаҳат солди.

– Мен сизнинг остонангизга илк бор қадаб қўйганимда орзуларим оппоқ эди, – дея гап бошлади Аналиқ, кўзларида жиққа ёш билан, – аммо орзуларим ҳамон сўнмаган, шунинг учун илтимос менга кулоқ солинг. Ёшлигимизда ёш эдик, ҳамма нарсани ўзимиз яратамиз, дердик. Энди қариганда ўйлаб қарасак, бу

жаҳоннинг ҳам, ҳар бир жоннинг ҳам эгаси бор экан. Тақдиримизда нима бўлса, бари Аллоҳдан. Аллоҳ эса раҳмли зот. Биз ундан умид узмайлик, қайта-қайта ўзидан сўрайверайлик. Авлиё Ҳазратни зиёрат қилсак, бир боланинг зоридан жонимизни хатарга қўйиб, ҳолимиздан нолиб, оёғимиз толиб, ковушимиз йиртилиб, муқаддас жойларга интилиб, бориб сўрасак, умидсиз қилмас. Майли, қалбимиздаги дардларимиз ҳаммага ошкор бўлсин, балки шунда яратган дардимизни тинглар?!

Бойбўрининг кўзларида умид учқунлари кўринди. Фақат емак ва ичмакдан бошқа дарди йўқ бир дайди каби, уни аллақачон умидлар тарк этган, ҳаётдан бутунлай кўнгли қолган эди. Ҳозир ҳам у ўзини худди қафасдагидай ҳис қилиб ўтирган эди. Бироқ аёлининг гапларини ҳаяжон билан, берилиб эшитди. Аналиқнинг сўзлари унинг кул босган умидларини қайта уйғотиб юборди.

Чол ва кампир дарров йўлга ҳозирлик кўра бошлашди. Бойбўри аввал отардан танлаб оппоқ, мугузи худди ярим ой каби қайрилма, катта бир қўй келтириб қурбонлиқ қилди. Бутун Жидели Байсин аҳлини йиғиб, зиёфат берди. Оқсоқол одамларга Хожа Аҳмад Яссавий номи билан машҳур бўлган, авлиё Ҳазрати Султоннинг қабрини зиёрат қилиш учун кетишаётгани ва зиёратдан кўзлаган ниятини айтиб ҳаммага миннатдорчилик билдирди. Қўнғирот эли билан хайрлашди. Ақл ва ҳаёда тенги йўқ Аналиқ бу пайт хизматкорларига сандиқ тўла қимматбаҳо тошлари-ю, зебу зийнатларини келтиришни буюрди ва уларнинг ҳаммасини келганларга тарқата бошлади. У азиз авлиёларга атаганларидан бошқа ҳамма нарсани тарқатиб юборди. Ожизанинг онгида дунё нарсаларидан кечмагунча, ҳикмат бўлмайдиган, деган ўй кечар, негадир у шунга қаттиқ ишонар эди.

Улар муқаддас қадамжоларни зиёрат қилиш учун қулай – чоршанба куни туш пайтида йўлга чиқишди. Улар юқларини кул рангли туяга ортиб, уни гилам ва бошқа йўлга керакли анжомлар, ҳадялар билан тўлдиришди. Бойбўри ва Аналиқни кузатишга бутун овул йиғилиб келди. Катта-ю кичик, уларнинг аҳиллиги ва умиди йўқотмасдан ҳамон фарзанд учун интилаётганига ҳавас қилар, ҳамма уларга яхшилик тилар эди.

Дашт ҳалқининг бир яхши одати бор, бировни кузатса кун ботгунча ҳамроҳ бўлади. Одамлар улардан ажралгиси келмай, кун бўйи уларга йўлдош бўлишди. Аср вақтида Бойбўри ва Аналиқ бир тепаликка етгач, тўхташди. Одамлар уларнинг атрофида тўплангач, Бойбўри тепага чиқиб гап бошлади:

– Эй менинг қавмим, қариндошларим, Жидели Байсин халқи! – сиз менинг тақдирим учун бефарқ эмаслигингиздан бошим осмонга етди. Ҳурматимизни қилиб, шунча йўлга кузатиб келдингиз! Буни ҳам юрагимнинг туб-тубида сақлаб қоламан. Боболаримиз “дуо олган қул хор бўлмайди”, деб бекорга айтмаган. Сизларнинг дуоларингиз, бизга куч бағишлади. Бу дуолар Аналиқ ва менинг қийин синовларимизда йўлдош бўлсин! Ҳаммангиздан миннатдорман! Мен ҳам манзилга етгач, ҳаммангизнинг ҳақингизга дуо қиламан. Яратган ҳеч биримизни бахтсиз қилмасин, дуоларимизни қабул қилсин! Энди эса хайр, уйларингизга қайтинг!

Бойбўри ва Аналиқ шу ердан бошлаб ўзлари ёлғиз манзилга жўнашди. Уларнинг ортидан анча вақтгача одамларнинг ғала-ғовурлари, тилаклари эшитилиб турди. Бойбўри ва Аналиқ чарчоқ нималигини билмай, шошиб йўл босар, худди бугун биринчи бор йўлга чиққан йўловчидек, иштиёқлари баланд эди. Янги ой чиқиб, тўлишди. Яна янги ой чиқди ҳамки, улар манзилга етиб бора олишмади.

Бойбўри ва Аналиқ йўл юрган сари, йўллари қийинлашиб борар эди. “Ўз юртингдан қирқ қадам чиқсанг мусофирлик бошланади” деган гап, Бойбўрининг ёдига тушаверар, аммо у бунга ҳечам парво қилмас эди. Уларнинг йўлда тортган азобларини айтиб адо қилиб бўлмайди. Аммо қанча заҳмат бўлмасин, Бойбўри ва Аналиқ ҳеч бўш келмади. Ҳар иккисининг ёши саксондан ошган бўлса-да худди оловга интилган капалаклардек олдинга интилишар, чарчоқ нелигини билишмас эди. Ҳар бир саҳродан ўтиб, чарчоқ уларни енганида, уларга орзулари куч-қувват берар, кўз ёшларини аритиб, олға бошлар эди.

Олдинда икковини энг машаққатли йўл – Изғир³⁶ даштида кутар эди. Изғир дашти изғиринлар дашти эди. Тўрт томон қақшаган чўл, у ер бу ерда оёқости олабута шўра ўсган, ҳар ерда шамолшўраклар думалаб юрибди. Иссиқ шамол юзга уради. Куш учса қаноти, одам юрса оёғи куяди. Изғирда мўлжал олай ёки ўтириб дам олай десанг, на бир тош, на бир сўқмоқ топилади.

Қарияларнинг олдида фақат шамолшўраклар думалаб юрар, мўлжал олишга ҳеч бир белги йўқ эди. Аммо икковининг юрагида, уларни асир қилган умид яширинган эди ва шу умид уларни етаклаб борар эди.

Бир куни Аналиқ сувсизлик ва қийноқларга чидай олмай, бошларини тутганча тўхтаб қолди ва боши айланиб кўзлари тиниб, ерга йиқилди. Йиқилиб, кўзда ёш билан нола қилди: “Ё Аллоҳим! Нима қилган гуноҳларимиз учун бизни бунча қийнайсан! Биз сенга нима гуноҳ қилдик”. Бойбўри аёлини узоқ вақт юпатди. Сўнг Аналиқ унга юпанч бўлди. Яна умидларига эргашиб, оёқларини зўрға судраганча йўлга чиқишди.

Бойбўри болалигидан қийинчилик нималигини билмай ўсган, умри от устида ўтган эди. Аналиқ ҳам ундан қолишмас, ҳар доим унинг хизматида чўрилари

³⁶ “Алпомиш” достонининг ўзбек версиясида “Изғор” шаклида келган.

бўлган, шу пайтгача заҳмат нелигини билмаган эди. Аммо шундай бўлса ҳам улар ўзларини ўзлари имтиҳон қилишиб, иккиси ҳам туяга бир марта бўлса ҳам минишмади. Улар қайсарлик билан пиёда юришар, Ҳазрати Султонга етишиш уларнинг назарида заҳмат билан бўлиши керак эди. Иккисининг ҳам кўзлари кир-тайиб, юзлари сўлиб қолди. Аммо бўш келишмади. Кўп машаққатлар чекиб бўлса ҳам Изғиринлар мамлакатидан ўтиб олишди. Улар бу даштни қирқ кунда ўтишди. Шу қирқ кун Бойбўри ва Аналиқнинг ҳаётидаги энг қийин кунлар бўлди.

Изғирдан ўтган Бўйбўри ва Аналиқ бир ҳафта сариқ кумлар учиб юрадиган, иссиқ чўл оралаб юришди ва ниҳоят муқаддас зот ётган ерга яқин бўлган бир юртга етишди. Бойбўри ва Аналиқ ҳар доимгидай, шом кирган вақтида етиб борган жойларига қўш ташлашди. Ҳар доимгидай тўшак солиб ётишди ва уйқуга кетишди. Бу уларнинг манзили йўлидаги охириги тун эди. Шунинг учун улар эрта туриб, тун ва куннинг фажри бошланмай йўлга тушишди. Уларни сабрсизлик ўз домига олган. Шу сабаб, ғайрати жўшиб, қадамлари тезлашар, вужудлари олдинга интилар эди. Энди эса табиат ҳам уларга кўмак бергандай эди. Мовий осмон кўзни қамаштирар, дунё гўзаллашиб борар, ҳаво ҳам енгил эди. Йўловчилар тонгги енгил ҳавода кўпроқ йўл босайлик, деб қадамларини тезлатишди. Улар ўз кучлари сарфлашнинг чоғини олган, ўзларини чарчатмай йўл босишга ўрганиб қолган эдилар. Бу сафар ҳам дадил юришиб, кейинги тоғнинг чўққисини забт этишди. Чўққига чиқиб, олдинда ястаниб ётган кенгликлар орасида Ҳазарти Султаннинг мовий гумбазли мақбарасини кўришди.

Улар гумбазни кўриб, бошларидан кечирган машаққатларни бир зумда унутишди. Бойбўрининг юраги Ҳазрати Султан мақбарасини кўриши билан, қаттиқ ура бошлади. Аналиқ кўзлари ёшга тўлиб, ярат-

ганга илтижо қилди: “Аллоҳим, бизнинг зиёратимизни қабул қил! Дардимизга ўзинг даво қил...”

Мақбарагача яна бир кунлик йўл бор эди. Аср вақти ўтиб, ерга ғарбдаги тоғлар соясини ташлай бошлаганда, Бойбўри ва Аналиқ манзилга етиб келишди. Улар қутлуғ жойга етиб, мақбара ёнида қўш³⁷ ташлашди.

Эртаси куни субҳ вақти Бойбўри ва Аналиқ уйқудан туриб масжидга киришди. Бамдод намозини масжидда адо қилиб, шу ернинг хизматчиларини чақиришди. Уларга нега келгани, нима ниятлари борлигини айтиб беришди. Сўнг совғалар улашиб, масжид меҳробига қимматбаҳо тошлар қўйишди. Бу ерда Бойбўри ва Аналиқ етти кеча, етти кундуз қолишди. Бу етти кун улар учун гўё етти йилдек туюлди. Улар бу кунларни ибодат қилиб, яратганнинг марҳаматидан умидвор бўлиб, ишонч билан ўтказишди.

Ҳеч нарса Холиқнинг изнисиз бўлмайди. Аммо У бўл деса, бўлмай қолмайди. Иккови ишонч билан бир-бирига термулиб, яратгандан бир белги кутишди.

Ҳазрати Султан мақбарасининг гумбази осмонларга тегади. Аммо бунинг ҳайбати оддий одамлар ситабини енгил қилмайди. Аллоҳнинг бандаси нега унга ибодат қилади? Ўзгадан эмас ўзидан сўрайди. Бир марта бўлса ҳам марҳаматини кўрсам, дейди. Аммо меҳрибон Аллоҳ марҳаматининг аввали ё охири борми? Буни ҳеч ким билмайди. Бойбўри ва Аналиқ энг сўнгги умидларини бу ерга етаклаб келган, бошқа уларнинг на орзуси, на истаги бор. Умр ўтиб бўлган, улар эса келажак орзусида юрибди.

Етти кунни ўтказиб, иккови яна йўлга тушишди. Энди улар Қоратоғнинг муқаддас даралари ва ғорларини зиёрат қилишга жўнашди. Бу ерлар қадимдан муқаддас саналар, ҳар қадамда муқаддас қадамжолар бор эди. Бойбўри ва Аналиқ биронта қадамжони қолдирмади.

³⁷ Қўш ташлаш – йўловчилар ёки меҳмонлар дам олиш учун тўхташи, қўналға.

Улар уч кеча, уч кундуз авлиёликда Ҳазрати Султандан кам саналмайдиган Бобо ота зиёратгоҳида қолишди. Ўша пайтлар қозоқ халқининг бош бобоси Бобо отанинг қабри устида на бир Жадигерлик ва на мақбара бор эди. Фақат бола ётадиган бешикдай бир дўнглик бор эди холос. Аналиқ шундан бир ҳикмат кўргандай бўлди. Бунни эрига айтди. Бойбўри қолган бутун қимматбаҳо буюмларини шу ерга сарфлаб, Бобо Отага мақбара қурдирди. Улар охирги марта Бобо отани зиёрат қилаётганда, уларнинг сафарга чиққанига тўқсон кун тўлди. Аммо улар ўзларида бирон ўзгариш сезишмади. Чарчоқлар уларни қийнаб қўйди. Аммо уларни энди тўхтатиб бўлмас, иккиси бир фарзанд илинжида бутун дунёни кезишга ҳам тайёр эдилар.

Бойбўри ва Аналиқ Бобо ота зиёратгоҳидан чиқишганда тонг отган эди. Олдинда яна узоқ йўл, йўлнинг охири баланд тоғ қояларига уланиб кетган. Ёзнинг қуёши тепага келиб, вақт пешинга оққанда йўловчилар тор бир дарага етишди. Дара уларга жуда сирли туюлди. Яна икковини олдингидай умидли ҳислар чулғаб олди. Улар яна дадил қадам ташлаб, оппоқ қорлари яшнаб турган қоялар сари интилишди. Улар то тоғ тепасига чиққунча, дам ҳам олишмади, чарчоқ нималигини ҳам билишмади. Фақат олдинга юришди.

Ҳазрат Шашти Азиз³⁸

Чол кампир худди қўш туядай бир-бирига эш бўлиб, осмонўпар тоғларнинг тепасига кўтарилишди. Тоғнинг тепасига чиқиб олишгач, Бойбўри ва Аналиқ улкан дарага назар ташлаб, тоғнинг этагида тагидан жи-мирлаб сув оқиб чиқиб турган, бўталоқнинг кўзидай

³⁸ Баба Тукти Шашты Азиз (тарж: Тукли, сочли азиз ота) - қозоқ мифологиясида кенг қўлланиладиган, қозоқлар орасида исломни ёйишда катта хизмати синган шахс. Жанубий Қозоғистон вилояти, Қумкент овули яқинида мақбараси сақланган.

булоқни кўришди. Булоқ сувлари кўл қирғоғидан ўзига йўл очган, суви эса авлиёларнинг кўз ёшлари каби илиқ бўлиб, ундан тинмай буғ чиқиб турар эди. Булоқ кўз очган ерда биттагина Қайрағоч ўсан, атрофда бошқа ҳеч нарса йўқ эди. Фақат булоқ атрофини ўраб, қайрағочдан ҳам баланд ўсаман дегандай, буталар чангалзор бўлиб шавқ билан ўсан, атрофини эса тиконлар босган, булоқнинг йўлини тўсган ва қараган кўзга узоқдан қизариб кўриниб турарди. Бойбўри ва Аналиқ шу булоқ ёнида умидлари ушаладигандай, шошилиб булоқ ёнига келишди. Шошилганча тиканли буталар орасидан ўта бошлашди. Бойбўри шиддат билан буталар орасидан йўл очиб борар экан, Аналиқ унинг ортидан эргашди. Буталар орасидан ўтиб борар экан, уларни худди ҳозир бахтларига етадигандай ҳис чулғаб олган ва бу ҳис иккисини тобора тезлашишга ундар эди.

Қош қорайиб борар, Бойбўри ва Аналиқ эса ҳеч нарсани ўйламай олдинга интилишарди. Тўсатдан Аналиқ тўхтаб қолди. У эридан ортда қолишни истамас эди. Аммо кутилмаган воқеа содир бўлиб, чангалзорда баланд ўсан бир новдаси тортилиб, ногоҳ Аналиқнинг юзларига савалаб, келиб тегди. Аналиқ новдани қайириб, ўзидан йироқ қилмоқчи эди, аммо бутанинг ўткир тиконлари унинг икки бармоғига санчилди. Мўъжизани қаранг: Аналиқ оҳ тортди, аммо бундан ҳеч қандай оғриқ сезмади. Тикон кирган жойда бир томчи қон ҳам кўринмади. Унинг бу ҳолатдан кейин умидлари ушалишига ишончи тобора ортиб, юраклари ҳапқириб кетди. Аёлининг овозини эшитиб орқага ўтирилган Бойбўри ҳам нимадир содир бўлишини сизди. Аналиқ бутада холос бўлиб, бошига ўралган ўрама салласини секин тарқатди ва яқин булоқнинг устига қўйди. Аналиқ ҳар бир булоқни ушлаб унга шивирлаб дардини айта бошлади. Ҳар булоққа ўзи меҳр билан оппоқ ялов илиб чиқди. Шу кун Бойбўри ва Аналиқ иссиқ сув чиқиб турган, мўъжизали булоқ олди-га етишди шу жойда қўш ташлаб, тунаб қолишди.

Бойбўри ва Аналиқнинг бу ерда қандайдир илоҳий куч борлигига ишончлари тобора орта бошлади ва қуёш ботгунча ўзларига тошдан бир уйча қуришни ният қилишди. Улар ният қилиб, энди ердан тошни кўтаришган ҳам эдики, тошлар ўзлари қимирлаб, жойидан қўзғалишни бошлашди. Тошлар девор бўлиб қаланишни ўзлари хоҳлашса, девор кўтаришнинг нимаси қийин? Шом намозига қадар Бойбўри ва Аналиқ кўрган одамнинг кўзини қувнатадиган, шу ердан ўтган йўловчи келса танини яйратадиган, мўъжазгина иморат қуриб қўйишди. Шундан сўнг шом намозини қойим қилиб, ухлашга ётишди. Иккови бошларини ерга қўйишлари билан дарров уйқуга кетишди. Улар умрида биринчи бор бундай тинч ва осойишта ухлашлари эди

Ёзнинг куни узун-у, туни қамчининг дастасидай қисқа, йўловчилар энди кўз юмган ҳам эдики, тонгнинг толмас жарчиси сўфитўрғай қўшиқ бошлаб қолди. Унинг ортидан шарқнинг осмони аввал оқариб сўнг қизара бошлади. Худди шу пайт, бутун мавжудотлар уйқунинг тотли комига чўмган бир пайтда, шилдираб оқаётган булоқ ёнида оқ салла ўраган, бўз ранг эшак минган дарвиш пайдо бўлди. Уни пайдо бўлиши ҳам ҳайратли эди: осмондан тушдими, ердан чиқдими билиб бўлмасди.

Дарвиш қордай оппоқ, қалин қошларини кўтариб, ўйчан нигоҳлари билан атрофни қараб чиқди ва бир муддат жимиб турди. Унинг қарашларидан аён эдики, бу зот инсонларнинг ғами ва қайғуси, шодлиги-ю ташвишларини тушунар, бани одамнинг ердаги тақдирини теран билар ва уларга ҳамдард эди. Дарвиш эшагини бир туртиб олға бошлади. Тошдай қотиб ухлаб ётган чол ва кампирнинг ёнига келиб тўхтади. Қўлига нақшиндор ҳассасини олиб, ётганларни уйғотди.

– Эй умрини кўз ёши тўкиб ўтказган бахтиқаролар! Бўз етимдай бўзлаб, бу ерларда нима излаб юрибсизлар?

Дарвишнинг овози таъсирли овоз эди. Гўёки бу овоз етти қават ернинг қаъридан келгандай ёки етти қават осмондан тушгандай гумбурлаб келди. Бойбўри ва Аналиқ бу овоздан сесканиб уйғонишди. Жавоб беришга шайланишган ҳам эдики, дарвиш уларга гап бермай ўзи сўзида давом этди:

– Мен биламан, қалбингизни нима ўртаб турганини ҳам, армонингизни ҳам биламан. Сиз менга истагингиз биттагина ўғил эканини айтмоқчисиз. Англашимча, сиз фарзанд истаб бутун мамлакатни айланиб муқаддас қадамжоларни зиёрат қилиб чиққансиз. Сиз борган ердаги ҳеч бир авлиё қолмадики дардингизни эшитиб тўлқинланмаган бўлса. Улар сизнинг дардингизни яратганга етказишади. Авлиёлар сизни қайғура бошладими, демак сиз худо яралақаган жуфтсиз. Сўзимнинг исботи учун айтсам, бугун саксон саккиз саҳоба, тўқсон тўққиз тобеин тўпланиб сиз учун аршнинг эгаси Аллоҳдан дуо қилиб сўрашди. Улар орасида мен Сочли Азиз³⁹ ҳам бор эдим. Мени одамлар Тукли Азиз, деб аташади. Аллоҳ сизнинг дуоингизни қабул қилди. Энди сиз битта эмас иккита фарзандли бўласиз. Бири ўғил, бири қиз. Шундай экан тақдир синовидан ўтдингиз, энди кўз ёшингизни тийинг, одамларга ўхшаб қаддингизни тутинг, бошингизни кўтаринг. Ўғлингизга Алпамис деб, қизингизга Қарлуғаш⁴⁰, деб от қўйинг. Ўғлингиз дунёда тенги йўқ ботир бўлиб ўсади. Уни қилич кесмайди, ўқ ўтмайди, сувда чўкмайди, ўтда ёнмайди. Унинг ашаддий душманлари жунғорлар бўлади. Энди туринг тонгги намозни ўқинг. Дуолар йўлдошингиз бўлсин, дуоларингиз ижобат бўлиб ҳамма ниятларингизнинг рўёбини кўринг!

³⁹ Баба Тукти Шашти Азиз тарихий манбаларда Исҳоқ отанинг ёрдамчиси сифати кўрсатилади. Исҳоқ ота қозоқ халқининг исломни қабул қилишида Баба Тукти Шашти Азиз ёрдамидан фойдаланганлиги айтилади.

⁴⁰ Қалдирғоч.

Авлиёнинг охирги сўзларини тинглаб бўлгач, Бойбўри ва Аналиқ унга интилишди, қўлларидан тугиб, тумор учун кўйлагидан бир парчасини йиртиб олиб қолишди. Шу вақт Шашти Азиз ғойиб бўлди. Қандай пайдо бўлган бўлса, шундай тонгнинг соҳир бағрига сингиб кетди. Бойбўри ва Аналиқ бир-бирига термулиб қарашди. Уларнинг қалбига илиқлик кириб, юзларига табассум пайдо бўлди. Аналиқнинг юзларига қизиллик югурди. У жуда ҳам ёшариб кетган эди.

Бойбўри ва Аналиқ сафарга чиққанига оз эмас, кўп эмас роппа роса юз кун тўлди. Улар шунча кун заҳмат чекиб, ниҳоят юракларидан ғам аригандай бўлди ва ортга йўл олишди. Чамалаб кўришса, улар янги ва янги авлиёларни зиёрат қиламан деб, юртларидан жуда узоқлаб кетишган экан. Улар бу ерга етгунча қанча заҳмат чеккан бўлса, ортга ҳам шунча машаққат чекиб қайтишлари керак эди.

Бойбўри ва Аналиқ уйларига қайтишда қийинчилар яна қайтадан бошланди. Улар ҳамма нарсадан айрилишди. Иккисининг ҳеч бўлмаса бошига ёпинадиган ҳам нарсаси қолмади. Оёқ кийимлари қуёш тигида қизиган тошли сўқмоқларда адо бўлди.

Орадан бир неча кун ўтиб, Бойбўри Аналиқнинг кундан кун озиб кетаётганини сезиб қолди. Сут ичиб оғзи куйган қатиқни ҳам пуфлаб ичади, дейишади. Бойбўрининг ичига бир севинч кирса ҳам, ўзича ҳадиксираб, бу янгиликни ичида сақлаб юрди. Аналиқдан ҳеч нарса сўрамади. Кунлардан бир кун, улар сал эртароқ дам олиш учун бир жойга қўш ташлашди. Атроф қуп-қуруқ чўл. Бойбўри хуржундан Аналиқнинг энг яхши кўрган таомларини келтириб, дастурхонга қўйди. Қурт, қуритилган гўшт, сузма, ўрик, кишмиш... Шунча саргардон юрган кишиларга, қоқ чўлнинг ўртасида бу овқатлар шоҳона таом саналади. Аммо негадир Аналиқ уларга қайрилиб ҳам қарамади. Аксинча, барини четга суриб қўйди. Бойбўрининг эса бундан жаҳли чиқди:

– Сенга нима бўлди? – аччиқланди у, – нега овқатдан ҳазар қиласан? Касал эмасмисан?

Аналиқнинг юзларига табассум югурди. У ҳаё билан бошларини эгиб, эрига жавоб берди:

– Жаҳлингиз чиқмасин, бегим, мен касал эмасман! – Аналиқ секин кулимсираб, – менга нимадир бўляпти. Сизга бу ҳақда айтмоқчи бўлдим, аммо тортиндим. Кундан кун юким оғирлашиб боряпти. Буни сизга тушунтиришим қийин. Бундай ҳолат ҳомиладор аёлларда бўлади. Мен ҳозир ўзим хоҳлаганини эмас, ичимдаги болам хоҳлаганини егим келяпти. Унинг хоҳишини эса енга олмаяпман. Тақдиримга ёзилганини қаранг: ётсам ҳам, турсам ҳам хаёлимда қоплон гўштини еётган бўламан. Агар сиз менга қоплон овлаб гўштини келтирсангиз эди, тап тортмай ундан тўйгунимча ер эдим.

Кўп кутилган қувончли хабар ҳам одамга ёмон таъсир қилар экан. Бойбўри бу хабарни эшитиб тили айланмай қолди. Турган жойида ўтириб олди. Сўнг ўзига келиб, жойидан турди ва аёлининг қўлларидан тутиб, шукрона айтди:

– Эй яратган эгам! Ўзингга минг бора шукур, – деди у қувончдан титраб, – дардимизни эшитганингга, етказганингга шукур.

Сўнг аёлига қараб деди:

– Кетдик, бойбека⁴¹! Ортимдан юр. Агар эски мерганлигимдан заррача қолган бўлса ҳам, мен сенга қоплон гўштини келтираман. Агар милтиғимни занг босмаган бўлса, сен қоплон гўштини ейсан. Мен қуролимини узоқ вақт қўлимга олмаган эдим. Энди оламан.

Улар қоплонлар юрмайдиган, текис ва бепоён даштнинг ўртасида эдилар. Шунинг учун Бойбўри тезроқ кетгиси келди. Улар қоплонлар кўп яшайдиган Жети Аралга йўл олишди. Улар яна олдингидай шошишди. То Жети Аралга етгунча шаштидан қайтмай, охири етиб

⁴¹ Бойбека (қоз-байбише) – Туркий қавмларда бой(эр)нинг биринчи хотини бойбека, деб аталган.

келишди. Жети Арал деган жой бир қарашдаёқ Бойбўри ва Аналиқни ўз табиати билан ром қилиб қўйди. Бу ерда йўқ ҳайвоннинг ўзи йўқ. Улар Жети Аралнинг бағрида ўйнаб юрар, бири қуёшда тобланиб ётса, яна бири бошқасини тутиб ейиш учун қувиб юарди.

Жети Аралда ҳайвоний ҳаёт қайнаган, ҳамма томонни турли ҳайвон ва қушларнинг овозлар тутган, атроф эса жуда мафтункор эди. Бунини кўриб Бойбўрининг кўзлари ўйнаб кетди. Аввалига у ўлжанинг кўплигидан нима қилишини билмай, кўзига кўринган ҳайвон ёки паррандани нишонга олаверди. Аёли иккови жойлашган қўналға ёнида буғу, кийик ва бошқа ҳайвонлар уюлиб кетди. Аммо Аналиқ буларнинг биронтасига қайрилиб ҳам қарамади. Аксинча, бу ҳайвонларнинг гўштидан келаётган ҳиддан бўғилиб, бошқа таомларни ҳам емай қўйди. Бойбўри уни тушунди, айбламади.

Эртаси куни Бойбўри эрта туриб, қоплон овлаш учун Жети Аралнинг ичкарасига, қамишзорлар ўғж ўсган, одам ёриб юролмайдиган тўқайзорга йўл олди. Олғир мерганнинг ўлжаси ўз оёғи билан келади, деган гап бежизга айтилмаган. Қолаверса, ҳозирга вазиятда яратган худонинг ўзи Бойбўри ва Аналиққа хайрихоҳ бўлиб турибди. Ҳали қуёш кўтарилмасдан туриб, Бойбўри ғира-ширада, чангалзор орасида катта қоплоннинг изларини кўрди. Бойбўри изга қараб унинг ортидан борди. Кўп юришга тўғри келмади, қўзичоқлар қўрасидан қочадиганча келадиган масофада у момақалдироқ гулдурагандай овоз чиқарган қоплон наърасини эшитди.

Бойбўри қараб ўзига ўзи ишонмади. Унинг олдида қоплон турар эди. Қоплон ўзини қувиб келаётган овчини сезиб, йўлини пойлаб, кутиб турган, бутун вужуди билан унинг ҳаракатларини кузатаётган эди. Қоплоннинг қошлари устидаги думалоқ чизиқлар катта ёғоч косани эслатар, кўзлари чиройли пиёлага ўхшар, худди қиличдек ола-була думи ерга тегиб, Бойбўрининг устига сакрашга шай турар эди. Бойбўри

унинг ҳолатини кўриб, ўзича ғудраниб дуо қилди ва тезда энг яқиндаги дарахтнинг панасига ўтди. Дарахт танасидаги торгина оралиқдан милитиғини чиқариб, қоплонни нишонга олди. Қоплон сакрашга улгурмай, бир ўқ билан уни ерга думалатди. Сўнгра Бойбўри қуролини қўйиб, ўзини тўғри чалажон қоплоннинг устига ташлади ва бутун танаси билан уни босиб, тинчитди. Бойбўрининг омади келди. У ишини давом эттириб, ҳайвонни бўйнидан қон чиқариб, ҳалол қилиш ниятида, пичоғини қинидан чиқарди ва қоплоннинг бўғзига тиг тортди.

Бойбўри ўлжасини қўналғага келтирганда, Аналиқнинг юзларига қувонч югурди. У зум ўтмай, ўчоққа ўт қалаб қозон осди. Аёлининг шошилганини кўриб Бойбўри ҳам қоплонни мучалашга⁴² тушди. Бир ҳаракат билан қоплоннинг танасини ёрди ва унинг ўпка-бовури⁴³, юрагини юлиб олди. Ҳайвонни мучалаб бўлгунча пишиб тайёр бўлсин, деб уларни яхшилаб тозалаб, кабоб қилиш учун ёниб турган пистакўмир устига қўйди. Сўнг қоплонни ўн икки мучага бўлиб, ҳаммасини аёли ҳозирлаган қозонга ташлади.

“Жерик⁴⁴ бўлган аёлнинг иштаҳасини кетказиб бўлмас, иштаҳаси кетгунча етказиб бўлмас”, дейишади. Қозонга ташланган гўшт ҳали пишиб улгурмасидан Аналиқнинг сабри чидамай, қозонни ўчоқдан пастга туширди. Ичидан келаётган, бўйсунмас бир хоҳиш уни қоплон гўштини емоққа ундар, тинч қўймас эди. У овқат совумасдан туриб иштаҳа билан ейишни бошлади. Қоплоннинг ўн икки мучасининг ҳамма жойидан еди. Аналиқ ўзи сезмай ҳомиласига қоплоннинг ўн икки мучасидан озиқ бераётган, ўзида қоплоннинг

⁴² Мучалаш – Сўйилган ҳайвон гўштини мучаларга бўлаклаш. Муча – ҳар бир бўлакланадиган аъзо ва уларнинг сони 12 та. Мучал сўзи шундан олинган.

⁴³ Ўпка-жигари.

⁴⁴ Жерик – аёлларнинг ҳомиладорлик пайтида бошқоронғу бўлиши. Бу атама ўзбек тилининг шеваларида ҳам сақланган.

кучини ҳис қилаётган эди. Овқатланиб бўлгач, Аналиқ емагидан қониқиш ҳосил қилиб, хурсандлигидан қушдай учгиси келиб қолди. Танаси ёшариб, юришлари енгил бўлиб, ёноқлари ял-ял ёнди. Бойбўри бойбекасига қараб, ундаги ўзгаришларни сизди, ич-ичидан яратганга шукрона айтди. Энди унинг тезроқ юртга қайтгиси келди.

Бойбўри ва Аналиқнинг энди, аввалгидек кўнгли яримта эмас, худди янги турмуш қурган ёш келин куёвдек бахтли эдилар. Уларни аччиқ изтироблар тарк этган, шунинг учун йўл азоби ҳам билинмас эди. Улар тез орада она юртга қайтиб келишди.

Овулга келган одамни ҳар доим ҳам энг аввал даштнинг ўнг-чапини яхши биладиган ва ойлаб овул атрофларидаги яйловларда чорва изидан юрадиган чўпонлар ва отбоқарлар кутиб олади. Жидели Байсинга қадами етган Бойбўри ва Аналиқни ҳам энг аввал тоғ сойликларида адашган йилқиларни излаб юрган отбоқар кўриб қолди. Отбоқар келаётган Бойбўри ва унинг аёлини кўриши билан, ҳамма ишини унутиб, одамлардан суюнчи олиш учун шамолдай елиб, овул томонга от чоптирди. Овулда ҳар қандай хабар шамолдан ҳам тез тарқалади. Отбоқар минган отнинг ортидан қолган чанг ерга ётмасидан туриб бутун овул аҳли янгиликдан хабар топти. Бутун қўнғирот эли хушхабарни эшитди.

Ой бориб омон қайтган Бойбўри ва Аналиқни кутиб олиш учун овулнинг ҳаммаси пешвоз чиқди. Уларнинг меҳрибончилигидан чол ва кампир ўзларини еттинчи осмонда юргандай бахтли ҳис қилишди. Аналиқ эса ўзини тута олмай йиғлашга тушди. Бойбўри ўзини тутиб, қаддини тик тутган ҳолда, кутиб олиш учун чиққан овулдошларини кузата бошлади ва уларни шахсан хоннинг ўзи бошлаб келганини илғади. Бойбўри ва Аналиқ яқин келиб, хоннинг олдида тавозе билан бошларини эгиб ҳурмат кўрсатишди.

– Қадрдоним Бойбўри – деди хон уларга қараб, – Сизлар овулдан кетганингиздан буён роппа – роса ўн ой ўтди ва бу пайт сизларнинг ўрнингиз жуда билинди. Эл сизни соғинди. Аллоҳга ҳамдлар бўлсинки, сиз яна юртга қайтдингиз, мана, сизни омон-эсон кўриб турибмиз. Энди эса, бизга ўзга юртларда бошдан кечирганларингиз, топганларингиз ва йўқотганларингиз ҳақида сўзлаб беринг!.

– Эй менинг ҳукмдорим, Аллоҳ бизнинг оҳларимизни эшитиб, зиёратимизни қабул қилган бўлсин! Биз аёлим билан ният қилганимизга етганга ўхшаймиз, бу ёғи хурсандчилик.

Бойбўри шу сўзни айтиши билан, уларни бутун овулдошлари ўраб олишди ва қучоқлашиб, кўзда ёш билан иккисини қутлай бошлашди. Ҳамма шодланиб, чин дилдан уларни қутлай бошлашди. Сўнг эса иккисини юксак мартабали меҳмонларга кўрсатиладиган эҳтиром билан, янги ясатилган оппоқ ўтовга етаклашди. Аммо негадир кутиб олганлар орасида Бойбўри ва Аналиқнинг асранди боласи Ултан кўринмас эди. Шундай бўлса ҳам, улар бунга эътибор беришмади.

Узоқ сафардан келиб, сал тин олган Бойбўри овулдошларига бошдан кечирганларини сўзлаб берди. Аналиқ билан иккисининг муқаддас ерларни зиёрат қилиш учун саёҳати давомида кўрган кечирганлари, тортган азоблари, хурсандчилик кунлари ҳақида батафсил ҳикоя қилиб берди. Унинг ҳикояларини ҳамма жим ўтириб эшитди.

Аёллар ўз бўлмасида Аналиқни гапга тутишди. Аналиқ ҳам уларга бошдан кечирганларини сўзлади. Унинг айтганлари ҳам ҳаммани қизиқтириб қўйди, айрим жойларини аёллар қайта-қайта сўраб олишди.

Бойбўри ва Аналиқнинг шодлигини ҳамма қутлаб, уларнинг уйига совғалар келтиришни бошлашди. Шу пайтгча даштда ҳали “қурсок сочиш”⁴⁵ деган одат

⁴⁵ Қурсок сочиш (Қўрсақ шашу) – аёллар ҳомиладор бўлганда ўтказиладиган қозоқларнинг миллий тўй маросими (“қўрсақ тойы”).

йўқ эди. Шу кун Бойбўри ва Аналиқнинг шодлигини нишонлаётган эл, қувончлари ичига сиғмай уларга совғалар келтириб бу одатни бошлаб беришди. Шундан кейин қўнғирот эли фарзанд кутаётган оилага яхши ниятлар билан совғалар келтириб, тилак билдирадиган бўлди ва қурсоқ сочиш тўйини нишонлаш одатга айланди.

Бойбўри ва Аналиқ ҳам келганларни сийлади, уларга иззат кўрсатди. Шундан сўнг одамлар Бойбўри ва Аналиқнинг сахийлиги ва матонатини мақтаймақтай тарқалишди. Бойбека Аналиқ кундан-кун тўлишиб, кўзларни қувонтириб, чирой очиб борди. Вақт алдоқчи, элнинг айтганидай: “Ойлар дастурхонга тортилган этга ўхшайди, бир қарасанг бор, бир қарасанг йўқ”. Вақт тез ўтиб, бир ойни иккинчи ой ютиб кетди. Тўққиз ой худди тўққиз кундай ўтиб кетди. Орадан яна тўққиз кун ўтиб, Аллоҳнинг муҳлати етиб, эл интиқиб кутган, алп келбатли, худди қуюлган қўрғошиндай маҳкам ва савлатли чақалоқ дунёга келди.

Қария Бойбўрининг қувончлари чексиз, орзуларининг поёни йўқ эди. У бутун дунёсини шу фарзандига алишмас, шунинг учун уйига суюнчи сўраб кирганга биттадан от тарқатаверди. Қалбини қувонч қоплаган одам, бировнинг ҳасадини сезмас экан. Ултаннинг юзлари янада қорайиб, негадир хўмрайиб юрганига Бойбўри эътибор ҳам бермади. Ултан ҳамманинг назаридан қолган эди.

Аналиқ бу орада тезда оёққа туриб, худди ёш жувондай эл кўзига кўриниш берди. Келган аёлларни кутиб олиб, табрикларини қабул қилди. Бойбўри эса ўғилли бўлганини нишонлаш учун элга зиёфат беришга тайёргарлик бошлади. Овул бўйлаб тўқсонга ўтов тикдирди. Тўқсон ўтовга даштда гиёҳ териб еб юрган тўқсонга норта, бўйни нўхта кўрмаган тўқсонга ҳўкиз сўйишни буюрди.

Бепоен даштнинг қоқ ўртасига тикилган тўқсон ўтов меҳмонлар билан тўлди. Эҳсонлар баракали бўлди. Бойбўри ўз эли ва Аналиқнинг уруғидан келган қайн эли ва бошқа эллардан келган узоқ ва яқин қариндошларининг ҳаммасини ҳурмат билан кутиб олиб, меҳмон қилди. Бойбўрининг энг ҳурматли меҳмонлари орасида шекти уруғидан келган таниқли бой – Сарибой ҳам бор эди. Сарибой Жидели Байсиннинг ғарбидаги ерларнинг эгаси бўлиб, Шекти ерларининг довуғи ҳам Байсиндан қолишмас эди.

Сарибойнинг ҳам ёши Бойбўри билан тенг, қисмати ҳам уникага ўхшаш эди. Сарибой ва аёли ҳам худди Бойбўри ва Аналиқ каби узоқ йиллар фарзанд доғида куйган, Аллоҳдан умид узмай фарзанд тилаб юрган эдилар. Қалбини фарзанд доғи ўртаган қийин кунларда икки дўст ҳасратлашар, бир-бирига далда бўлишар эди. Ўша кунларнинг бирида Сарибой Бойбўрининг дардига шерик бўлиб, шундай деб қолди: “Иккимизни яратган Аллоҳ, яшатган ҳам Аллоҳ. Ўзидан сўрайверсак, оҳимиз етиб борар, бир куни ҳолимизни сўрар. Мен бунга ишонаман. Агар яратганга оҳимиз етиб, иккимиз ҳам фарзандли бўлсак, агарда улардан бири ўғил, яна бири қиз бўлса, иккимиз қуда бўлаимизми? Бугун иккимиз ҳасратдош дўстмиз, агар шундай қилсак, кун келиб фарзандли бўлиб, бахтли кунларни кўрганимизда ҳам дўст бўлиб қоламиз”. Бойбўри ўшанда дўстининг сўзларини ҳаяжон билан тинглаган, унинг айтганларини жон, деб қабул қилган: “Айтганинг келсин, Сарибой, ўша кунлар келсин, сенинг айтганинг бўлсин” дея розилик берган эди. Бойбўри ва Аналиқ фарзандли бўлишидан сал олдин Сарибойнинг бойбекаси ҳам қиз туққан, отини Гулбаршин қўйган эдилар.

Зиёфат чоғида икки дўст ўша гапларини эслашди. Бойбўри дўстига қараб шундай деди:

– Сарибой, дўстим! Тақдиримиз чиндан ўхшаш экан. Биз сен билан қанча изтиробларни бошдан кечирдик.

Ҳали туғилмаган, дараги ҳам бўлмаган фарзандга қуда бўлишни ният қилдик. Тилимизда, дилимизда қуда бўлдик. Эл бизнинг қудалашганимизни билди. Кимлардир устимиздан кулди. Мана, бугун айтганингдай Аллоҳга оҳимиз етиб, иккимиз ҳам болали бўлдик. Энди иккимиз бешик қудамиз⁴⁶. Кимдир билмас, аммо иккимиз молу давлат – бахт эмаслигини яхши биламиз. Шунинг учун, мен сенинг айтган гапларинг, ниятларинг амалга ошишини ич-ичимдан истаб, Аллоҳдан сўраб юрдим. Мана ниятларимиз рўёбини ҳам кўрдик, энди навбат болаларимизни унаштириб уларнинг тўйларини кўришга.

– Азиз меҳмонларим! – деди Аналиқ унинг гапини давом эттириб. – Сизлар ҳам биз каби Аллоҳнинг марҳаматини, кимки ундан сўраса ниятларига етишини кўрдингиз, иймон келтирдингиз. Эрларимиз Аллоҳни ўртага қўйиб онт ичган экан, энди ҳақиқий мард инсонлар каби онтини бажарсин. Сизнинг ичган онтингиз ерда қолмади. Шунинг учун марҳамат, қўйнинг думбасидан еб оғзингизни мойланг, жигаридан еб аҳдингизни бойланг! Энди, бовур⁴⁷ бўлганлигинизни тан олиб, бир-бирингизни бағрингизга босинг. Аҳдингизнинг юракданлигини, ниятларингиз оқ эканини билдириш учун бир-бирингизнинг юзингизга оқ ун сепинг. Мана шу уч одат, оталар сўзининг муқаддаслиги ва уни унутиш мумкин эмаслигини сизга эслатиб турсин.

Аналиқнинг сўзини эшитганлар ҳаммаси унинг гапларини маъқуллади. Фақат оғзига мум солгандай жим ўтирган Ултанга бу гаплар ёқмади.

Қудалар бир бир бўлақдан думба ва бовур гўштидан олиб ейишди ва бир-бирларини бағрига босиб қучоқлашишди, юзаларига ун суртиб, ҳамма амалларни бажаришди.

⁴⁶ Ўзбеклар одатида “бешиккerti” дейилади.

⁴⁷ Бовур – қозоқларда қондош-қариндош маъносини беради. Шунинг учун кишилар яқин бўлишни ният қилишса бовур (жигар) гўшtidан еб, бир-бирини бовурига (бағри) босиши одат тусига кирган.

Бойбўри энди анча енгил тортди. Унинг бахтли кунларида ёнида турганларнинг ҳаммасидан рози бўлди. Бойбўри Жидели Байсиннинг сойликлари-ю, кенгликларига сиғмай ётган отларини меҳмонларга тарқатди, аммо кўнгли ҳеч тўлмади. У ҳамма отларини тарқатиб юборди ва ўзига фақат уч ёшгача отлари билан қулунларини олиб қолди. Бойбўрига бу эҳсонлари ҳам камдай туюлди ва қўйларини ҳам тарқатишга тушди. Дунёда бировни ҳисобига кун кўришни ёқтирадиган одамлар ҳам оз эмас. Жидели Байсинда ҳам бу каби инсонлар йўқ эмас эди. Бойбўри доим одамларга шундай эҳсонлар қилиб келар, ҳали туя, ҳали от, яна бир қарасанг ўнлаб қўйларини ҳадя қилиб бериб юборар эди. Аммо Бойбўри ҳеч кимни ажратмас, ҳаммага эҳсон тарқатар, бу билан моли ҳам камайиб қолмас эди.

Бойбўри ва Аналиқнинг бундай катта тадбир қилиб, эҳсонлар чиқаришига яна бошқа бир сабаб ҳам бор эди. Улар кимдандир қарзлари қолиб кетган бўлса ёки кимнингдир дилини оғритган бўлса ўша одамларнинг ҳаммасини рози қилишни, узоқ йиллар орзу қилиб кутган фарзандларидан ёмон назарларни кетказишни ният қилишган эди. Энг асосийси эса, фарзандлари учун элнинг дуосини олиш эди. Ниятлар ушалди, шу кунлари ҳамманинг оғзида Бойбўри ва Аналиқ бўлди.

Бойбўри ва Аналиқ орзуларига етишди. Орадан уч йил ўтиб, Сочли азиз айтган муддатда улар қиз фарзандлик ҳам бўлишди. Бойбўри қиз фарзанди учун ҳам аввалгидан қолишмайдиган катта тўй берди ва қизига Қарлуғаш деб от қўйди.

Алпамис ва Қарлуғаш худди эрта баҳорда кўз очган бойчечаклар каби, кун сайин эмас соат сайин улғайишди. Худди гулзорни безайдиган капалак каби Бойбўрининг хонадонини безашди. Бойбўри ва Аналиқни энди аввалги дарду ҳасратлари тарк этиб, уларнинг қалбини бахт тўлиқ эгаллади.

Алпамиснинг қалмоқ юртига биринчи юриши

Алпамис тезда улғайиб, ўн ёшга тўлди. Алпамис ёшига тўлганда Бойбўри битта қўй сўйди, юра бошлаганда эса яна бир қулун сўйиб, шукрона қилди. Алпамис ўн ёшга тўлганда эса отаси ва онаси хурсанд бўлиб суннат тўйини қилиб беришди. Бойбўри ва Аналиқ шу йўл билан элнинг дуосини олди.

Бу орада Алпамис қўнғирот элининг кенг даласида бек бўлиб танилди. Кимдир унинг қўнглини олай деб, унга хушомад қилди, кимдир унга дўст тутинай деб, ёнида турди. Алпамисга қараб туришнинг ўзи бир бахт эди. Унинг юзидан нур ёғилар, билаклари кучга тўла эди. Алпамис шундай келбатли бўлса-да, ҳали у бола эди, вақтини кун бўйи болалар билан кўчада ўйнаб ўтказар эди. Одамлар Алпамиснинг оддий бола эмаслигини сезишар ва шу билан бирга, бунинг сабабини ҳам билишар эди.

Болаларнинг ўйини қизиқ. Баъзан уришишади, баъзан ярашишади. Алпамиснинг эса қўли жуда қўрғошиндай қаттиқ, кимга тегиб кетса оғритар эди. Шунинг учун болалар унга яқин келмас, аммо ўйин орасида Алпамиснинг қўли қаттиқлигини унутиб қўйишар эди. Баъзида ўйингоҳдан тепки еган тулпорнинг кишнашидай аччиқ овозлар ҳам келиб қоларди. Бу Алпамиснинг қўли тегиб кетган болалар бўлиб, кўпинча унинг қўли сал тегиб кетган киши хушсиз йиқилар эди. Шунинг учун овулдагилар болаларининг Алпамис билан бирга ўйнашига қўрқиб қолишди ва ўйингоҳга Бойбўрининг ўғли келса, то у кетгунча болаларини кўчага қўйишмади. Бу аввал сал кулгили туюлса-да, кейинчалик чинга айланди. Алпамис анча зерикадиган бўлиб қолди: тенгдошлари у билан ўйнашга қўрқишар, катталар эса уни бола санашарди.

Бир куни Алпамис одатига кўра, ўзини қаерга қўярини билмай овулни ёлғиз айланиб юрган эди, четроқдаги бир уйга кўзи тушди. У ерда ўзи тенги болакай қари онаси гилам тўқиб ўтирган ўрмакка ёнбошлаганча ухлаб ётарди. Алпамис боланинг ёнига келиб уни уйғотди.

– Ҳей бола, тур ўйнаймиз, – Алпамис уни бармоғи билан туртди, – Юр қулунларни эгарлаб қўлга ўргатамиз.

Болакай Алпамиснинг туртганига ҳушидан кетиб қолди. Кампир эса аччиғланиб Алпамисга ташланди:

– Ҳаҳ, сеними, ярамас! Аввал бутун овулнинг болаларини зор қақшатдинг, энди менинг кўзга суртган боламга келдингми? Калхатдай бўлиб келганингни қара... Нега боламини урасан? Ахир худди сен отангнинг қандай ёлғиз боласи бўлсанг, у ҳам менинг ёлғиз болам-ку! Ахир мен бу болани топгунимча худога қанча ялиндим. Энди сенинг уни қийнашингга жим қараб турайми? Ултаннинг қилғиликлари етмагандай энди сен ҳам пайдо бўлдингми! Бор, йўқол, бекорчиликдан нима қиларингни билмайсан. Бор, ундан кўра ўзингга унаштирилган Гулбаршинни излаб топ. Унинг отаси Сарибай сенинг шундай шумқадам бўлишингни билган-да, қара, сизлардан узоққа қочиб қутулган. Сен-чи? Сенга баарибир, уятсиз аҳмоқ! Сенинг ўрнингда бошқа одам бўлса, уятдан қизарарди, аҳмоққа ўхшаб туришингга қара?

Кампирнинг гаплари Алпамисни ҳайратга солди. У биринчи бор ўзига унаштирилган Гулбаршин исмли қиз ҳақида эшитган эди. Шунинг учун Алпамис уни охиригача жим туриб эшитди, кампир нолишдан тўхтагач эса, ундан сўради:

– Моможон, мени кечиринг, – деди айбдор овоз билан, – мен сизни тушунолмадим. Ҳозир нима деганингизни менга тушунтириб беринг-да, илтимос!

Алпамиснинг жим туриши ва ҳурмат билан гапириши кампирни анча ҳовуридан туширди. Қаҳри меҳрга айланди ва унга Гулбаршин ҳақида ҳикоя қилиб берди.

– Қўшни шекти уруғида Сарибой отли бой бор эди, – гапини бошлади кампир, – у билан сенинг отанг дўст ва биродар эдилар. Сен ва Гулбаршин туғилганда улар хурсанд бўлиб, қудалашишган эди. Улар бир-бирларига содиқ қолиш учун қасам ичишган, думба ёғи ва бовур гўштидан еб, бир-бирларини уч марта бағрига босиб қайиндош⁴⁸ тутинган эдилар. Ўшандан буён сенга аталган Гулбаршин гўзал қиз бўлиб улғайди. Аммо Сарибой бу юртлардан узоқларга кўчиб кетиб қолди. Айтишларича уни ё жин чалган, ё кимнингдир гапига учган эмиш. Баъзиларнинг айтишича, у сенинг ёлғиз ўғил бўлганинг учун, “мободо, Алпамисга бирон нима бўлса, қизим қулнинг боласи Ултанга қолиши мумкин”, деган ҳадик билан кетиб қолган эмиш. Қисқаси, Сарибой ўзи туғилган ва униб ўсган юртини ташлаб Қалмоқлар элига кетиб қолган. Шунинг учун сенга айтаяпман, агар кучингни қаерга сарфлашни билмаётган бўлсанг, ана бор ўз қайлиғингни излаб топ!

Алпамис кампирнинг сўзларини жим туриб эшитди ва маъюс бўлиб уйига қайтди. Овулга келар экан, уни ўй босди. Худди овулдошлари унга қараб устидан масхара қилиб кулаётгандай туюлаверди. Гўёки, улар Алпамиснинг устидан аввалдан кулиб юрган-у, у бунни сезмагандай. Миясини шу каби ўйлар қоплар экан, тўсатдан Алпамис ғазаб отига минди. Шаҳдам бориб ўзининг оқ ўтовига кирдида, узунлиги қирқ аршин келадиган, сиртига кумуш қопланган, ичида ўзининг қурол аслаҳалар сақланадиган сандиқни зарб билан бир уриб, парча-парча қилиб юборди. Устига пўлат совутини кийди, белига олтин камарини тортди, беш турли қурол-аслаҳалари билан қуролланиб, саноқсиз отлари боқиладиган чўлдаги суруви томонга жўнади.

Отасининг энг сара отлари боқиладиган сурув-

⁴⁸ Туркий қариндошчилик удумларига кўра куда тарафлар бир-бирларига қайиндош саналади.

га яқин келиб, ўзига от, халқ тили билан айтганда “ҳақиқий йигит учун қанот” танлай бошлади. Аммо у қоматлари келишган, қуюқ ёллари ерни супурадиган, ёввойи табиатли отларнинг қайси бирига арқон ташламасин, ҳеч бири тутқич бермади. Шундоғам ғазаб отига минган Алпамисни отларнинг бу қилиғи баттар қуюшқондан чиқарди.

Шу пайт сурув орасидан бир чипор⁴⁹ тусли от ажралиб чиқди. От Алпамиснинг олдига келиб солланди-солланди, сўнг чап ёнини бериб яқин келди. Отнинг туриши чакки эмас, олди томондан кўкраклари кенглиги билан ажралиб турар, аммо бошқа жиҳатдан қолган отлардан унчалик фарқ қилмас эди. Алпамис чипор отга меҳр билан юган солди. Юганни солгач, Алпамис отнинг узун думидан тутиб уни осмонда айлантира бошлади ва куч билан узоқларга силтаб отди. Ҳамма унинг бу ишидан чўчиб, ҳайратда қолди. Чипор от эпчил экан, ҳавода айланиб бир ўмбалоқ ошганча ўттиз қадам нарига бориб тушди ва ерга қадалгандай тик туриб қолди. Алпамис буни кўриб, ич-ичидан севинди. Хаёлида отга қараб, “сен ҳар қандай алпнинг орзусидаги отсан!” деди.

– Энди сени Байшубар, деб атайман. Бундан буён сен саркаш ва асов, чипор бўласан. Аждодларимиз руҳидан мадад сўраб сенинг устингга эгар соламан. Агар сен мен излаган от бўлсанг, отим эмас қанотим бўласан.

Байшубар чиндан ҳам минг отнинг бири, камдан-кам учрайдиган чопқир от эди. Унинг тақдирига жанговар от бўлиш битилган, шу сабаб уни шу пайтгача у жангдан олиб бу жангга солишар, тиним беришмасди. У эса бу жангларда пишиб етилар экан, ўзининг эгасини кутар ва бу Алпамис бўлишини ҳам билар эди. Айни

⁴⁹ Чипор – ўзбек тилининг қипчоқ лаҳжасида “чибор” шаклида талаффуз қилинади. Бойчибор номи шундан олинган. Айни сўз қозоқ ва қорақалпоқ тилларида “шубар”, татар тилида “чуар”, бошқирд тилида “сыбар” шаклида талаффуз қилинади. Чипор туркий тиллардан рус тилига ўтган. Қаранг: чубарый

сабаб билан ўзининг қудратини ҳеч кимга билдирмас, ўзгалар от танлашга келса уларнинг кўзига ташлан-масликка уринар эди. Шунинг учун Алпамис ўзининг бир умрлик дўсти ва ҳамроҳини бир кўришда таниб ола олмади.

Алпамис эгар солиб отга минди. От унга бўйсунди. Бўйин синиб, ўзгарди қолди. Қизишиб, йўлга ошиққан учар отдай, эгасининг остида ўйноқлади. Бўйнидаги ва думидаги ёллари шаршарадай, майин жунлари худди сувсар терисидан жилоланди.

Алпамис танлаган отидан мамнун эди.

– О, мени асровчи руҳлар! О, яратган эгам, менга ўзинг мадад бер! – у отда ўтирганча жиловни тортиб хайқирди.

Яратгандан ўзга юртларга бориб жанг қилиш учун мадад сўрар экан, Алпамиснинг қалбини ўзгача бир ҳислар чулғаб олди. Овозлари ҳам ўзгача чиқа бошлади. У кутиб туришни истамас эди. Дарҳол яроғ-аслаҳаларини тартибга келтирди. Қуролларини кўздан кечириб, ўткир найзасини тиззалари орасига қисганча, ўз уйи ва овулидан терс томонга қараб от солди.

Байшубар худди шуни кутгандай, аввал эркин чоп-қиллаб, кейин қушдай уча бошлади. Унинг парвози худди осмон гумбази узра учаётган юлдуз каби туюлар эди.

Алпамис бу пайт биргина нарсага, узоқ ва хатарли сафари олдидан ёлғизгина синглиси Қарлуғаш билан хайрлашмагани учун афсус қилар эди, холос.

Золим Қараман

Катта йўл атрофига тикилган, оддий одамлар яшайдиган ўтовлар ва чодирлардан ўтиб борсангиз, катта тепаликнинг энг чўққисида кенг қилиб ясалган оппоқ чодирни кўрасиз. Бу чодир тўрт томонидан олтин қозиқ қоқиб, шу қозиқларга тортилган, қуёш нурлари остида у шунчалар нурланар эдики, қараган кўз қамашади. Олтин қозиқлар орасига тортилган ипак

матолар турли ранглар билан безалган бўлиб, иссиқ ҳавода тинмай жилваланади. Чодир тагида эса одам қонига ташна учта қоп-қора найза кўринади. Чодирга кириш жойида иккита елкадор соқчи яланғоч шамшири билан тош қотиб турибди. Улар саратоннинг иссиқ куни бўлишига қарамай оғир пўлат совут кийишган, ҳозир жангга кирадигандай қурол-яроғ билан тиш-тирноғигача қуролланган. Иссиқда уларга оғир қурол аслаҳа билан туриш қийин, аммо улар гўёки иссиқни сезмас, киприк қоқмас, балбалтошдай⁵⁰ қотиб туришибди. Бундан кўринадики, чодир хўжайини раҳм шавқат нималигини билмайдиган, қаттиққўл одам. Бу одам – жунғор хони, золим, Қараман ботир эди.

Кеча кечқурун у бутун бир тўқлининг гўштини бир ўзи еб, дам олишга ётган, боши болишга етмай донг қотган эди. Мана иккинчи куннинг ярми ҳам ўтаяптики, у ҳамон уйқуда ётарди. Қараманнинг хавфсизлигини ҳалиги икки жангчи кўриқлар, яна ўнлаб хос навкарлари йўловчиларни овоз чиқармай бу йўлдан қайтарар, чодирга яқинлашган одамларни нари ҳайдар эди. Тўсатдан бу тинчликни бегона отнинг дупури ва унинг ортидан янграган дағал овоз бузиб юборди. Ҳамма томон қий-чув бўлиб, чодир олдидаги икки жангчи ҳали хавфдан огоҳ қилишга улгурмай чодир олдида чавандоз пайдо бўлди.

– Туринглар, қўзғалинлар! Ёв босди, ёв!..

Барваста суворий ҳайқирганча югуравериб қора терга ботган отидан сирғалиб тушди-да, бир оёгини олдга ташлаганча чодирга интилди. Унинг ўнг сонидан найза санчилиб, чуқур ботган жароҳат кўринар, ундан қон оқар, келган йўлида қон излари кўринарди. Юзида эса қўрқув ва даҳшат қотиб қолган. У чодирга кириб, остонада чўкди ва нафасини зўрға ростлаб хириллаганча гапира бошлади:

– О, хон!.. Ёв босди... ёв!

⁵⁰ Балбалтас – туркий тошсанам (боботош).

Бу пайт Қараман ботир ўрнидан туриб, тахтга кўчган, тахтда устига ипак тўнани ташлаганча ўтирар эди. Жангчини кўриб у қовоқларини уйди ва қоплондай ўкириб сўради:

– Нега ваҳима қиласан! Бутун умрим ёв орасида ўтди! Яхшиси, нима бўлганини гапир!

– Бугун эрталаб қандайдир бир чипор от минган болакай келиб, сенинг қўшинингга бўридай ташланди. Унга қилич ҳам, найза ҳам ўтмайди. Унинг бундай чопқирлиги ва қўлга тушмаслигини кўриб, сенга хабар бермоқчи бўлдик, аммо иложи бўлмади. Ярамас бола ҳаммамизни қўйда қувиб бир жойга қамади ва қочишга йўл қўймади. Ким қочмоқчи бўлса, ўлдираверди. Фақат мен унинг панжасидан қочишга улгурдим. Унинг қаердан пайдо бўлганини ҳеч ким билмайди: кўкдан тушдим, ердан чиқдим. Унинг бирон зарбаси бекор кетмайди, ҳамма ўқи нишонга тегади. Сенинг кўплаб елкаси ер кўрмаган ботирларинг бошидан ажралди. Ўзинг биласан, мен оз душман билан олишмадим, аммо ҳеч бир олишувда бу болакайга ўхшаганини учратмаганман. Сен менга ишонишинг керак. Қўзғал, хон! Сен уни енгишинг керак. Йўқса, бутун қўшинингдан ажраласан ва бошимизни кўтара олмай қоламиз.

Қараман жангчининг гапини эшитиб, қаҳ-қаҳ отиб кула бошлади.

– Сен менга яхши хабар келтирдинг! Рақиб йўқлиги ва ҳеч ким билан жангда куч синаша олмаганим учун энди зерика бошлаган эдим.

У белкуракдай келадиган кафтини шапалоқлаб, хос навкарларини чақирди ва жангчи отлари орасидан энг асов қора отини эгарлаб, қурол яроғларини ҳозирлашни буюрди. Қараман ботирнинг уйғонгани ва жангга ҳозирлик кўраётганини билиб, хизматкорлари югургилаб қолишди. Дарров бир байтал, бир қулун ва тўққизта қўй сўйилиб гўшти қозонга ташланди.

Дарров овқат тайёр бўлди. Ботирнинг олдига уюм-уюм гўштлар тановул учун келтирилди. Қараманнинг чимирилган қошлари секин ёйилиб, юзига тубассум югурди. Ўзи ёқтирган овқатни кўриб, бутун дунёни унутди, очкўзларча таомга қўл урди.

Қараман бир байтал, бир қулун ва тўққизта қўйнинг гўштини паққос туширгач, чодирнинг ёнига бақувват қора тулпорни келтиришди. Қараман совутини кийиб, қуроолланди ва тоғдай савлат тўкиб отга минди.

Гўзал Гулбаршин бу пайтда Қараманнинг қароргоҳида кечаётган воқеаларни сергаклик билан кузатар эди. Қараманнинг ишларини кузатиш учун унинг ўтови ёнига хизматчисини жўнатган эди. Хизматчи жунғорлар саркардасининг отга миниб жангга жўнагани ҳақида хабар келтириши билан Гулбаршин тезда бу хатар ҳақида хабар бериш учун Алпамис томонга югурди. У бу ишни ҳеч кимга ишонмади. Алпамисга ўзи хабар бермоқчи бўлди.

Қиз қушдай учиб борар, узун қора сочлари орқасига бойланган шолпилари⁵¹ унинг изидан қўнғироқдай овоз чиқариб борарди.

Бу пайт Алпамис бутун қўшинни ер билан битта қилиб, қақшатиб, чипор отининг айилини бўшатиб, пешонасидаги терларни артиб, атрофни кузатиб ўтирар эди. Унинг биринчи жанги ғалаба билан тутаган аммо кўксидаги туғён ҳали тинмаган эди. Алпамис шунинг учун Гулбаршиннинг келганини дарров пайқамади.

Қиз эса Алпамиснинг бу қилиғини, оталарининг ичган қасамини бузганлиги ва юртдан бош олиб кетганини сабабидан аччиғланиш, деб билди. Салгина ўксиб, ғамгин бўлди. Кўзларига ёш келди. Шундай бўлса-да, доно ва зийрак Гулбаршин ҳозир хафалашишнинг вақти эмаслигини англаб етган эди. У йигитнинг ёнига секин ўзи борди-да, паст овозда салом берди:

⁵¹ Шолпи – қозоқ тилида сочга тақиладиган тақинчоқ. Ўзбек тилининг қипчоқ лаҳжасида ҳам тақинчоқлар шолпи дейилган.

– Ассалому алайкум, Алпамис!

Алпамис ортга бурилди-ю, унинг хафақон юзларига табассум югурди:

– Ва алайкум ассалом, Гулбаршин! Яратган эгамга шукурки, ниҳоят, сен билан учрашиш насиб этди!

– Азизим Алпамис! Мен учун соғинчли ва даҳшатли кунлар бошланганда сени юборган ва сен билан учраштирган Яратган эгамга минг-минг шукурлар бўлсин! – Гулбаршиннинг овозини титроқ тутиб, бирдан кўзларидан ёш сизиб чиқди. – Мен сени роса кутдим. Агар тақдиримизда бўлса, сен билан бафуржа гаплашишга ҳали улгураимиз. Сенга айтадиган гапларим эса жуда кўп. Аммо ҳозир бу ерга келаётган фалокатдан сени огоҳ қилиш учун келдим. Ҳозиргина Қараман Ботир ортга миниб бу ерга жўнади. У бўронли булутдай қақшатқич ва ёвуз одам. Сен билишинг керак, Қараман Ботир – саноқсиз жанглarda қўли қонга ботган, жуда хавфли ва аёвсиз киши. Менинг маслаҳатимга кулоқ сол ва у билан дуч келишдан сақлан. Сен ундан қочиб қолиш ва яшириниш ҳаракатини қилавер. Кейин худонинг айтгани бўлади, пешонада борини кўраверамиз.

– Сен хавотир олма, Гулбаршин! – уни тўхтатди Алпамис. – Ўзингни қўлга ол. Тақдирдан барибир қутула олмайсан. Аммо худо менга атаган қизни бегонанинг қўлига топшириб қўйиш менга тўғри келмайди. Ёвни кўриб қочиб қолиш ҳам менинг ишим эмас. Сақлангани худо ҳам сақлайди, дейишади. Қолаверса, Қараман ҳам ўлимга маҳкум. У билан яккама-якка жангга чиқаман. Сен ғамгин бўлма Гулбаршин, уйингга бор.

Гулбаршин тортишишни ва гап қайтаришни хуш кўрмас, шунинг учун у Алпамисга енгил таъзим қилди. Унинг сочларидаги кумуш шолпилари жиринглаб кетди. Гулбаршин шундан сўнг ортга бурилиб овулига жўнади.

Бу пайтда чўл томонга қараб худди оч бўридай атрофга аланглаганча, важоҳатли қора тулпорни минган Қараман бостириб келар эди. У жанг майдонига ке-

либ, кенг далада минглаб чопилган, кесилган ва ҳали танаси совумаган жангчиларига кўзи тушди.

– Қани?! Ёв қани? – туядай ўкириб ҳайқирди у.

Шу замон унинг кўзи узоқда турган Алпамисга тушди ва тўғри унга қараб от сурди. Алпамис эса унинг келишини жимгина кузата бошлади. Шу он беихтиёр унинг хаёлидан, наҳотки шунчалар катта ва баҳайбат одам бўлса? деган ўй ўтди ва юраги ҳапқириб кетди.

Сўнг ўзини тутиб, “Мен бу жангни ўзим истаб келдим ва энди Қараман билан жангга киришдан қочиш мен учун ўлим билан тенг”, – у шундай дея, жангга тайёргарликни бошлади. Қараман анча яқин келиб қолди. У келиши билан, бутун кучини тўплаб қўлидаги тиканли чўқмори билан Алпамисга зарба берди. Зарба Алпамиснинг бошига тегди ва унинг кўзларидан ёш отилиб Байшубарнинг ёлларини ювди. Атрофдаги ҳамма нарсаси унинг атрофида айлана бошлади. Зарбанинг кучи шунчалар кучли эдики, агар шу зарба одам нигоҳи етмас Қойқап⁵² тоғига тегса ҳам, тоғни майда-майда қилиб юборган бўлар эди. Аммо бу зарба Алпамисни гандираклатган бўлса ҳам, қулата олмади. Қараман отни орқа буриб яна гурзиси билан Алпамисга зарба бермоқчи бўлди. Аммо Байшубар буни кутиб ўтирмади. Оёқларига таяниб бир сакради-да эгасини кенг ва бежавотир далага олиб чиқди. Алпамис ҳушига келиб отини тўхтатмоқчи бўлди, аммо от унга бўйсунмай, қулоқларини динг қилганча яна олдинга интила бошлади.

Қараман ҳам бўш келмади. Қора тулпорини қамчилаб душманини қувлашга тушди. Шу пайтгача қора тулпор ета олмаган от бўлмаган эди. Шунинг учун Қараман бу марта ҳам душманини қувиб етишига аниқ ишонган, худди бургут каби уни остига олиб янчмоққа чоғланган эди. Аммо бугун ҳаммаси бошқа томонга ўзгариб кетди. Байшубар тўғри йўналишда енгил югурар, худди душманнинг атай жиғига тегаёт-

⁵² Қойқап – Кўҳиқоф тоғи.

гандай ундан узилиб ҳам кетмас, ўзининг яқинига ҳам йўлатмас эди. Орадаги фарқ на камаяр, на кўпаяр, бу эса Қараманнинг асабини ўйнатар эди. У қутургандай, қора тулпорини қамчи билан савалар, қора тулпор эса ҳар доимгидай учиб борар, аммо чипор отни ета олмасди.

– Лаънати ҳайвон! – аччиғланди Қараман, – менинг еган биргина байтал, биргина қулун ҳамда тўққиз қўйнинг қўшти сенга оғирлик қиляптими, дейман. Адо бўлибсан!

Қараман шундай дея, отга енгил бўлсин, деб аввал пўлат қалқонини қозон қопқоғини отгандай, сўнгра эса қўлидаги гурзисини бир таёқчани ташлагандай четга ирғитди. Буни кузатиб келган Байшубар қисқа қадам билан секинлашиб қора тулпорни ўзига яқинлаштира бошлади. Ботирларнинг ораси тош отса етадиган қадар яқин қолди. Алпамис ҳушини йиғиб Байшубарнинг ҳийласини англаб етди ва унинг топқирлигига қойил қолди.

Қараман эгар устида тинмай отини ниқтар, олдинга интилар, аслаҳаларини ташлаб юборгани учун тулпори тезлашиб қолди, деган ўйда эди. Шунинг учун ботир бошқа қурол-яроғларини ҳам бирин-кетин улоқтира бошлади. Аввал уч тишли қора найзасини ташлади, сал ўтиб пўлат қиличи ҳам дастасигача ерга санчилди. Сўнг Қараман устидан тўққиз қаватли совутини ҳам ечиб отди. Оқибатда у биргина қўйлақда қолиб, терлаган кўкракларини очганча елиб бораётганини сезмай ҳам қолди.

Рақибининг қуролсизланиши Алпамисга қўл келди. У енгил нафас олиб, Байшубарни секинлата бошлади. Қараман унга келиб ҳужум қилмоқчи бўлар, аммо қуроли йўқ, ўзи ҳам толиққан эди. Шунинг учун қуруқ ғазаб билан Алпамисга гумбаздай мушти билан ҳамла қилар, уни тутмоқчи бўлар, аммо ҳамма ҳаракатлари зое кетар эди. Алпамис эса эгилиб унинг зарбаларига чап берар экан, шарт бурилиб рақибига қаттиқ мушт туширди ва худди қарчиғай қўниб учгандай яна

Қарамандан узоқлаб кетди. Рақиб иса оғир муштини ҳавода беҳуда ўйнатар, жаҳл отига минган эди. Шу он кейинги берилган зарб унинг жағига тегиб, ияклари худди кучсизланиб қолган очбўрининг жағидай бир томонга осилиб қолди. Қарамандан бу сафар омад юз ўтирди.

Энди ҳужумга ўтиш пайти келган эди. Алпамис чи-пор отини шарт ортга буриб қўққисдан қилич билан ҳужумга ўтди ва Қараманнинг мушт тушириш учун кўтарган қўлини шарт кесиб ташлади. Алпамис отини яна ортга қайириб, яна бир бор рақибига ташланди ва бу сафар унинг иккинчи қўлини ҳам кесиб ташлади. Учинчи ҳужумда у қўлсиз бир ходага айланган Қараманни тўлиқ қўлга олиб, бутунлай бошидан жудо қилди. Алпамис шундай қилиб, рақибини мағлуб қилди ва худди кўпкаридаги улоқни судрагандай Қараманнинг танасини судраб Сарибойнинг овули томонга йўналди.

Овулнинг ёнидаги тепаликда қозоқлар ва жунғорлар тўпланганча бу жангни кузатишган эди. Улар икки ботирнинг курашини кузатишар экан ким енгизиши ҳақида баҳслашишар, гўзал Гулбаршиннинг кимга на-сиб қилишини билишни исташар эди. Узоқ кутишга ҳожат қолмади: оғзидан бир тутам кўпик чиқарганча, Байшубар бу ерга етиб келди. У одамлар олдидан киш-най-кишна, чопиб ўтди; Қараманнинг танаси гурс этиб ерга тушгач, осмонга сариқ чанг кўтарилди. Бу худди кўпкарининг охирида ғолиб чавандознинг бор кучи билан елиб келаётган от устидан оломон олдига улоқни келтириб ташлашига ўхшаш бир ҳолат эди. Шамолдай елгувчи Байшубарнинг устида Алпамис мағрур ўтирар, ўсмирнинг мағрур ўтириши унинг қалбини чулғаб олган чексиз қувончидан дарак берар эди.

– Суюнчи! Суюнчи!

– Куёв келяпти! Куёвни кутиб олинг!

– Яратган эгам гўзал Гулбаршиннинг оҳлари ва кўз ёшларини кўрипти!

Одамлар Алпамисни ўраб олишди ва тўғри Сарибойнинг опшоқ уйига томон юра бошлашди. Кимдир олдинга ўтиб йўл бошлади, кимдир Алпамисни қўлтиқлаб олди, кимдир Байшубарнинг сувлиғидан тутиб олганча орқада ела бошлади. Атрофни карнай ва сурнай садолари тутди. Айримлар шошиб Гулбаршиндан арзирли суюнчи ундириш учун югурди. Алпамис эса бундай олқишларга ҳали ўрганмагани учун уялиб, ҳижолатдан қизариб кетди.

Яхши хабар тез тарқалади. Бу хабар ҳам тезликда Сарибойга етиб келди. У Алпамиснинг ғолиб бўлганини эшитиб қувонди, йўлига пешвоз чиқар экан, буйруқ берди:

– Зарбоф гиламларни тўшанглар! Ботирнинг оёғи ерга тегмасин! Уни отнинг эгаридан тўғри гиламга олинглар! Унинг бу иши бир томондан ботирнинг жасорати учун кўрсатган ҳурмат-иззати бўлса, иккинчи томондан, айбларини ювишга ўхшарди.

Одамлар Сарибойнинг айтганларини чин дилдан бажаришар, чунки уларнинг кўпчилиги жангни кузатиб, охирги дақиқаларгача Алпамисга омад тилаб туришган эди.

Чумчуқ галасидай тўпланиб олган қизлар эса Сарибойнинг қандай қарорга келишини кутишар ва севимли дугоналарининг тақдири нима билан тугашини билишни исташар эди. Сарибойнинг ҳолатини кўргач эса улар худди осмонга отилган гулдастадай тарқаб кетишди ва Гулбаршиннинг ёнига чопишди. Аёллар ташвишга тушиб, меҳмон кутадиган уйни безашни, ўчоқлар олдида куймаланиб таомлар тайёрлашни бошлашди.

Эркаклар Алпамисни эгардан олиб тўғри, худди янги сайланган хонни тахтга кўтариб боргандай тўғри гиламга олиб бориб қўйишди. Сарибой ёши улуг бўлса ҳам унга ўзи пешвоз чиқди.

– Доим галаба сенга ёр бўлсин, ўғлим! – у шундай дея, ёш ботирни қутлаб кутиб олди.

Сарибой табрик сўзини қисқа қилган бўлса ҳам, унинг сўзларида меҳр ва илиқлик сезилиб турарди.

Бу орада юзларида бахт гуллаган, сарвқомат, Гулбаршин ҳам оқ момикдай учиб, енгил қадам ташлаб етиб келди. Унинг севгиси ва ҳислари қанчалик жўш урмасин у отаси ва қариндошлари олдида одоб сақлаб Алпамисдан анча нарида тўхтади. У жанг майдонидаги олишувнинг нима билан тугашини кутиб қайғуга ботган, ҳозир эса қувончдан Алпамиснинг бағрига ўзини отгиси келар, унинг учун борини беришга тайёр эди. Аммо у одобли қиз бўлиб, севикли ёрининг тўрт мучаси бутун ҳолда ёнида тургани учун яратганга шукрона айтар эди.

Ҳамма билан кўришиб, саломлашиб, ҳол-аҳвол сўрашиб бўлгач, Алпамисни меҳмон кутадиган ўтовга таклиф қилишди. Тезда дастурхонлар тузалди. Олтин косаларда турли таомлар келтирилди. Меҳмонларга қази, қарта, жал, жая⁵³ каби гўшти таомлар, хуштаъм ширинликлар ва сарҳил мевалар тортилди.

Гулбаршин астагина ўтовга кириб, назокат билан Алпамиснинг ўнг ёнига келиб ўтирди. У энди ҳисларини яширмади, оппоқ тишларини кўрсатиб тинмай табасум қилиб, меҳмонни турли ширин таомлар билан сийлади. Чинакам байрам бошланиб, узоқ давом этди. Дастурхонда таомлар доим янгиланиб турди. Суҳбатлар қизиб, ора-орада қўшиқлар куйланди. Қўшиқлар куйларга уланди. Дўмбира овози тинмай янгради.

Кечга бориб, базмда фақат ёш йигит ва қизлар қолишди. Кейинроқ улар ҳам тарқаб, шўх кулгулар тинди. Базм охирида Алпамис ва Гулбаршин ёлғиз қолишди.

Энди севишганларга ҳеч ким тўсиқ бўлолмас эди...

Алпамис шекти уруғининг энг қадрли меҳмони бўлди. У Сарибойдан оқ фотиҳа олиб ёш ва гўзал Гулбаршинга уйланди. Тўйнинг ўттиз куни хурсандчилик ва турли мусобақлар билан ўтди ва жами қирқ кун да-

⁵³ От гўшtidан тайёрланадиган қозоқ миллий таомлари.

вом этди. Шундан сўнг Алпамис яна Байшубарга миниб, шекти уруғи яшовчи ҳудудлардаги жунғорларни бўйсундирди. Қайнотаси Сарибойни юртга хон қилиб кўтарди.

Орадан яна тўрт ой ўтди. Алпамис бу ерда амалга оширмоқчи бўлган ишларини тугатиб, кўнгли хотиржам бўлди: энди эса юртга қайтиш керак эди. У бу истаги ҳақида Сарибойга маълум қилди. Сарибой унинг истагига қарши турмади. Аксинча уруғнинг энг донгдор улуғлари ва оқсоқолларини йиғиб, уларнинг маслаҳати билан ёшларга тилло ўтов, қирқта нортуга юк бўладиган қимматбаҳо совғалар ҳадя қилиб, иззат-икром билан оқ фотиҳа бериб Жидели Байсинга жўнатди. Сарибойнинг тантилиги, ёш Алпамисга кўрсатган оталик ҳурмати шу даврада бўлган ва маросимларда иштирок этган одамлар ва ёшларда ҳавас уйғотди ва уларнинг хотирасида умр бўйи сақланиб қолди.

Алпамиснинг иккинчи юриши

Алпамис қимматбаҳо совғалар билан тўла, узун чўзилган карвон билан овулига кириб келганда уни биринчи кутиб олган одам отаси Бойбўри бўлди. Бойбўрини Алпамиснинг йўлига муштоқ қилган ва пешвоз чиқишига чорлаган унинг Гулбаршинга уйланиги ҳақидаги хушxabар эмас, аксинча, ўзининг бошига тушган ғам-ташвиш эди. Бир ҳафта олдин Жидели Байсинга талончилар ҳужум қилган ва овулларни талаб кетган эди. Бундан эса, ҳаммадан ҳам кўпроқ Бойбўри азият чекди. Толанчиликни уюштирган жунғор хони – Тайшиқхон ўзининг сон-саноқсиз лашкарлари билан Бойбўрининг ерларидан ўтар экан, худди чигирткадай босиб келиб, унинг деярли ҳамма молларини олиб кетди. Азалдан дала-даштда ҳаёт шундай қурилган: молинг – давлатинг, молинг – юмушинг, молинг – ҳаётинг

мазмуни.. “Моли борнинг жони бор, моли йўқнинг жони йўқ”, дейишади. Шунинг учун кимки уюри-ю отарини йўқотса, бу тенги йўқ улкан мусибат саналади.

Чиндан ҳам, чорвани бой бериш алам қилади. Айни сабабга кўра Бойбўри ўзини қаттиқ таҳқирланган сазар, қолаверса, бу ҳолатини шармандалик, деб биларди. Шунинг учун Алпамис ва келини Гулбаршинни учратганда ғазаби келиб, нафаси қиса бошлади. Алпамис отдан тушиб отасига салом бериш учун интилганда, Бойбўри уни қаттиқ ҳақоратлаб, бутун ғазабини сочди.

– Қоч йўлимдан! – қичқирди Бойбўри. – Нега бунча хурсанд бўласан, нега оғзингни очиб тиржаясан? Гўёки сен бола, менинг бошимга ўттиз уч хил бало ёпирилиб келишини кутиб ўтириб, энди устимдан кулаяпсанми? Қани эди сен туғилмасанг ва мен бу кунларни кўрмасам эди! Менинг ҳозир келин кутиб оладиган ҳолим йўқ, бола! Отингни ортга бур! Иссиғида Тайшиқхоннинг изидан бориб, менинг уюрларим ва отарларимни қайтариб кел. Менга энг охирги қирчанғи отимгача қайтар! Унинг ўрдасининг эса кулини кўкка совур, отангни ҳақорат қилгани учун қасосимни ол! Айтганимни қилмасанг, уйга бошқа қайтиб келма! Агар сен қайтмасанг ёлғиз боламини йўқотганим учун ҳам афсус қилмайман.

Бойбўри чолнинг бундай аямай айтган сўзлари Алпамиснинг бошини эгиб қўйди. У отасидан шу пайтгача бундай ҳақоратни умуман эшитмаган эди.

– Ота! – Алпамиснинг овози худди бургутнинг қичқирғи каби аниқ, жиддий ва баланд чиқди. – Мени қўйманг, яхшиси менга ота бўлиб оқ фотиҳа беринг. Сизнинг ўғлингиз токи тирик ва ернинг юзасида экан, душманларингиз сизни таҳқирлашларига йўл қўймайди. Лаънати Тайшиқхондан ўчингизни оламан. Уни бир бўтадай бўзлатаман, бўйнига арқон солиб бузоқдай ёнингизга етаклаб келаман. Истасангиз ҳозироқ Байшубарни ортга буриб, унинг изидан бораман. Шоҳимардан

пир йўл берса, тезда қувиб етаман. Аммо агар менинг ўтинчларим яратганга етмаса, жунғорлар қўлида асир бўлиб қолиб кетаман. Мени бир нарса хавотирга солади, агар шундай бўлса ва мен келолмай қолсам, сизларни Ултан таҳқирлаши мумкин. Унинг қалби қора, бундайлардан эса ҳар балони кутиш мумкин.

Бойбўри шунчалар ғазабда эдики, Алпамиснинг сўнгги сўзларига эътибор ҳам бермади. Фақат ўғлининг “ўч оламан!” деганини илғаб қолди ва севиниб қўйди.

Алпамис сафарга тайёргарликни бошлади. Олдинда йироқ ва машаққатли йўл турибди. Шунинг учун у пухта қуролланди, чибор отнинг бўйнига ҳам омад келсин, деб тумор тақди. Пайшанба куни хуфтон намозидан кейин Алпамис оёғини узангига қўйди ва Байшубарнинг бошини тўғри Тайшиқхон мамлакати томонга буриб сафарга жўнади. Уларнинг олдида ҳали синашта бўлмаган олти ойлик йўл турар эди.

Ёш ботирни йўлга кузатиш учун бутун Жидели Байсин аҳли чиқди. Уруғнинг оқсоқоллари Тайшиқхоннинг қанчалик тадбирли ва айёр эканини, кимни хоҳласа бармоқлари атрофида айлантиришини билишар, шунинг учун улар ёш ва тажрибасиз Алпамиснинг у ерга ёлғиз кетишига қарши чиқишди.

– Чироғимиз, Алпамис! – дейишди унга оқсоқоллар. – Тайшиқхоннинг мамлакатига ёлғиз кетма. Тақдирингни беҳудага синама. Ёлғизлик фақат Аллоҳга хос. Фақат угина бошқага муҳтож эмас. Сен эса қанчалик кучли ва қудратли бўлма, Аллоҳнинг бир қули, бандасисан. Шунинг учун илтимос, ўзинг учун бир қўшин тузиб, унга Жидели Байсиннинг жасур жангчиларидан қўш ва кейин майли боравер.

– Эй менинг оққўнгил халқим! – деди Алпамис овулдошларига қарата. – Чин гап. Аллоҳ ягона. Аммо ёлғиз одам яратганнинг ҳимоясида деган, гап ҳам бор-ку. Мен фақат ундан, яъни Аллоҳдан шафқат тилайман. Агар сиз менга кўмак бермоқчи бўлсангиз, илтимос менинг

қари отам ва онамга қараб тулинг. Мен йўқлигимда уларнинг ҳаётини ҳеч ким бузмасин, машаққат келтирмасин. Менинг хотиним Гулбаршиннинг етти ойлик ҳомиласи бор. Агар унинг кўзи ёриси, отини Жадигер қўйинг, агар юртдан йироқларда қолиб кетсам, ўғлимга меҳрибон бўлинг. Унинг етимлигини билдирманг. Сиздан бошқа нарса сўрамайман. Аллоҳ ҳаммамизга омонликда кўришишни насиб этсин!

Овулдошларига шу сўзни айтиб, Алпамис отини қўзғатди. Бир тепаликдан ўтиб жонажон овул кўздан ғойиб бўлиши билан Байшубар сергакланиб, жиловга бўйсунмай қолди. У фақат олдинга интиларди. Алпамиснинг қулоғи остида шамол изиллар, чипор от эса сувлуғини ютгудай бўлиб олдга чопар эди. Алпамиснинг юган тутган қўллари увишиб қолди. От ҳамон қалин ҳаво қатламларини ўткир олмос понадек ёриб борарди. Алпамис шу тариқа олти ойлик йўлнинг ярмини юриб қўйди ва иккита тепалик орасида жойлашган катта, гўзал бир кўл ёнидан чиқди. Йўл Алпамисни роса чарчатган эди. Шунинг учун у ям-яшил ўтлоққа чўзилиб, муздек сувдан ичиб шу ерда бир оз дам олишга аҳд қилди.

Алпамис шу ният билан отини кўл томонга бурди ва тўсатдан, буталар орасида бошларига рўмол ўраган, худди қўлларига ушлаган заҳоти қуриб қолгандек тасаввур уйғотувчи асо тутган, букчайган, қари кампирга кўзи тушди. Алпамис кампирга яқин бориб, унга салом берди. Кампир Алпамиснинг овозини эшитиб, буталарни кучоқлаганча, бўтасини йўқотиб қўйган нортуюдай ўкириб йиғлай бошлади.

– Эй бечора Она!– сўз бошлади Алпамис.– Сизга нима бўлди? Ким сизни хафа қилди?

Шундан сўнг кампир бироз ўзига келиб, рўмолининг учи билан кўз ёшларини артди.

– Агар сен англаганим каби, чиндан ҳам Алпамис бўлсанг ва сени учратганим чин бўлса, менинг оҳларим

Яратганга етибди, – сўз бошлади кампир. – Мен сенга ишонаман ва ўзим ҳақимда сўзлаб бераман. Бизнинг Жидели Байсин еримиз жуда кенг ва бепоён. У ерда яшаётган одамлар орасида сен билмайдиган, танимайдиган қариндошларинг ҳам кўп. Мен сенинг отанг – Бойбўрининг чорвасига қарайдиган хизматкорларидан бириман ва доим сени дуо қилиб юраман. Тайшиқхон юртимизни талаб кетгандан кейин кўплаб одамлар жабр кўрди ва ҳанузгача ўзига келолгани йўқ. Улар бу кўргиликни яқин кунларда унутиши ва яхши кунлар келишига ҳам ишонишмайди. Мен учун эса яхши кунлар энди келмаслиги аниқ. Чунки менинг туянинг белидай бели бақувват ва ёвқур, йигитларнинг сараси бўлган қирқ ўғлим бор эди. Улар отангнинг уюрларини кирик қоқмай қўриқлайдиган, қўлидан от тутадиган арқонлари тушмаган, қишин-ёзин яйловда, қиш кунлари музни кўрпача, қорни кўрпа қилиб юрган азаматлар эди. Энди улар йўқ. Қирқ ўғилнинг бари Тайшиқхон аскарларининг қўлида ҳалок бўлди. Фақат ақлдан озиб, алвастига ўхшаб, менгина тирик қолдим. Уларнинг доғида ҳамма кўз ёшларимни оқизиб бўлдим, аммо таскин топмадим. Шундан сўнг куни тун Худога ёлвориб сени дуо қилдим ва Тайшиқхондан ўчимизни олишингни сўраб чиқдим. Сен анча чарчаган кўринасан. Йўлинг эса олис ва машаққатли, хавф-хатарга тўла. Шунинг учун озроқ бўлса ҳам дам олишинг, куч йиғишинг керак. Мана бу тепаликнинг ортида, – деди кампир қўллари билан кўрсатиб, – қирқ ўтовда менинг қирқ кокилли қирқта келинларим ўтирибди. Улар сенинг қардошларинг, менинг ўғилларимнинг хотинлари эди. Сен ўғилларимнинг укаси каби эдинг, шунинг учун уйга кириб, уларга юпанч бўл, таскин бер. Отингни ўша ёққа бур, оёғингни узангидан узиб, меҳмонимиз бўл, янгаларингнинг ёнида жанг олдидан куч йиғиб ол.

Алпамис кампирнинг гапига чиппа-чин ишонди. Аслида Алпамис чиндан ҳам ёш боладек ишонувчан эди.

Шунинг учун у кампирни яхши сўзлар билан юпатишга тушди. Алпамис кўл бўйида, ночор ҳолда учратган бу Мистан кампирнинг⁵⁴ Тайшиқхон унинг келишидан чўчиб, жўнатган ялмоғиз экани ҳақида эса ўйлаб ҳам кўрмади. Халқда “Одам боласи бошига келган балоларнинг барига ўзи сабабчи”, деган мақол бор. Энди бу ёғини эшитинг:

Алпамис чипор отига миниб жанг қилиш учун жўнаган куни Тайшиқхон кўнглига ғашлик соладиган даҳшатли бир туш кўрди. Дарров хос одамларини йиғиб уларга машъум тушини сўзлаб берди:

– Эй менинг яқинларим! – деди хон сўз бошлаб, – мени диққат билан тингланг. Кеча ёмон бир туш кўрдим. Дунё кўзимга тор кўриниб, тариқнинг қобиғидай торайиб қолди. Бошимга бало ёғилишини билдириб, темир кишанлар билан боғланган менинг қора туям менга ташланиб қолди. Қутурган ва қонга тўлган кўзлари билан босиб келиб мени топтаб ташламоқчи бўлди. Энди ундан қочиб қутулдим десам, яна янги фалокат бошланди. Шердай ҳайбатли, йўлбарсдай даҳшатли қандайдир бир ёшгина ботир мамлакатимга бостириб кирди, овулларни вайрон, бошкентим Тастини⁵⁵ ер билан битта қилиб, хон саройининг ҳовлисини қонга белаб ташлади. Ўғлимни қул, қизимни жазман қилиб, тахтимни эгаллади ва устига устак хотинимни ҳам олиб қўйди. Тушимда мен хонлигимдан айрилиб, бахтсиз ва бенаво бўлиб, аччиқ-аччиқ йиғлаб, тентираб юрган эмишман, хос навкарларим ва фуқароларим ўз жони сақлаш учун қочиб кетганмиш. Агар бу фақат туш бўлса бунчалик эзилмаган бўлардим. Сезишимча, Жидели Байсиндан енгилмас деб ном чиқарган ёш Алпамис мендан ўч олиш учун, келаётганга ўхшайди. У донгдор ботир Қараманни ҳам ўлдирганмиш. Менинг сезгиларим мени ҳеч қачон алдамаган. Гоҳида бу ерга

⁵⁴ Мистан кампир (қоз: мыстан кемпір) – Ялмоғиз кампир.

⁵⁵ Тастини – Тошли қалъаси.

от чоптириб келаётган Алпамиснинг дупурини эшита-
япман. Хўш, ким менга жўяли бир маслаҳат бера олади.
Балки унинг йўлига ўзим чиқиб, оёғига йиқилиб, унга
отасидан тортиб олган уюрларни қайтариб, хотиним
ва қизимни ҳам унга топширарман?! Аммо шу билан
кутуламанми?

Туш таъбирчилари ҳам, яқин маслаҳатчилари
ҳам унга жўяли маслаҳат бера олишмади. Хон эса
кутулишни истар эди. У маслаҳатчилари бирлашиб
ақлли қарорга келишини истади. Агар улар шунча
тўпланган бойлик ва жонларини асрашнинг йўлини
топмаса, ақалли ўз жонини асрашни ўйлаб қолди.

Аммо хоннинг малайлари ва хушомадгўйлари
Тайшиқхон ваҳима қилгани каби хавф йўқлиги ва
шунинг учун бекорга бош қотириш керак эмаслиги
ҳақида гапиришди.

– О, хон! Донишмандлар айтадики, тушнинг тул-
кининг тезагичалик ҳам қиймати йўқдир, – дейишди
улар. – Ўзингизни қийнаманг. Ҳеч қандай хавф келаёт-
гани йўқ.

Аммо Тайшиқхонни кўндириб бўлмасди. У рангла-
ри оқарган, қошларини чимирган ҳолда ўтирганча,
маслаҳатчиларидан бири жонини асраш учун жўяли
маслаҳат беришини кутарди. Аммо маслаҳатчилар
оғзига талқон солгандай жим туришди.

Шу пайт ўзининг макр-у ҳийлалари ва қабиҳлиги
билан ном чиқарган Мистан кампир маслаҳатга ара-
лашди ва Тайшиқхон унга умид билан қараб бир жўяли
гап кута бошлади. Кампир ўзи бир қарич, аммо уч юз
йил яшаган жодугар эди.

– О, менинг хоним! – деди у Тайшиқхонга. – Хон хон
бўлатуриб қандай қилиб ягона қизини душманига бе-
риши мумкин? Гўзал Қаракўзойимни келгиндига бе-
риб паст кетгандан кўра, уни шу юртнинг оддий бир
қулига бериб мақтаниб юрган маъқул. Менинг бир
ўғлим бор, унинг бошини қўтир босган, оёқлари яра

билан тўла. Аммо сен ундан жирканмай қизингни берсанг, мен ўша енгилмас ботирни қўллари ва оёқлари боғланган ҳолда пойингга келтириб ташлайман.

Тайшиқхон унинг таклифига ўйлашиб қолди. Унинг бошқа иложи йўқ, шунинг учун Мистан кампирнинг гапига кўниб, агар Алпамисни оёқлари тагига келтирса, қизини беришган рози бўлди.

Мистан кампир шу кундан Алпамисни кутиб олиш тадоригини кўра бошлади. У Қаракўзойим бошчилигида қирқта қизни ўзининг бўлажак ҳийласи учун танлаб олди. Уларга янги бева қолган келинчақлардай тус бериб, мотам кийимларини кийдирди, оппоқ, гулдор кигиз билан ўралган қирқта алоҳида ўтов тиктириб, сўнг ўша қизлар билан Алпамисни қўлга тушириш учун кўл томонга боришди. Кампир ўзи билан қирқта кўзада маст қилувчи ароқ ҳам олишни унутмади.

Қўлидаги оқ ҳассага таянган ҳолда, оппоқ рўмол ёпиниб олган, мункайган бечора кампир аслида шу ялмоғизнинг ўзгинаси эди.

Бу орада Байшубар хавфни сезиб ялмоғизга жаҳл билан қаради, кишнади, тишларини ғижирлатди, аммо кампирни юпатиш билан банд бўлган Алпамис бунини илғамади. Аксинча, кампирни аяб отига миндирмоқчи бўлди. Бироқ Байшубар бор кучи билан кампирни тепиб юборди. Кампир шу заҳоти ҳушидан кетди. Байшубарнинг бу қилиғини тушунмаган Алпамис эса дарров кампирни ҳушига келтиришга уриниб, унга кўмаклаша бошлади. Кампирга жин ҳам урмаган эди. Шунинг учун у жойидан туриб, тулпорни бисотида бор қарғишлар билан қарғай кетди.

– Алпамис, чироғим! – ингранди кампир, – сен қандай балони ўзингга ҳамроҳ қилдинг? Биринчи қарашда бу отинг ақлли бир отга ўхшайди, аммо синчиклаб қарасанг, ҳеч бир ишга ярамайдиган бир ҳайвонни кўрасан. Сен бу билан узоққа боролмайсан. Бунақалар

бир кун юрмай ўз тақасига қоқилади, пўлат шамширни кўрса эгасини ташлаб қочади.

Сен менинг маслаҳатимни эшит, яхшиси бўйин бермайдиган бу қирчанғи отингни бошидан жудо қил. Ўзинг бошқа бир чидамли, чопқир, ҳақиқий от топ. Бир умр мендан миннатдор бўласан. Сенга мен шундай от топиб берайки, у бошқа отлар билан бирга эрталабдан чопиб, кечгача ҳеч бирини ўзига етказмайди. Тоғ этаклари бўйлаб югуришни бошласа, сал ўтиб уни тоғнинг чўққисида кўрасан. Бу қирчанғи сенга мос эмас, кўпни кўрган кампирга ишонавер.

Байшубарнинг кечаги қилиғидан жаҳли чиқиб турган Алпамиснинг буни эшитиб, худдики оловга мой сепгандай яна баттар ғазаби қайнади. Шартта қиличини қинидан чиқариб, бир айлантирди-да, уни Байшубарнинг оққушнинг бўйнидек бўғзига олиб борди. Аммо шу пайт ғайри оддий бир куч, унинг зарбини қайтарди. Қилич йўналишини ўзгартириб, шамолда учган дарахт баргидай учиб бориб ерга қадалди.

Иши ўйлаганидек кетмаётган бўлса ҳам Мистан кампир пинагини ҳам бузмади. От – тилсиз жонивор, ўйлади у, шунинг учун ундан хавотир олиш керак эмас. У шу ўйлар билан уч букилиб, ботирга тавозе қилганча йўл бошлади.

Шундай қилиб, Мистан кампир олдинда йўл бошлаб, Алпамис эса унга эргашиб манзилга етиб келишди. Кампир овулга яқин келиб, бутун чўлга эшиттириб бақира бошлади.

– Эй, менинг бахтиқаро беваларим! Алпамисни кутиб олинг! Қаерга кетдингиз? Ёки қайғудан ақлингизни йўқотдингизми? Алпамис келяпти! Бу ботир сизлар учун қасос олади. Азиз меҳмонни кутиб олинг! У бўлажак жанг олдидан ором олиши керак. Кўзда ёшингизни артинг ва унинг кўнглига қаранг. Ўтовларингиздан чиқиб Алпамис ботирни кутиб олинг!.

Қирқта оппоқ ўтовдан қирқта сулув югуриб чиққанда, Алпамис бу қизларни гўзалликда тенгсиз бир қиз бошқараётганини кўрди. Бу Қаракўзойим эди. Алпамис худди эртақлардаги дунёга тушиб қолган-у, ҳозир ўзи худди самовий ҳурларни кўриб тургандай туюлди.

Қизлар шу пайт қий-чув қилиб, бирин кетин яқин келишди ва худдики хонларга мулозамат кўрсатгандай Алпамисни отдан туширишиб, тўғри келтириб оппоқ кигизга ўтқазишди. Сўнгра эса битта-битта келиб унга хизмат қила бошлашди. Ўтов ичи ҳазил-ҳузул, ўйин-кулуга тўлиб кетди. Қизларнинг бу қилиқларидан Алпамис ақлини йўқотиб қўйди. Қизлар эса унинг юрагига ўт ёқиб, баттар унга суйкалишар, бошини айланттиришар эди. Алпамис бутунлай ўзини йўқотиб қўйди. Қизлар аслида бу ишларни Мистан кампирдан кўрқани учун бажаришар, улар бу жодугарнинг бахтини бойлаб қўйишидан чўчишар эди. Ўтов ичида фақат биргина Қаракўзойим бундан мустасно, у Алпамисга маҳлиё бўлиб қолган эди. У Алпамисни кўриши билан юраклари ҳапқириб кетди. Бу ерга нега келганини ҳам унутди. Алпамисни кутиб турган балолар ҳақида ўйлаб, ташвишга тушди. У ўтовга тинмай кирар, чиқар, Алпамисни хавфдан огоҳлантиришга уринар эди. Аммо ботир ёнбошлаб ётган жойга ҳадеб қизлар навбатма навбат боришар, сўз айтишга халақит берар эди. Мистан кампир ҳам ундан кўзини узмай қараб турар, шунинг учун хон қизи икки оғиз гаплашишга ҳам имкон топа олмас эди.

Бир ёқда Алпамис ҳам чўлпон юлдузидек ёниб турган Қаракўзойимга мафтун бўлиб, ундан кўз узолмасди. Хурсандчилик давом этар, Алпамис эса бўлаётган ишлар ҳақида ўйлаб ҳам кўрмасди. Унга қизлар кумуш косаларда нимани берса еб, олтин қадаҳларда нима узатса ичар, танаси ҳам қалби ҳам лаззатланар, ўзини бахтиёр ҳис қилар эди. Мистан кампир ҳам бу орада ўтовга кириб чиқа бошлади ва ялтоқлик билан,

сездирмасдан Алпамиснинг қадахларини ароқ билан тўлдириб қўяверди.

Алпамис Мистан кампирнинг тузоғига тушиб қолганига қараб туролмаган Қаракўзойим секин унинг ёнига ўтирди-да, қулоғига шипшимоқчи бўлди. Аммо буни ярамас Мистан кампир илғаб қолиб, унга бақира кетди:

— Аҳ, сенми, уятсиз ҳакалак! Сен нимани ўйлаганингни биламан. Тур йўқол, бошқа яқин келма бу ерга, ботирга ҳам яқинлашма. Гапимга қулоқ солмасанг, ўзингдан кўр, отанга айтиб адабингни бердираман. Шундай қиламанки, бу дунёга келганингга пушаймон бўласан. Ялмоғиз бақира-бақира, Қаракўзойимни ўтовдан кўчага қувиб чиқармагунча тинчимади.

Ароқ барибир ўз ишини қилди: Алпамис секин бўшашиб, ухлаб қолди. Ялмоғиз кутган вақт етиб келди. У ташқарига чиқиб, қизларга буйруқ бера бошлади. Қирқ ўтовни йиғдириб Алпамиснинг устига ташлатди. Шундан сўнг унга ўт қўйишни буюрди. Кампир олов каттароқ бўлсин деб, ҳеч нарсани аямади. Хоннинг олтину кумушдан ясалган идишлари, зарбоф гиламлари, оппоқ сутдай бўталоқнинг жунидан қилинган қимматбаҳо кигизлари, ичи тўла тақинчоқ бўлган, нақшиндор сандиқларини аямай оловга отди.

Қизлар учи осмонга уланиб кетган улкан оловнинг ёнишидан кўзлари қувнаб, хурсанд бўлиб, қий-чув қилишди. Фақат хоннинг қизи Қаракўзойим фитналар қурбони бўлиб, шонсиз ёниб кетаётган ёш йигитга ачиниб, қайғуга чўмди. Унинг кўз олдида жилмайиб турган Алпамис хаёлан гавдаланди ва у энди ботирни тирик кўролмаслигини англади. Унга гўё бутун ер юзи одамсиз қолаётгандай туюлди.

Қирқ ўтовнинг бор-йўғи билан ёқилган оловнинг ёнишидан ҳосил бўлган ва улкан бир устун каби кўкка ўрлаган тутун, Тастини шаҳрида писиб ётган хон қўшинига ялмоғизнинг берган хабари эди. У хон қўшинлари шу тутунни кўриши биланоқ кўл бўйига

етиб келишини тайинлаган эди. Чунки Ялмоғиз вақти келиб унга қўшиннинг кучи асқотишини билар, бу макрини ипидан игнасигача ҳисоб қилган эди. У ўйлаган макрини шу бугун бошлаб амалга оширди.

Тасти шахри билан кўлнинг ораси ярим кунлик йўл эди. Ҳали оловнинг тафти ўчмай туриб, хоннинг қўшинлари бу ерга етиб келишди. Улар отларидан сакраб тушиб, Алпамиснинг куйган жасадини кўришга ошиқишди. Жунғорлар ҳамон бу ботирнинг Қараман ботирни қандай қилиб енганини ёдда сақлашар, қасос пайида эдилар. Шунинг учун навкарларнинг сабри чидамай оловдан қолган чўғ ва кулларни ҳар томон сочиб, Алпамисни излашди. Аммо шу пайт уларнинг кўзлари косасидан чиққудай бўлиб, орқага қоча бошлашди. Буни қарангки, ҳамма ёниб кул бўлди, деб ўйлаган Алпамис худди ҳеч нарса бўлмагандай, тинч ухлаб ётарди. Буни кўрган одамлар ҳайратининг чеки йўқ эди. Қаракўзойим эса Алпамисни кўриб, севинчдан йиғлаб юборди. Аскарлардан бири бу ҳолга чидай олмай, қўлига курак олиб, телбаларча Алпамиснинг устига чўғ ташлай бошлади. Аммо бу чўғлар ботирга етмай ёки танасига теккан заҳоти совуқ кулга айланар эди.

Жунғор қўшини ваҳима ва даҳшатга тушди. Бироқ Ботирни уйғонгунча яхшилаб кишанлаб боғлаб қўйишдан бошқа чора топиша олмади.

Тайшиқхон қароргоҳида

Алпамис шунчалар қаттиқ уйқуга кетган эдики, уни боғлаб Тайшиқхон қароргоҳига келтиришганда ҳам кўзини очмади. Аскарлар уни боғлиқ ҳолича тўғри саройга келтиришди ва хоннинг олдига қўйишди. Тайшиқхон асирни кўриб оҳ тортиб юборди: У ботирнинг қадди-қомати ёки ҳуснини кўриб эмас, тушида пайдо бўлиб, қўшинларини битталаб қийратган ва уни тахтидан жудо қилиб, қалбига ваҳима солган қозоқ ботирининг ўзгинаси эканини кўриб оҳ тортган эди.

Хон Алпамиснинг чипор отда келганини эшитгач эса, янада сергак тортди: “Ҳаммаси менинг тушимдаги каби, айнан бир хил”.

Унинг ваҳима тўла ўйларини шу пайт Мистан кампирнинг чийилтоқ овози бузди:

– Улуғ хон, мен бу ботирни тутиш учун сенинг қирқта ўтовингнинг барини ёқиб кул қилдим, – деди у. – Лекин, қара, мен айтганимни қилдим: душманинг оёқларинг остида ётибди.

Хон хуш кўрмай унга томон бурилди ва юзини буриштириб, ғазаб билан деди:

– Кўрдим! Биламан, сен ўзинг сўраганни беришимни истаяпсан. Сал шошма, кампир.

Шу пайт у тиллодан ясалган хонлик асосига қўл юбориб, атрофга қарата, шаҳарнинг ҳамма аҳолиси сарой олдида йиғилишига фармойиш берди. Карнай, сурнайлар, дўмбиралар чалинди, ноғоралар бонг урди. Одамлар қатор бўлиб саройга кела бошлашди. Уларнинг орасида юзлаб қўшинларга бас кела оладиган, таниқли жунгор ботирлари ҳам бор эди.

Хон улар орасидан донғи кетган ботирларни танлаб олиб, уларга ухлаб ётган Алпамисни мучалашни буюрди. Ботирлар худди шу буйруқни кутиб тургандай Алпамисга ташланишди. Шу пайт ҳақиқий жангчиларнинг пири – Ғойиб Эран қирқ чилтонлари⁵⁶ билан одам кўзига кўринмайдиган совутга айланиб, ғимоясиз Алпамисни қармаб олишди. Ботирлар унинг танасига қилич солишди, қиличлари синди, найза санчишди у ҳам ўтмади. Шундан сўнг қалъаларни қулатадиган тошзамбарак келтириб тўғри Алпломишга кўзлаб отишди. Аммо отилган тўплар худди нўхот деворга тегиб қайтгандай, қайтиб туша бошлади. Алпамис эса

⁵⁶ Ғойиб Эран қирқ чилтон – туркий дostonларда кўп учрайдиган, тасаввуф таълимотига кўра ғайритабиий кучга эга бўлган афсонавий қирқ рух. Яссавия таълимотида ҳам қирқ чилтон ҳақида ривоятлар учрайди.

ширин уйқуда ётар, уни ўрдириш учун уринишганида ҳатто бир марта қимирлаб ҳам қўймади.

Жунғор ботирларининг қўли қавариб, бу ишдан безганлари сари Тайшиқхоннинг кўзлари ҳам қинидан чиққудай бўлиб, ваҳимага тушар эди. Яна ўша ваҳимали туши унинг хаёлига келиб, бутунлай ақлдан оза бошлади.

Кун бўйи бу машмашаларни кузатиб юрган Қаракўзойим яна бир марта ёш алпни қутқаришга қарор қилди. У отасининг ёнига секин бориб, одоб билан унга юзланиб, сўради:

– Ота, асирингизни йўқ қилишни менга қўйиб беринг, – деди у аста. – Менга етти кун ва етти тун муҳлат беринг ва мен уни ўлдираман. Менга ёрдам бериш учун Мистан кампирни ҳам беринг.

Қаракўзойим қанчалик секин гапирмасин, бунни Мистан кампир эшитиб қолди.

– Йўқ, хон, – чийиллади у, – бу қизингга ишонма. Қизинг сени алдамоқчи. Унинг бу ҳийласини кўл бўйида Алпамисга ёрдам бермоқчи бўлганидаёқ сезганман.

Мистан кампирнинг гаплари хонни баттар гангитиб қўйди. Унинг ўйлари чалкашиб кетди. Наҳотки, қизи унга хиёнат қилса? Демак, хон ўзидан бошқа ҳеч кимга ишона олмас экан. У маъюс тортиб қолди.

Тўсатдан хоннинг ёдига, изнига юрмайдиган одамларни қамаш учун, ўзи буйруқ бериб қаздирган, қопқоронғу, хуфя зиндон тушди. У бу ўйидан ва муаммо ҳал этиш учун йўл топганидан, жуда қувониб кетди.

У қаздирган зиндон жуда чуқур ва худди қудуқники каби тор туйнукли эди. Хон вақтни ўтказмай, энг ишончли одамларига Алпамисни тун қоронғусида кўздан нари қилиб, ўша зиндонга олиб ташлашни буюрди. Хоннинг амри бажарилди. Ишончли одамлар Алпамисни чўлдаги кимса билмас зиндонга олиб бориб ташлашди.

Қаракўзойим дарвишлар кийимида

Орадан етти йил ўтди. Қаракўзойим Алпамис ётган зиндонни топиш учун қанча уринмасин, барча ҳаракатлари зое кетаверди. Аммо қиз тушқунликка тушмади ва ҳар тонг Алпамисни топиш умиди билан уйғонишда давом этди.

Кунлардан бир кун Қаракўзойимнинг чўпони Кейкуват қўйларини янги ерларга ўтлатди. Айтиб ўтиш керак, ўн йиллаб чорва ораламаган ўтли яйловларда юрган эчкилар тез семириб, гавдаси ҳам мундайроқ отникидан бўлиб, катталашиб кетади. Семиргач эса бу эчкилар ўзини кучли санаб, қилиқлар чиқара бошлайди. Ҳали қоятошларга, ҳали қарасанг сойга сакрайди. Жўнга юрмайди. Чўпонни қийнаб қўяди. Чўпоннинг эса уларни кузатишдан бошқа иши йўқ. Кунлардан бир кун кучга тўлган икки эчки Кейкуватнинг кўз ўнгида шохлаша бошлади. Кейкуват уларни кулимсираб кузатиб ўтирган эди, тўсатдан улардан бири – қайирма шохли кўк эчки ортга тисарилиб бориб, қаттиқ маърадида бирдан йўқ бўлиб қолди. Кейкуват дарров эчкилар шохлашган ерга чопиб борди ва қозоннинг қопқоғидай келадиган, ланг очилиб турган туйнукни кўрди. Аввал Кейкуват бироз чўчиб турди, кейин эса ўзини босиб секин туйнукдан мўралади. У туйнукдан қараб қудуқнинг тубини кўра олмади. Бу қудуқ эмас эди. Кейкуват, одамлар орасида кўп шов-шувларга сабаб бўлган, ўша яширин зиндонни топганини англаб етди. У Тайшиқхоннинг қозоқ ботири Алпамисни шу зиндонга қамаганини, зиндоннинг қаерда эканини ҳеч кимса билмаслигини эшитган эди. Кейкуват даҳшатли, деб эшитган Алпамисни ёдга олар экан, яна ваҳимага туша бошлади.

Аммо Кейкуват анча ҳушёр одам эди. Дарров вазиятни чамалаб кўрди: Ботир етти йилдан буён зиндонда ётган бўлса, балки ўлиб кетгандир, агар ўлмаган бўлса ҳам зиндондан отилиб чиқиши даргумон. Чўпон

ўзини ўзи юпатган бўлиб, секин туйнукка яқин келди ва қоронғу зиндонга кўз тикди.

– Эй Алпамис! – Кейқуват қўққисдан овоз чиқарди ва ўзидан чўчиб дарров кафтлари билан оғзини ёпиб олди. Аммо энди кеч бўлган, унинг овози акс-садо бериб зиндон бўйлаб, пастга тарқаб кетган эди.

Алпамис тирик эди. Тепадан таралган одам овозини эшитиб, унинг қувончи ичига сиғмай кетди. Етти йил давомида унга биттадан нон келтириб турган кўк мушукдан ва унинг миёвлашидан бошқа бирон зотни кўрамаган, овозини эшитмаган эди. Мана энди у нафақат овоз, ўз номини айтиб чақирган одам товушини эшитиб турар, бу эса унга ўзгача бир умид бағишлар эди.

– Эй, ким бу! – сўради Алпамис. Унинг овози қўнғироқдай жаранглаб кетди.

– Бу мен, Кейқуват отим! Мен Қаракўзойимга тегишли отарни боқувчи чўпонман. Менинг эчкиларимдан бири шу ўрага тушиб кетди. Агар сен чиндан Алпамис бўлсанг, эчкини ташқарига қайтариб ирғит, бўлмаса мен бекамдан кўрадиганимни кўраман.

Кейқуватнинг бу гапини эшитган Алпамис, чўпоннинг бу ерга уни қутқариш учун эмас, балки тасодиф билан келиб қолганини тушунди ва уни гапга сола бошлади.

– Кейқуват, балки сени менга яратганнинг ўзи юборгандир. Сендан илтимос, сен менга ёрдам бер, ҳар куни менга биттадан эчки ташлаб турсанг, бу ердан чиқиб, албатта, сенинг яхшиликларингга яхшилик билан жавоб қайтараман. Мен сени чинакам бахтли инсонга айлантираман.

– Мени аврама, – Кейқуватнинг жаҳли чиқиб, аччиқланди, – аҳмоғингни топибсан. Етти қават ер тагида ётиб, менга ҳомийлик қилмоқчи бўласан, мен сенинг ўйинчоғинг эмасман!

Кейқуватнинг чўпонча қони қизиди. Бир умр тер

тўкиб, ҳалол яшаб, бой бўла олмаган одамга ер тагидан ўзини қутқара олмаган бир ночор одам бахтли ҳаёт ваъда қиялпими? Алпамиснинг гаплари унга оғир ботди ва аччиқ устида, “қани, жуда бир ўқ ўтмас бўлсанг, амалингни кўрайлик”, дегандай ёнида турган катта тош палахсани олиб зиндонга ирғитди. Тош пастга кетар экан, тобора тезлашиб борди ва худди қоронғу осмонда учган юлдуздай шўнғиб, зиндон тубига етди ва шу он унданда катта тезликда тепага қайтиб учиб чиқди. Палахса шув этиб, чиқиб Кейқуватнинг қулоғини ялаб ўтди-да, қайтиб унинг ёнига келиб тушди. Қўрқиб кетган Кейқуватнинг этлари жимирлаб кетди. Энди у, ўзи ҳам билмай Алпамиснинг гапларига ишона бошлади: “Агар бу алп етти йил зиндон тагида ётиб ҳам, шунчалик ўз кучини сақлаб турган бўлса, демак, у оддий одам эмас, деган хулосага келди чўпон, агар озодликда бўлганидами, шу кучи билан дунёни ағдар-гўнтар қилиши мумкин эди. Хўш, мен унга ёрдам берсам нима қилади? Бу каби насаби улуғ кишилар ўз сўзлари устидан чиқишади, дейишади. Мен бу дунёга келиб нима орттирдим? Нега мен Алпамисдай алп билан келишмаслигим керак? Бутун умр чорва ортидан юрдим, молдай ётиб, молдай турдим. Шу кетишда ҳали ўзим ҳам молга айланиб кетмасам гўрга эди?! Бир мавриди келди, таваккал қилиб, ботирнинг айтганини қиламан. Иккита жоним йўқ, бир бошимга барибир бир ўлим. Кўрай-чи, қозоқнинг ботири лафзида турармикан?!”

Кейқуват шундай қилиб, Алпамиснинг гапларига кўнди. Келишилганидай у ҳар куни шу ерга отарини ҳайдаб келиб, биттадан эчкининг гўштини Алпамисга ташлаб турди. Орадан юз кун ўтиб, отардан юзта эчки камайиб қолди. Кейқуват ҳижолат бўлиб, Алпамиснинг ёнига маслаҳатга келди:

– Хўш, Алпамис, энди нима қиламиз? Қаракўзойим нега отарим камайиб кетди, деб сўраб қолса нима қиламан?

– Хавотир олма, Кейқуват, – жавоб қилди Алпамис, – мен эчкиларнинг мугузи ва қовурғасидан бир сибизға ясадим. У одатдагидан анчагини катта бўлди, бироқ мусиқаси ва овози тиниқ чиқади. Сен уни олиб қизларга чалиб берсанг, улар сенинг бу сибизғани қаердан олганинг билан қизиқиб қолади. Шунда сен уларга бўлган гапларни айтиб бер, аммо бу сибизғани ким ясаганини фақат Қоракўзойимнинг ўзигагина билдириб қўй.

– Нега жимиб олдинг? – Алпамис, шундай пайтда Кейқуват ташлаб кетиб қолмадими, деган хавотирда тепага қараб бақирди. – Яна қўрқоқлигинг тутдими?

– Яхши, Алпамис. Мен албатта сен айтгандай қиламан, – жавоб берди чўпон, ўрнидан турар экан.

Кейқуват сибизғани чалганча, бу ердан тўғри булоқ бошидаги водийда ғознинг тухумидай кўриниб турган, оппоқ ўтовлар томонга йўл олди. Сибизға унинг қўлида ўз-ўзидан куй чиқарар, ҳаммани ўзига қаратар эди.

Етти йилки, Кейқуват дала-даштда Қаракўзойимнинг хизматини қилади. Етти йилки Кейқуват унинг ниманидир ахтариб хомуш юрганини кузатади. Аммо уни ҳеч тушуна олмайди.

Баъзан у хон қизининг қилиқларини жинниликка йўйди, ўзича фикрлаб, Қаракўзойимни бошқа одамлар билан солиштириб, бу қиз ақлдан озган бўлса керак, деб ўйлади. Баъзан ўйларининг адоғини топа олмай ўз-ўзига саволлар берди: бу қизга нима етишмайди? Нега доим ниманидир ахтариб, санғигандай юради? Ёки тўқликка шўхликмикан? Ва ё бирон бир шумликни бошлаётгандир?

Мана бугун Алпамис билан гаплашгандай кейин Кейқуват Қаракўзойимнинг саргардон юришларининг сабабини тушуниб етди. У кўрган-кечирганларини қизга айтиб бергач эса, унинг ўйлаганлари ўз тасдиғини топди.

Кейқуватнинг айтганларини эшитиб Қаракўзойим ўзини қўярга жой топа олмай қолди: Гоҳ ўрнидан боладай сакрар, тинмай жилмаяр, Кейқуватга ёлвориб тезроқ

ўша машғум зиндонга олиб боришини сўрар, гоҳи эса гапларини шу атрофда қий-чув қилиб юрган қизлар эшитиб қолиб, ниятини сезиб қолмасмикан, деган хавотирда оғзини кафтлари билан бекитиб олар эди.

Вақт ўтиб, улар ниҳоят даштга чиқишди ва тўғри зиндонга қараб боришди. Соғинчдан қийналиб кетган Қаракўзойим, зиндонни кўриб унга эгилди ва эгилиб қичқирди:

– Алпамис, тирикмисан?

– Тирикман, Қаракўзойим, – овоз келди пастдан.

– Шу кунга етказгани учун яратганга шукрлар бўлсин. Оз эмас, кўп эмас, етти йил мен сени ахтардим. Ва мана охири топдим. – Қаракўзойим ҳисларини яширмай гапиргани учун ҳижолат чекиб, бир муддат жимиб қолди ва яна давом этди. – Майли, нима бўлса бўлди. Яхшиси, сен менга айт, сени бу чоҳдан қандай қутқарсак бўлади?

– Бу сенинг қўлингдан келмайди, азизим Қаракўзойим. Яхшиси, сен менга айт, менинг чипор отимга нима бўлган? У қаерда ҳозир?

– Сенинг отинг темир қафасга солинган.

– Сен уни озод қила оласанми?

– Йўқ! Бу менинг қўлимдан келмайди. Отингни отамнинг бир гала содиқ жангчилари қўриқлайди.

– Унда айёрлик ишлатамиз, – деди Алпамис. – Сен устингга менинг камзулимни кийиб ол. Бу камзул етти йил ичида менинг терларимга беланиб қолган. Сўнг устидан эски бир тўн кийиб ол. Сочларингни йиғиб ўзингни бир дарвиш каби кўрсат. Дарвишларга ҳамма йўллар очиқ. Сен шундай қилиб, отхонага яқин борсанг, у ёғига отнинг ўзи йўл топади.

Алпамиснинг режаси Қаракўзойимга ёқиб тушди. У устига Алпамиснинг терларидан ғарғаша бўлиб кетган камзулни, унинг устидан эса эски тўнни кийиб оппоқ ҳассага таянганча газар⁵⁷ дарвишга ўхшаб олди-да, сер-

⁵⁷ Газар (кезар) – кўп йўл юрадиган, ҳар ерни кезиб юрадиган ёки дайди одамни газар, деб аташган.

маланиб Тастии шаҳри томон йўл олди. Орадан бир неча кун ўтиб, у шаҳарга етиб келди ва темир отхона олди-дан уч марта қайта ўтди. Ҳар сафар қиз отхона ёнидан ўтганда чипор от кишнаб ер тепинар ва бундан унинг оёқларига боғланган занжирлар жаранглай бошлади. Охири Байшубарнинг асаблари чидамай, қаттиқ кишнаб тепсина бошлади ва занжирларни узиб, темир отхонани эса бутунлай бузиб ташлади.

Қўриқчилар эса даҳшатга тушиб, тумтарақай ҳар томонга қочиб кетди. Байшубар бутун кучини сарфлаб, отхонадан чиқди ва тўғри дарвишнинг олдига келиб, тумшуғини унинг қўлтиқлари остига суқиб, ҳидлаганча жим бўлиб қолди. Тайшиқхон Байшубарнинг бу қилиғидан ҳайратга тушди.

– Эй дарвиш! – деди у отнинг яғринига тикилганча. – Сен кимсан? Сенинг ичинга Алпамис кириб олмаганми? Балки сен Алпамисдирсан? Нега бу чипор от сенга бунча интилиб қолди?

– О, буюк хон! Наҳотки сиз менинг Алпамисдан ёшим анча қари эканини сезмаган бўлсангиз?! – деди Қаракўзойим, отасини сезиб қолмаслиги учун овозини ўзгартириб. – Отнинг менга интилишида бир сабаб бор. Қачонлардир менинг йўлим қўнғирот элининг ерлари бўлмиш Жидели Байсинга тушган эди. Ўшанда бу чипор уч ёшда эди ва у ёмон касалга чалинган экан. Асли отга кўз теккан, эгалари эса уни ўлиб қолган, деб ўйлашган экан. Мен уни даволаб оёққа турғаздим. Отлар яхшилиқни унутмайдиган ҳайвон бўлади. Мен тастига келиб, отхона ёнидан ўтишим билан у мени ҳидимдан таниб, ёнимга югуриб келди ва ҳозир ўзининг бошига тушганларини айтиб берди. Бечора йиғлашга тайёр турибди.

Тайшиқхон ўз олдида қизи турганлигини сезмади ҳам.

– Ундай бўлса, – деди хон, дарвишга қараб, – сен шу чипор отни ол-да, менга ўргатиб бер. Шу пайтгача у ҳеч

кимни ёнига йўлатмади. Менимча, сени бу ерга тангрининг ўзи юборган бўлса керак.

– Айтганингизга розиман, – деди дарвиш. – Аммо бу сиз ўйлаганчалик осон иш эмас. Байшубарни қўлга ўргатиш учун менга қирқта арқон, қирқта қўйнинг думбаси, Алпамиснинг жанговар қурол-яроғлари керак бўлади. Шундан сўнг менга етти кун муҳлат беринг. Саккизинчи кун мен чипор отни сизларга юганлаб келтириб бераман.

– Келишдик, – Тайшиқхон севиниб кетди ва хизматкорларига айтилган ҳамма нарсани дарвишга беришларини буюрди.

Қаракўзойим сарой майдонидан тезда кетмади. У ичидан, ўксиниб хаёлида отаси билан тиллашди: “Мен бошқача йўл тутолмайман, Ота! – деди у ўзига ўзи, – мени севги олови ўзига чорламоқда, мен севгидан маст бўлиб, ўзини оловга урган капалакка ўхшайман. Мен худди капалак каби шу тақдирни бахт, деб биламан. Менинг бошқа иложим йўқ. Асли ўзингиз бунга сабабчидирсиз. Мени увол қилиб, менинг орзуларим билан ҳисоблашмай, Ялмоғизнинг яра ва қўтир босган, ақли паст ўғлига ваъда қилдингиз. Сизнинг бу хатоингизни, менинг тақдиримни енгилтаклик билан бир зумда ҳал қилиб юборганингизни кечириб бўлмайди! Мен учун қайсидир жирканч, аҳмоқ ва сассиқ бир киши билан уқубатда яшагандан кўра, севгилимнинг қули бўлиб ўлган яхшироқдир...”

Қаракўзойим кўз ёшларини ичга ютиб, Байшубарни етаклаганча Тасти шахрини тарк этди.

У дашт бўйлаб борар экан, отасига ачина бошлади. Унга ўз отасини алдаш жуда қийин эди. Ўзининг алдови хиёнат эканини биларди. Аммо унинг қалбини бир марта кўришдаёқ қалбига олов ёққан ёш Алпамиснинг севгиси қамраб олган эди. У шу икки ўй орасида юрагини қийнаб анча юрди ва охири унинг фикри тиниқлашиб охирги қарорни қабул қилди: У

муҳаббатсиз, бир қўтир киши билан яшагандан кўра, Алпамиснинг севгиси йўлида ўлганим маъқул, деган хулосага келди.

Қаракўзойим зиндонга етиб келгач, ҳамма арқонларни бир қилиб эшди. Пишиқроқ эшдимми? деб, бир тортиб, синаб ҳам кўрди. Сўнг арқоннинг бир учини Байшубарнинг бўйнига бойлаб, иккинчи учини Алпамис ётган зиндонга ташлади. Ботир бу кунларни интиқлик билан кутиб ётарди. У арқонни олиб белидан айлангириб бойлаб, бир силкиди. Байшубар турган жойидан, оёқларига бутун кучини ташлаб арқонни силтаб тортди, унинг ерга тиралган оёқлари қумга ботди. Алпамис зиндон тубидан узилиб, ҳавода муаллақ қотди. Шу пайт унинг ёнига Ғойиб эран қирқ чилтон фаришталари билан Бобо Тукти Шашти Азиз етиб келишди ва зиндондан чиқишига кўмак бера бошлашди. Байшубар зиндондан тобора узоқлашар, арқон тортилиб ботирни тепага кўтариб борар эди. Қаракўзойим бу орада тўлқинланар, хурсандчилигидан бутун дунёни унутган, узоқ кутган севгилисини кўришга муштоқ турар эди.

Алпамис зиндон туйнугидан кўриниб, бир сакрашда ташқарига чиқиб олди. Қаракўзойим кўзларида ёш билан ўзини унинг қучоғига отди. Уни бандилиқдан қутқариш учун барча нарсадан кеча олган бу қизга нисбатан Алпамиснинг ҳам қалби меҳрга тўлган эди. Қачонлардир бир мартагина кўрган ва қалбига ўт солган бу қизни яна кўриб турганидан бахтиёр эди. У Қаракўзойимни қаттиқ қучиб, юзларидан ўпди.

Байшубар хўжасини кўриб, қаттиқ кишнади, сакраб-сакраб ўйноқлаб, янги гулдай яшнади.

Алпамис ва Қаракўзойим бир-бирининг пинжига кирганча, Байшубарни етаклаб, бошқа ўтовлардан алоҳида тикилган, жангчи аёллар яшайдиган ўтовга йўл олишди. Шу ерда севишганлар етти кеча, етти кундуз қолишди.

Кейқуват уларнинг ёнига ҳеч кимни йўлатмай, кўриқлаб турди. Саккизинчи куни Алпамис совутла-

ри ва қурул-яроғларини кийиб, Байшубарни минди-да, Тасти шаҳрига йўл олди.

Тайшиқхон бу пайт нималар бўлиб ўтганини тусмоллаб билган, кейинги кунларини хулоса қилган эди. У Алпамиснинг ғазабда эканини билар, энди мамлакатини тор-мор қилишини ҳам англай эди. У тинмай сочларини юлар, бошини дурлар билан безатилиб, олтиндан ясалган тахтига уриб, тирик қолиш тадоригини қилар эди.

– О, Худойим! – қутурган ҳўкиздай ўқирди у. – Нега менга бунча ғазабингни сочасан? Мен сенга нима ёмонлиқ қилдим?

Аммо қуруқ дод-войдан фойда йўқ эди. Тайшиқхон золимнинг дуосидан наф йўқлигини билар, шунинг учун тезда ўзини қўлга олиб, ҳаммага қалъа дарвозаси олдида тўпланишни буюрди.

Карнайлар ва сурнайлар янгради, ноғоралар бонг урди, жарчилар шаҳарнинг қирқ дарвозаси олдида жар қичириб, Тасти шаҳри ва яқин овулларнинг одамларини хоннинг қарори билан таништирди. Ҳамма энг катта асосий дарвоза йиғилиб кела бошлади. Қўшин бошлиқларига сарой олдида юз минг сараланган жангчиларни жойлаштириш буюрилди.

Хон ўз амрини икки марта қайтармайди. Шу куни тушга яқин юз минг сараланган жангчи сарой дарвозаси олдида ҳозир бўлди. Саройдан хоннинг олтин тахтини чиқариб, сарой майдони кўриниб турадиган энг баланд жойга ўрнатишди. Сўнгра саройнинг нақшинкор дарвозалари ланг очилиб, оғир қадамлар билан Тайшиқхон чиқиб келди. У қўшинга қовоқларини солганча секин назар ташлай бошлади. Майдонга ўлик сукунат чўқди. Хон худди тилсиз гунг одам каби, баландликка кўтарилиб, салобат билан тахтга ўтирди. Шу пайт ўлик сукунатни бузиб, майдон узра унинг оч бургутнинг қичқириғи каби вазоҳатли овози эшитилди:

— Эй менинг жасур ва қўрмас ботирларим! Кўп ўтмай бизнинг шаҳримизга қозоқ ботири Алпамис ки-

риб келиши мумкин. Етти йил олдин у менинг тушимга кириб, тушимда менга мамлакатмизни вайрон қилувчи душман бўлиб кўринган эди. Қари жодугарнинг ҳийласи билан биз уни зиндонга ташлашга муяссар бўлган эдик. Анча вақт биз омонликда бўлдик. Энди эса у яна озодликка чиқибди ва қозоқ даштларига қилган босқинларимиз учун қасос олиш ниятида устимизга от солиб келяпти. Ота-боболаримиздан қолган шарафли одатларимизга кўра биз унга биринчи ҳужум қилиши ва яккама-якка жанг учун шароит беришимиз керак. Чунки у бир киши. Қанчалик жасур ва енгилмас бўлмасин Алпамис ҳам оддий одам ва ўлимга маҳкум. Шунинг учун мен сизлардан сўрамоқчиман: Орангизда ким Алпамис билан яккама-якка жангга чиқишга тайёр? Орангиздан ким менинг шаъним ва обрўйимни ҳимоя қила олади? Ким уни енгиб, қовурғаларини синдириб оёғимнинг тагига келтириб ташлай олади? Ким уни енга олса ўша ботирни хизматига яраша хоннинг сийлови кутади. Биринчидан унга Алпамиснинг тезлик ва кучда тенги йўқ оти – Байшубар тортиқ қилинади.

Тайшиқхон шу сўзни айтиб ҳали тугатмасидан, дарвоза олдида турган қўшин орасидан қалқонига чўқмори билан урганча бир ботир чиқиб келди. Унинг оти Тоймас, ўзи ҳам ҳеч жангдан тоймайдиган ва кўрқмайдиган жангчи бўлиб, хоннинг тенгдоши ва болаликдан унинг яқин дўсти эди. Бу ботир шу пайтгача жангга доим ҳеч иккиланмасдан дадил кирган, унинг учун рақибнинг кимлиги, кучи қанчалиги ёки сонининг аҳамияти йўқ, бир ўзи катта бир қўшинга қарши ҳам жангга чиқаверар эди. Худо уни гавдадан ҳам қисмаган, келбати девникидай, қўлидаги битта чўқморининг ўзи ўттиз ботмон пўлатдан қуйиб ясалган эди. Ҳар доим Тоймас ботир биринчи бўлиб душманга ҳамла қилар, унинг юрагига қўрқув солиб қўшин ичига ёриб кирар, жангни осонликча ютиб, боши узра ғалаба байроғини кўтарганча уйга қайтар эди.

– О, буюк хон, ўзинг биласан, мен душман билан мукофот учун жанг қилмайман, – жавоб қилди ботир Тайшиқхонга. – Менга сен айтган ўша Байшубарнинг ўзи етади. Сен менга жангга киришга изн бер ва мен Алпамисни сен айтгандай қилиб, енгиб, оёгинг тагига ташлайман.

– Менинг енгилмас Тоймасим, сенга омад тилайман!

– Арвоҳ! Арвоҳ⁵⁸! – кўп минг сонли қўшин устида шундай ишончли чақирув ҳайқириқлари янграй бошлади. Жангчиларнинг гўёки жангда мадад берадигандек, ота-боболар руҳлари – арвоҳларни ёрдамга чақириб, иштиёқ билан бақиришларидан қалъанинг қирқ дарвозаси ва деворлари қўшилиб титрай бошлади.

Тайшиқхон ўрдасининг вайрон бўлиши

Тоймас боши узра чангароқдай қалқонини баланд кўтарган ҳолда, ўттиз батмонли чўқморини ўйнатиб, от устида ўтирипти. Унинг туяга бўй бермайдиган тим қора оти бўйинини ёйдай эгиб, унга бўйсунган ҳолда жангни кутиб турибди. Тоймас Алпамиснинг ўз юртига иккинчи ҳужумини шундай қарши олаётган эди.

Жанг бошланди. Аввал икки ботир бир-бирларида биринчи зарбаларини бериб, синашиб кўришди ва иккиси икки томонга улоқиб кетди.

Алпамиснинг биринчи зарбаси Тоймасни эга-рида силжитиб, гангитиб қўйди. Ботир бу зарбага қалқонини рўбарў қилиб қолди. Шундай бўлса ҳам, зарбнинг зўридан ботирнинг кўзлари муз остида сузиб юриб бошини музга урган балиқнинг кўзидек хиралашиб кетди. Унинг қалбини муздек совуқ ҳислар ва ваҳима қоплаб, ҳаётида илк бора у енгилиши мумкинлигини ҳис қилди. Тоймас Алпамиснинг иккинчи зарби қандай бўлишини ўйлар экан, унга дош беришига ишончи сўна бошлади. Халқ тилида кўпни “кўрган

⁵⁸ Жанг олдиан ота-боболарнинг арвоҳларини чақириш одати. Бу одат кўпчилик халқларда, жумладан, қалмоқларда ҳам бўлган.

жангчи – пихини ёрган қашқир” деган гап бор. Тоймас ичидан ўтганини сиртига чиқармади. У худди яраланган, аммо буни сездирмаслик учун жунларини тик қилиб ириллаган қашқир каби чўқморини ўйнатиб ўз заифлигини яширди.

Алпамис бу марта чўқморини ташлаб, қиличини қинидан суғурди. Қиличини адл кўтариб, Байшубарни ниқтаганча худди қирғий ўлжасига ташланган каби рақибига ташланди. Тоймаснинг ёнидан учиб ўтар экан, Алпамис шиддатли зарба бериб, ботирнинг бошини узиб ташлади. Тоймаснинг тоғдай улкан бошсиз гавдаси от устида тебранганча қотиб қолди ва буни сезган қора тулпор унинг остидан сирғаниб чиқиб, четга қочди.

Бу пайт хон қўшинлари орасидан яна бир ботир бақирганча, бутун вужуди билан олдинга интилиб чиқиб келди. У икки ботирнинг жангини кузатиб қони қайнай бошлаган, Толмас ўлдирилгач эса бутунлай тутоқиб кетган эди. Унинг назарида Тоймас билан юртининг шаъни поймол қилинган, у ор учун жанговар хитоб билан олдинга чиққан эди. У худди рақибини бир ҳамлада енгадигандек, камзулини белбоғи орасига тикиб, белбоғини тортди ва қиличини қуёш тиғида ялтиратиб баланд кўтарди.

– Бирга бир жангга чиқ! – дея хитоб қилди у ғазаб билан Алпамис томонга от йўрғалатар экан. – Бирга бир!

Алпамис ўзини назорат қила олмаётган ва жаҳл отига минган рақибини кўриб у билан бошқача ҳисоблашмоқчи бўлди. У қиличини қинига солиб, чўқморини эгарига қистирди. Найзасини эса тиззалари орасига олиб фақат қалқон билан душманга ташланди.

Жунғор ботири буни кўриб пайтдан фойдаланмоқчи бўлди ва Алпамис томонга қилич ўқталди. Қилич жаранглаб қалқонга урилди, аммо Алпамисга бирор зарар бермади. Алпамис бу пайт мушти билан унинг бошига туширди. Зарба шунчалар кучли бўлдики, рақиб ерга учиб тушиб, шамолда думалаб юрадиган дала шўроғи

каби юмалаб кетди ва сарой майдони узра саф тортиб турган хон қўшинларининг оқлари остига бориб тўхтади.

Тайшиқхон олтин тахтида ўтирганча, ғамгин нигоҳлари ила жанглари диққат билан кузатиб ўтирарди. Ботирларнинг аянчли ўлимини кўргач эса бехос унинг бармоқлари тахтнинг тирсаклагичи остига ёпишиб қолди ва ранги худди булут қоплаган осмондек қорайиб кетди.

Тайшиқхон ўзини тутиб олди ва тахтнинг ўнг томонида турган кенг яғринли ёшгина жангчига ўтирилиб қараб:

– Ўғлим, сенинг навбатинг келди. Қалбингдаги қасос ўтини ишга сол, бу сурбетнинг жазосини ўзинг бер, – деди.

Ёш жангчи худди шу сўзни кутиб тургандай, бир силкиб, елкасидаги ёпинчиғини ташлади-да, ўлжасини энди кўрган бургутдай жангга ташланди. Унинг кўксидаги пўлат совут кўм-кўк бўлиб, қуёш нурида ярқираб кетди. Бу жангчи Тоймаснинг ягона ўғли эди. У Тайшиқхоннинг “қалбингдаги қасос ўтини ишга сол” деган сўзларини англаган, отасининг ўчини олишга ошиққан эди. Тайшиқхон ҳам бургутдек шиддатли, қоплондек абжир шу йигитга кўз тиккан, ундан ғалабани умид қилар эди.

Тоймаснинг ўғли дарров отга минди ва учиб майдонга чиқди. Халқнинг кўз ўнгида бу ботир толиқиш нималигини билмайдиган, суяги ва эти машаққатларда қотган нортуюдай кўринди.

Жанглардан қони қайнаб турган Алпамис навбатдаги рақиби томонга от чоптирди. Дақиқалар ўтиб, майдоннинг қоқ ўртасида тишларини ғижирлатганча икки ботир тўқнаш келди. Ҳамма томонга қурол яроғларнинг жаранги ва қаҳрли ҳайқириқлар таралди. Худди Ой билан Ҳулкар юлдузи тўқнашгани каби гум-бурлаган овоздан ер силкиниб кетди.

Узоқ йиллардан буён қаҳри қаттиқ бўлиб кетган Алпамисга бас келиш қийин эди. У рақибини қўллари билан тутиб, баланд кўтарди ва бошлари устида бир неча бор айлантириб ерга улқотирди. Ердан бир ботмон чанг

кўтарилиб, ҳамма томонга тарқала бошлади. Жангнинг бундай томонга ўзгариб кетиши хон қўшинларини довдиратиб қўйди. Майдонга яна ўлик сукунат чўқди. Бу сукунат қўшинга қўрқув солиб, ҳамманинг елкасига тош ортгандай уларни даҳшатга солди.

– Яна борми бирга-бир чиқадиган! – Алпамиснинг овози худди момақалдироқнинг гулдурашидай янгради.

Кўп кутишга ҳожат қолмади. Майдонга янги ботир чиқа бошлади. У бошқа ботирлардек шошмади, аксинча енгил қадамлар билан оҳиста юриб келди. Унинг қуроли ҳам камгина эди. Унинг туришидан соддалиги ва камабағаллиги кўриниб турар эди. Унинг ҳаракатларида ҳам ортиқча асабийлашиш ёки ваҳима кўринмас, афтидан у ўзига ишонган ботирлардан эди. Албатта, Алпамис унинг кимлигини билмас, ўзига рақиб бўлаётган кимсанинг елкаси ер кўрмаган мушхур курашчи – полвон эканини хаёлига ҳам келтирмаган эди.

Полвон секингина келиб отига минди ва чигилини ёзмоқчи бўлгандай от устида майдонни айлана бошлади. Орадан сал вақт ўтиб у Алпамисга яқинроқ келди ва шундай деди:

– Эй ўз кучидан ўзи маст бўлган болакай, ботирга доим уч марта имкон берилади ва у сенга берилди. Ниятингга етдинг. Ўзингга бино қўйишинг энди ортиқча. Энди менга бир марта сенга зарба беришимга рухсат бер, агар шундай қилсанг сени бир зарб билан белингача ерга киритиб юбораман.

– Йўқ! – деди ғазаб билан Алпамис. – Сенга зарба беришга қўйиб бермайман! Чунки, сиз кўпсиз – мен биттаман! Агар сен биринчи зарбани беришни хоҳласанг, унда менинг Тайшиқхоннинг етти минг қўшинини қандай тор-мор қилишимни кузатиб кутиб тур ва ўзинг хулоса қил!

Уларнинг сўз уруши тугаб, келиша олмагач, ҳар иккиси ортга чекиниб жангга шайланишди. Худди бир-бирига етишмоқчи бўлгандай, олдга ташлаб жангга

киришишди. Алпамис унинг рақиби полвон эканини энди тушунди ва у билан қуролсиз, полвонларча курашишга аҳд қилди. Уларнинг отлари бир-бирига яқин келган пайт у рақибининг чопонлари ёқасидан илиб олди-да, Байшубарнинг юганини қўйиб юборди. Шу ҳолда Алпамис полвонни ўзи билан судраб кетди. Бечора полвон Алпамиснинг темир пажаларидан қутула олмай от устида жон берди.

Энг зўр полвонининг ўлимини кўриб Тайшиқхон елкаларини силкитганча, кўзларидан ёш оқизиб, увиллаб йиғлаб юборди.

Хоннинг бошлари эгилгани ва унинг кўзларидаги ёшни кўриб юз минг сонли қўшиннинг ҳаммаси тоғдан кўчган кўчкидай оқиб Алпамиснинг устига ташланди.

– Ё, арвоҳлар! – Алпамис ҳам шундай қичқириб, қўлида пўлат қиличини тутганча олдинга ташланди.

У худди қамишзорга яшин оралагандай душман қўшинининг қаторлари орасига ёриб кирди. Алпамис ҳар қилич силтаганда жунғорларни худди ўтларни боғлами билан ўргандай қийратиб борар, уларнинг ўрнига янги қаторлар келар ва уларни ҳам тинмай қириб борарди. Минглаб номи чиққан, қўрқув нима-лигини билмайдиган ботирлар бир марта қиличини сермай олмай, Алпамиснинг қиличидан қирилар эди. Улар шу ҳолида худди ажал тиғига ўзини ўзи ураётганга ўхшарди.

Шом намози вақтига қадар жунғорлар қатори сийраклаб қолди. Тирик қолган аскарлар ҳам умидсизликка тушиб қолди. Улар нима ҳам қилишсин: Алпамисга отилган ўқ сирғалиб тушаверса, қиличлар унга тегса икки бўлиниб синаверса. Уларнинг назарида Алпамис чўяндан ясалгандай бўлиб кўрина бошлади.

Қўшиннинг қолган-қутгани қаршилик қила олмай, шаҳар томонга чекина бошлади. Тезда жанг майдони шаҳар дарвозаларига кўчди. Алпамис эса ҳамон атрофидаги жунғорларни қиришда давом этарди.

Қош қорайиб, атрофни секин қоронғулик босди. Шу пайт Алпамис орқа томондан қаттиқ тарақлаган товуш эшитди. У қайрилиб қаради: Жунғор қўшинларининг катта қисми шаҳарга кириб, дарвозани ёпган эди.

Алпамис, “Эҳ, шаҳарга киролмай қолдим. Энди улар қамалиб олишди!” – дея афсус қилиб, аччиқ билан қолган душманларни қира бошлади.

Алпамис шаҳарга кира олмай қолган жунғорларни қириб бўлгач Тастини шахрини уч марта айланиб чиқди. Ҳамма дарвозасидан бориб кўрди, ҳаммаси қаттиқ беркитилган эди.

Тунги сукунатда Алпамис ўлжа ахтарган бўридай шаҳар атрофида кезар. Тун қоронғусида Байшубарнинг туёқ товушларигина эшитилар, шаҳар худди қабристон каби жим-жит эди.

Тун ярмидан оққанда худди олтин косадай бўлиб осмонга ой чиқди.

Алпамис диққат билан қалъани айланиб, йўл излар экан, тўсатдан шарқий деворда ой нурида ярқираб кўринган ёриқ жойга кўзи тушди. Ёриқ анча кенг бўлиб, ундан отлиқ одам бемалол кирса бўларди. Алпамис ўша жойдан ичкарига киришни мўлжаллар, Байшубар эса аксинча олд оёғини тираб орқага тисарилар, бу ерда пистирма борлигини сезган эди. Жангдан сўнг ҳали таскин топмаган Алпамис отга жаҳл қилиб уни олдинга ниқтади ва қамчи билан савалаб оралиқдан юришга мажбур қилди. Байшубар эса энди орқа оёқларини ҳам тираб унга қаршилиқ қила бошлади. Аммо ўжар Алпамис уни бор кучи билан савалаб ташлади. Бечора Байшубар қулоқларини қайириб, девор орасидаги оралиққа киришга мажбур бўлди. Тулпор киргач худди пўлат игнанинг тешигини ип кириб тўлдиргани каби, девор ёриғини тўлдирди ва ёруғлик тўсилиб қолди. Шу пайт уларнинг устига пўлатдан тўқилган тўр ташланиб, душманлар ботирни оти билан бирга чирмаб олишди.

Шундагина Алпамис Байшубар нега девор ёриғига киришдан бош тортиб, оёғини тираганини тушуниб етди. Яхшиям шу ақлли жонивор бор эканки, унга доим мадад бўлади. Уни дунёдаги энг чуқур зидондан ҳам шу от олиб чиқди. Акс ҳолда, уни ўша чоҳдан ҳеч ким олиб чиқа олмаган бўлар эди. Бу ерда ҳам унинг зийраклиги иш берди. Агар сал бўлмаса у оти билан шу ораликда сиқилиб ўлиши мумкин эди. Аммо Байшубар бу ерда ҳам туёқлари билан ерга осон ва мулойим тушдики, ҳеч кимга ҳеч нарса қилмади. Уларни йиқилиб майиб бўлади, деган хоннинг режалари эса чипшакка чиқди.

Байшубар қанчалик зийрак ва учқур бўлмасин, улар яна қуршовга тушган, уларнинг устида пўлат тўр ташланган эди. Ўз эгасини устида кўтариб адл турган Байшубар тўрга тушиб тапирчилаётган балиқдек ўзини ҳар томонга уриб кишнар, тўрдан қутулишга уринар эди.

– Қўлга тушди! Ушладик! – ҳар томондан қувончли ҳайқириқлар янграй бошлади. Шу он пайдо бўлган хоннинг бир тўда жангчилари ҳар томондан йиғилиб келиб, уларни қўпол чўқморлари билан ура бошлашди.

Алпамис озорланиб, ғазаб ўтида ёнса-да, худди тепаликнинг устига қоқилган қозикдай қилт этмай турар, зарбаларга қаршилик ҳам қила олмасди.

Алпамис бундай ҳолга неча марта тушди? Ҳаммасига ўзи ва қайсарлиги сабаб бўлди. Мана яна ўша қайсарлиги билан, зийрак йўлдоши Байшубарнинг йўриғига юрмай яна қўлга тушиб турибди. У яна яратган Аллоҳга ёлвора бошлади. Ўзининг юртидан йироқларда бошидан ўтган ёмон кунларини бир-бир эслаб, ёлғизлиги ва гумроҳлигини айта-айта нолиш қилди. Энди бундай хатоларга йўл қўймаслигини, сергак бўлишини айтиб сўради. Ота-боболарининг руҳидан тани ва руҳини мустаҳкам, бошини омон қилишини сўради.

Байшубар эгасининг қалб туғёнларини англаб етди ва яна бир бор ҳали ҳеч ким кўрмаган, қулоқ эшитмаган

жасорат кўрсатди. Бошларини баланд кўтариб, жуда қаттиқ кишнади, ёлларини тиккайтириб, тўрт оёғига бирдай куч бериб, куч билан олдинга сакради. Темир тўрлар ҳам унинг шиддатига дош бера олмай дарз кетиб сина бошлади. Алпамис тузоқдан чиқди. Худди осмондан босиб келаётган шиддатли булутдай душман устига ташланди ва уларни бурда-бурда қила бошлади. Жуда қаттиқ жанг бўлди. Жунғорлар қочарга йўл, кичарга гўр топа олмади. Осмон йироқ, ер қаттиқ бўлди. Олдинги жанглар улар учун болаларнинг ўйинидай туюлиб қолди.

Тайшиқхондан олинадиган интиқомга яқин қолди. Тайшиқхонга ўлим шамоли етиб борганда, у титроққа тушиб, бошдан оёқ қуролланиб, бирга-бир чиқишга журъат қилди. Қачонлардир хон ҳам жасур жангчи эди ва хонлик даражасига ҳам жанг санъатидаги ютуқлари билан эришган эди.

Алмомиш ва Тайшиқхон жанги шунчалар шиддатли бўлдики, бу жанг билан олдинги жангларни тенглаштириб бўлмасди. Икки ботирнинг ҳар зарбидан худди момоқалдироқ гумбурлаб, яшин чаққандай, гумбурлаган овозлар келар, қиличлар ярқирашидан кўз қамашар эди. Зарбаларнинг кучидан ер силкинар, қалъанинг деворлари қулар эди.

Жанг узоқ давом этди. Алпамис бу пайт чарчаган, етти йиллик зиндон, куну тун давом этган тўхтовсиз жанглар уни ҳолдан тойдирган эди. Тайшиқхон ҳам олдинги кучини йўқотган ва анча хомлашиб қолган эди. Улар бир неча марта бир-бирига чўқмор билан ҳужум қилиб чарчашгач, найза билан жанг қилишга ўтишди. Яна иккаласи тенг келгач эса, қўлларига пўлат шамширларини олиб жангга киришди. Шунда устунлик Алпамисга ўтиб Тайшиқхон рақибининг шиддатли зарбларига дош бера олмай орқага чекина бошлади. Шу тариқа улар сарой дарвозасига яқин келиб қолишди. Тайшиқхоннинг кўз ўнгидан ўша кўрган машъум туши

ўтди: худди ўша кўрган ҳолати. У ажали етганини сездди. Алпамиснинг бир зарбидан Тайшиқхон бошидан жудо бўлди. Унинг бошидан отилган қон ҳамма томонга сачраб, сарой дарвозалари қонга бўялди. Унинг ортидан қўлида қурол тутган ҳар бир жангчи бошидан айрилди.

Ғолиб Алпамис шаҳар бўйлаб кеза бошлади. Шаҳарни кезиб юрар экан, унинг кўзи кичкина бир уйчада букчайганча ўтирган Мистан кампирга тушди.

– Ҳа-а, кампир, эсонмисан! – деди Алпамис отини бурганча унга жиддий тикилиб, – тирикмисан ҳалиям?

Кампир яна бир макрни мўлжаллаб қутулишни хаёл қилар экан, жавоб қилди:

– Мана, юрибман-ку, чироғим, – деди тилёғмалик билан.

Аммо Алпамис бу марта алданмади. От устида турганча бир мушт билан уни бошидан айириб, йўлида давом этди.

Хоннинг ўрдаси бутунлай тугатилди. Алпамис пешонасидан терларини артиб тўғри Қаракўзойимнинг саройига йўл олди.

Алпамис Тайшиқхон бошқараётган мамлакатни бир кунда йўқ қилди. Иккинчи куни у атрофдаги шаҳар ва қишлоқларнинг одамларини йиғиб, карнай ва сурнайлар чалдириб, ғалаба байрамини ўтказди. Золим хондан қутилган оддий халқ чинакам байрам бошлаб юборди.

Алпамис ва Қаракўзойим оқ ўтовда савлат тўкиб ўтиришди. Қаракўзойим бу пайт бахтдан қизарганча, тўлин ойдек товланар эди. Алпамиснинг жангдан омон қайтиши ва унга бўлган муҳаббати туфайли, отасидан жудо бўлганлигини ҳам ёдидан чиқарди.

Алпамисдан сал пастроқда, шу пайтгача тоғу тошдан бери келмаган Кейкуват ўтирди. Одамлар донгдор ботирнинг ёнида оддий камбағал чўпоннинг ўтирганини кўриб кўзларига ишонишмади. Аввал уни масхара қиляптими, деб ўйлашди. Аммо эътибор беришса, Ал-

памис унга ҳурмат кўрсатяпти, иззат қилиб, маслаҳат сўраб турибди. Одамлар оддий одамнинг хонлар билан бирга ўтиришига кўникамаган, шунинг учун ҳамма ҳайратда эди.

Одамларнинг ҳайрати тугамай янги ўзгаришларга ўтилди. Алпамис аслида бу ерга халқни фақатгина мамлакатни золим Тайшиқхондан озод қилгани шарафига байрам қилиш учун эмас, янги ҳукмдорни тайинлаш учун ҳам тўплаган эди.

Алпамис жунғорларнинг янги хони этиб Кейқуватни тайинлаганда одамларнинг ҳайрати янада ошди, айримлар хушидан кетди. Алпамис эса Кейқуватга берган ваъдасини бажарган, унинг халқ ичида қийинчиликда ўсгани, ўз халқининг дардини билгани учун уларга адолат қилишига ишонар эди. Одамлар нега Алпамис Кейқуватни ёнида олиб ўтирганига энди тушунишди.

Шу пайт Журметуз исмли сулув бир қиз Алпамисга олтин қадаҳда ароқ узатди. Бу яна бир янги тантананинг бошланиши эди. Кейқуват кўп йиллардан буён Қаракўзойим ва унинг канизлари билан чўлда кезар экан, улар орасида Журметуз отли сулувга ошиқ бўлиб қолган эди. Аммо унинг бу ошиқлиги унга фақат изтироблар келтирган, Журметуз уни назарга илмаган, гаплашганда ўзини баланд тутган, унинг ҳиссиётлари устидан кулиб, обрўсини тўкиб келган эди.

Ҳозир ҳам у ўзини баланд тутар, Кейқуват олдига севгисини изҳор қилиш учун яқин борса, уни тўхтатиб жеркиб берар эди. Журметузнинг тили аччиқ, олмосдай ўткир бўлиб, у бундан керакли жойда унумли фойдалана олар эди.

Айни дамда ҳам у Алпамисга ароқ тутар экан ҳазил аралаш тегиш қилди:

– Ҳурматли ботир, эҳтиёт бўлинг! Сизнинг ароқ ичгандан сўнг донг қотиб ухлайдиган одатингиз бор, яна ухлаб қолманг! – у шундай дея хипча белларини кўз-кўз қилганча гир айланиб, шодланиб кула бошлади. Жур-

метузнинг кулгуси ҳар томонга жаранглаб ҳаммани сеҳрлаб қўйди. Унинг олмосдай оппоқ тишлари ярақлаб кетди. Қизни нигоҳлари билан кузатиб турган Кейқуватнинг юраклари ҳапқирди. Журметуз чиройли назар билан ботирнинг атрофида йиғилганларнинг юзларига бир-бир назар ташлар экан, Кейқуватнинг юраги тўхтаб қолгандай бўлди.

Алпамис бугун хурсанд эди. Шунинг учун Журметузнинг ҳазилига ҳазил билан жавоб қилди:

– Йўқ, Журметуз, адашдинг, – деди у қизга табассум қилиб. – Одам ароқдан маст бўлмайди.

– Нимадан маст бўлади?

– Одамларнинг меҳридан... Менга келсак, мен ўшанда оддий ароқдан эмас, ялмоғиз берган ароқдан маст бўлганман. Сен эса ялмоғиз эмассан. Демак, мен синаб кўрмай уни ичишим мумкин, – Алмопиш шундай дея, қадаҳга лабини текизиб ундан тотиб кўрди-да, Журметузга қайтарди.

Алпамис бу юртнинг ботирларидан бутунлай фарқ қилар эди. Бу юртнинг ботирлари терс, одамларга қўпол, ўзини ўйлайдиган, элга қайишмайдиган хилидан эди. Уларнинг бари Тайшиқхондан олқиш олиш учун унинг пинжига киришга интилар эди. Алпамис эса шуҳратга берилмаган, оддий ва содда экан. У яна оддий одамларни бошқалардан паст кўрмас, одам ажратмас экан.

Орадан сал вақт ўтиб яна Алпамис карнай ва сурнайларни чалдириб халқнинг эътиборини ўзига тортди ва сўз бошлади:

– Оға-иниларим! – деди у тўпланганларга қараб. – Дунё шундай яралган: қачонки юрт устида халқ дардини биладиган, адолатли ва оқил хон турса мамлакат гуллаб яшнайди. Бугунги тантанадан фойдаланиб мен сизга шуни айтмоқчи эдим. Мен Кейқуватни мамлакатга янги хон қилиб тайинлайман.

Кейқуват эл орасидан чиққан, элнинг дардини камикўстини билади. Ишонаманки, мамлакатни адолатли

бошқаради. Бундан буён юртнинг тақдирига у жавоб беради. Энди у сизнинг ҳукмдорингиз, унинг фармонлари ва сўзини бажаришингиз шарт.

Алпамиснинг айтганлари халққа ёқди. Айниқса, Кейкуватни олдиндан билган, у билан болаликдан бирга ўсган, Тайшиқхон даврида тер тўкиб, яғрини яра бўлиб ишлаб, косаси оқармаган оддий халқ хурсанд бўлди. Одамлар чин юракдан Кейкуватни табриклай бошлашди. Унга бахт-саодат, узоқ умр, кенг давлат тилашди. Халқ уни ўраб олиб қутлай бошлагач, кутилмаган бу ўзгаришдан Журметузнинг ҳам Кейкуватга бўлган муносабати ўзгарди. Дарров бориб мамлакатнинг янги ҳукмдорига ўз ҳурматини кўрсатиб, хизмат қила бошлади.

Кейкуват Жерметузни ёнига олиб ўнг томонига ўтиргизди ва унга уйланишини билдиргач эса танатаналар яна давом этиши маълум бўлди. Янги хон ва хонимни шахсан Алпамиснинг ўзи никоҳлаб қўйди ва уларга бахт-саодат тилаб дуо қилди.

Кейкуват тахтга ўтирганидан бир ҳафта ўтиб, яна карнай ва сурнайлар чалдириб, ноғоралар садоси оситида халқни йиғди ва Алпамис билан Қаракўзойимнинг тўйларини ўтказди. Бу тўй учун Кейкуват ҳеч нарсани аямади. Тайшиқхоннинг хазинасидан қолган олтин ва кумушларни аямай сарф қилди. Тўй тантаналари ўттиз кун давом этди. Ўттиз кун давом этган шодлик ва хурамлик Алпамис ва Қаракўзойимнинг юрагидан ўтган йиллардаги изтиробларни бутунлай ювиб ташлади.

Жунғорлар мамлакатининг сақланиб қолишида Алпамиснинг катта ҳиссаси бўлди. Мамлакат обод бўлиб, равнақ топди. Кунлар ортидан кунлар ўтди. Бир куни Алпамис ёмон бир туш кўрди. Тушида бир жўрчиқуш⁵⁹ қора кўланкадай айланиб учиб келиб, унинг ётоғига қўнди. Унинг туриши бахтсизликка ўхшарди. Алпамис шарт унга ташланиб қувди, аммо жўрчиқуш яна унинг бош устида айланиб ётоғига қўнди. Шу тариқа бу ҳолат

⁵⁹ Жўрчиқуш – қирғийнинг бир тури.

уч марта давом этди ва Алпамис жаҳл билан қушни тутиб унинг бошини шартта узиб ташлади.

Алпамис уйқусидан чўчиб уйғонди ва тушини эслаб қайғуга тушди: “Бу жўрқушнинг қилиғи бекорга эмас, бекорга тош тушгандай тўшагимга қўнавермади”. Алпамис тушидан шумлана бошлади. У тўшагини Она ватани, туғилган ери, унинг ёқимли ва юмшоқ тупроғи, деб билди. Жўрчиқушнинг тўшагига қўнганини эса Ватанига етган бир фалокат, деб билди. Алпамис юртига қайтишга тайёрлана бошлади.

У Қаракўзойимга Жидели Байсинга қайтишини айтганда хон қизи қайғура бошлади:

– О, яратган эгам! – деди у ғамга ботиб, кўз ёш тўкканча, – мен энди кўз ёши тўкмасам, бахтли яшасам керак, деб ўйлаган эдим. Адашган эканман, яна айрилиқ етиб келди!

Қаракўзойим ақлли аёл эди. У ўйлаб кўриб, вазиятни тўғри тушунди. Алпамиснинг кетиш ҳақидаги қарорини тўғри, деб билди ва унинг нарсаларини йиғиштира бошлади. Кўзида ёши билан сурув орасидан Байшубарни етаклаб келди. Ич-этини еб ётган, яқин қолган айрилиқ ҳақида ўйлаб, унинг қалби туғёнга тўлди. Алпамисга қарата сўз айта бошлади:

*Хўш бор, ёрим, хўш энди!
Хўш деб айтдим, уч энди.
Бегим юртига кетса,
Менинг уйим бўш энди.
Кезиб дала-ю даштда,
Таним куйиб қуёшда,
Оёғим уриб тошга,
Сени топганим бошқа.
Мен севгимга ишондим
Кечдим, отам, онамдан.
Севгим умрбоқий, деб
Кечдим бутун жаҳондан.*

Сен элимни мот қилдинг,
Яқинларим ёт қилдинг,
Мени сени афзал билдим,
Аммо бир ўзим қолдим.
Хайр энди, алвидо,
Танимда қон тинмоқда,
Севганим кетганига
Умидлар ҳам сўнмоқда.
Болам бўлса кўнардим,
Унга ҳам улгурмадим.
Бир кун ёшлик ҳам кетса
Айтинг, мени эслар ким!
Арғумоғинг мин энди,
Йўлинг оқ бўлсин энди,
Йўллaringда хатар кўп,
Аллоҳ қўлласин энди.
Чипор отга мингашиб,
Белларингга чирмашиб,
Мен ҳам кетсам бўларди,
Аммо не ҳам қилардим.
Дала даштда бир сўз бор:
Қиз – йигитнинг ўлжаси
Шундай экан не қилдим,
Мен шу элнинг эркаси.
Ёзиғим шундай экан,
Йиғлаб нима ҳам қилдим.
Кетавер, майли, ёрим,
Барига рози бўлдим.
Мен бу ерларда қолиб,
Чироғинг ўчирмайман.
Сенинг номингни сақлаб,
Йўқлигинг билдирмайман.
Кет, кетавер, кет энди,
Ҳисларимни ўйнама,
Уч бор айтдим, кет энди,
Юрагимни қийнама.

Қаракўзойим бу сўзларни айтар экан, юм-юм йиғлаб кўзларидан сим-сим ёшларини оқизди. У бутунлай тушкунликка тушган, ёрини ёруғ юз билан кузатиб, у кетгач ўзини ўлдирмоқчи бўлган, шунинг учун энги ичида ўткир ханжар олиб келган эди. Алпамис Қаракўзойимнинг сўзларини тинглаб, унга қойил қолди:

– Раҳмат, сенга, севгилим Қаракўзойим, – деди у миннатдор бўлиб. – Бундай пайтда ҳар қандай аёл ҳам сен каби адолатли бўла олмайди. Энди мен кўнглимни бузмай, юртимга тинч кетаман, чунки сенинг оқила ва ҳар томонни кўра олишинга яна бир бор амин бўлдим. Ўзи иккимиздан кимдир бу ерда қолиши, Кейқуватга таянч бўлиши керак эди. Чунки бу ерда энди ҳаёт изга туша бошлади. Иккимиз ҳам кетсак, элнинг ҳолига ким қарайди? Сен мен учун баланд қоятош устига қоқилган олтин қозиқ кабисан. Мен кетсам ҳам албатта, от айла-ниб қозигини топгани каби бир кун ёнингга қайтаман. Ортимдан дуо қил ва мен тирик бўлсам, ёнингга учиб қайтиб келаман.

Алпамис отга миниб уч марта кетишга ҳаракат қилди. Уч марта ҳам Қораўзойимни кўзи қиймади. Қайтиб келиб яна уни қучоғига босаверди, босаверди. Уни севиши, севгисига содиқ қолишини айтиб, ўзини асрашини тайинлади. Алпамиснинг бундай илтифоти, Қаракўзойимнинг фикрини ўзгартириб юборди. У ўзини ўлдириш фикридан қайтди. Ўзини унутиб, эрига омонлик тилай бошлади. Алпамиснинг йўли хатарли эканини эслаб, унга оқ йўл тилади.

Байшубар ортидан чанг-тўзон қолдириб дашт бўйлаб учиб кетди. У тобора кичрайиб кўздан йўқола бошлади. Қаракўзойимнинг кўзлари яна ёшга тўлди. Яна кўриши умидида у ёрининг ортидан, то у бутунлай кўринмай кетгунча кўз узмай қараб турди. Ёри кўринмай, ҳаммаёқ жимиб қолгач, бир тилак айтди: Хайр, жоним! Ой бориб, омон қайт!

Жаннатмонанд Жидели Байсин ерида

Алпамис Байшубарнинг юганини бўш қўйиб, дала-даштда елдай учди. Орадан ўттиз кун ўтиб, чипор отнинг туёғи ота юртига етди ва Алпамиснинг кўзи узоқларга ястаниб ётган Жидели Байсинга тушди. Байшубар юртга етиб келишганини аввалроқ сизди ва эгасига бу ҳақда билдириб қўйди. У учиб борар экан худди қуённинг елкаларини эслатадиган букри тепаликни ва ўйноқлаб юрган ўз сурувига кўзи тушиб, қаттиқ кишнаб юборди. Сурувдаги отлар таниш овозни эшитиб бошларини кўтаришди, чипор отнинг қайтганини кўриб хурсандчилик билан уни ўраб олишди. Ҳамма отлардан ҳам кўра Байшубарга ёниб турган ёллари ерга тегадиган, бўз байтал жуда яқин келиб саломлаша бошлади. Улар бурунларини бир-бирига текизиб ҳидлашишди, байтал ёллари хурпайтириб бутун даштга боласининг қайтганини билдириш учун қаттиқ кишнаб бошлади. Алпамис шундагина Байшубарни туққан, оқ сут бериб катта қилган онасини учратишганини, ўзи эса отаси Бойбўрининг уйори орасида турганини билди. У аввал енгил нафас олиб, эгарида бир қимтиниб олди-да, олдга юрмоқчи бўлди, аммо шу пайт уни Жидели Байсинга қайтишига мажбур қилган ўша машъум туши ёдига тушиб фикри ўзгарди. Алпамис овулга ҳеч кимга сездирмасдан боришга ва вазиятни яхшилаб ўрганиб, кейин келганини билдиришга қарор қилди. Сафар халтасидан дарвишлар кийимини олиб кийимини ўзгартирди. У шундай кийиндики, энг яқин одамлари ҳам танимайдиган бўлди. Сўнг отининг бошини отбоқарлар ўтови томонга бурди.

Алпамис ўтовга етгач уни ҳеч ким сезмагани ва кутиб олмаганини кўриб ҳайратга тушди ва кириб ўзи ўтовга ичига қаради. Ўтовда кигиз устида бешта бек йигит чўзилиб ухлаб ётар, ўчоқ бошида эса бир чол кўзларидан ёш оқиб чой қайнатар эди. Афтидан чол жуда чарчаб кетган, уйқусираб ўтирарди. Алпамис

уйқусираб ҳиқиллаб йиғлаб ўтирган чолга яхшилаб қаради ва Қултой бобонинг ёлғиз ўғли Тортайни таниди. Ботир атрофни кузатди. Бундай ўтовлар даштда жуда кўп, аммо ҳеч бирида бир вақтда бешта бек ётмайди. Хўш, бу йигитлар ким экан? Алпамис яхшилаб қараб, йигитлар отасининг олдинги отбоқарлари эканини билди.

Алпамис аста бориб Тортай билан саломлашди. Чол чўчиб тушиб, бошини кўтарди ва саломга алик олиб ботирга ёнидан жой кўрсатди.

– Хуш келдинг, болам, – илтифот қилди чол – Сени танимадим. Кимнинг боласи бўласан? Қаерларга отландинг?

– Йўловчиман, бобо, – жавоб қилди Алпамис. – Жидели Байсинга боряпман. Ўзим шу ерликман, етти йил аввал ота юртдан кетган эдим. Отамга нима бўлди, онамга нима бўлди? Билмайман. Ўтовингизни кўриб, сиздан сўрай, деб кирдим: овулда нима гаплар? Бу саноғи йўқ уюрлар кимники? Билгим келди.

– Эй, чироғим! – деди хўрсиниб Тортай. – Сен эл суйган бий Бойбўрининг уюрлари ҳақида эшитганмидинг? Бир замонлар Бойбўри элнинг энг бой, адолатли, иймонли одами эди. Бутун бир ёвқур қўнғирот уруғи унга бўйсунар, гапини икки қилмас эди. Етти йил олдин жунғорларнинг хони Тайшиқхон юртни босиб, Бойбўрининг олди молларини олиб кетди. Шундан сўнг бойнинг ўғли Алпамис Тайшиқхондан молларини қайтариб олиш учун изидан қувиб кетди. У худди ёлғиз бармоқдай ёв изидан бир ўзи кетиб, сувга тушгандан игнадай йитиб кетди. Алпамис кетгач, Бойбўрининг боқиб олган боласи Ултан унинг бойлигини ҳам, салтанатни ҳам тортиб олди.

Уйинг куйгур Ултан, ҳеч кимга кун бермайди. Унда на иймон бор, на инсоф. Бойбўрининг давлатини еб, кекириб ётибди. Ўз нафсидан у ёғини кўрмайди.

Унинг элга ўтказган зулми ва найрангларидан эл бешиб бўлди. Аслида бу уюрлар Алпамиснинг уюрлари,

аммо у қаерларда юрибди, тирикми, ўликми? Ҳеч хат-хабар йўқ! Шундай гаплар болам.... Сен кўп юртларни кезганга ўхшайсан, чироғим. Бизнинг қароғимиз Алпамис ҳақида ҳеч эшитмадингми?

Тортай билан бўлган суҳбат бек йигитларни уйғотиб юборди. Улар аста туриб қўноққа разм солишди. Уларнинг орасида бир қорни каттаси Тортайнинг биқинига тешиб юборди. Шундай тепдики, тепкининг зарбида чол инграб юборди.

– Эй товуқмия, нима деб илжиллаяпсан? – бақирди у, – кўчада юрган дайди нимани ҳам биларди? Ундан кўра тезроқ чойни дамла.

– Нима, бирон гап сўрашга ҳам қўймайсанми?

– Ўв-в, сенинг тилинг чиқиб қолдими? – қўшилди беклардан яна бири. Беклар бир-бир ўрнидан туриб келиб, чолни ўраб олишди ва тепа бошлашди.

– Йигитлар, ўзингизни босинг! – деди Алпамис ўзини тийиб туролмай. – Бу нима деган гап? Сизда заррача инсоф борми, ҳеч бўлмаса мендан, бегона одамдан ҳаё қилмайсизми? Ёки менинг кучимни кўрмоқчимисизлар?

Беклар қутуриб, чолни уришни бас қилиб, ортга бурилиб дарвишга ташланишди. Шунда Алпамис ўзини тутолмай қолди, ҳассаси билан бир-бир уриб беш бекни ҳам беш томонга улоқтирди.

Тортай жандага ўралган дарвишнинг бу қилиғини кўриб, Алпамисни таниди ва унинг бағрига ўзини отди.

– О, яратган эгам, тушимми ё ўнгимми? – у Алпамисни кучоқлаганча йиғлашга тушди.

Алпамис чолнинг елкаларидан тутиб, унинг қоқсуяк елкаларини кафтлари билан силади. Тортай шу туришда анчагача ўзини босолмади. Ўзига келгач Алпамис уни гапга тутди:

– Энди гапиринг, оға, мен йўқлигимда нималар бўлди?

– Сенга айтаримни айтдим, – гап бошлади чол, ёши-

ни артиб. – Ултан, ўзини ўзи хон санаб, сенинг давлатингни эгаллади ва Алпамиснинг қайтишини худодан сўраб дуо қилгани учун Бойбўрининг ўзини ҳам айблаб, ўзидан нари қилиш мақсадида юртдан қувиб туябоқар қилиб қўйди. Менинг отам, шу аблаҳни ҳам дунёга келтирган Қултай ҳам ўзи қилган зиноси ва гуноҳларининг азобини кўряпти. Даштда қўй бўқиб юрибди. Сен кетганингдан икки ой ўтиб дунёга келган ўғлинг Жадигер эса яланғоч ва ялангоёқ юрибди. Уни аблаҳлар кишанлаб қўйган. Ҳозир бечора қўзиларни боқиб юрибди. Яна нимани айтай? Ултан хон бўлиб, сенинг хотининг Гулбаршинга уйланишни ният қилган. Аввал унаштириш учун у қирқ кун ҳаммага зиёфат берди. Бугун қирқинчи кун. У Гулбаршинни зўрлаб ўзига хотин қилишни ният қилган. Яхшиям сен келиб қолдинг!

Овулдаги гаплардан хабар топган Алпамис тинчини йўқотди ва йўлга отланди. Остонага етгач эса ортига қайрилиб:

– Нима ҳам дердим, Тортай оға, – деди у. – Илонни ўз бағримизда ўзимиз асраб келганмиз, ўзимиз ўлдираамиз. Фақат сиздан илтимос менинг келганимни ҳеч кимга айтманг.

Чол Тортай хурсандчилигидан гоҳи кулар, гоҳи йиғлар эди.

– О, яратган эгам! – дуо қилди у. – Наҳотки бу тушим эмас? Наҳотки бахтли кунларга яна етсак?..

Алпамис ҳамма орзуларига эришади

Сулув Гулбаршинга уйланиш орзуси қул Ултанга ҳеч тинчлик бермай, бошини айлантриб қўйди. Шу сабаб у ўзини йўқотиб тинмай одамларга зиёфат берар, тўйга катта аҳамият қаратган эди.

Алпамис дарвиш кийимида овулга кириб келганда базм авжига чиққан эди. Оппоқ кигиздан тикилган, ҳашамдор ўтовнинг олдида, зарбоф гиламлар усти-

да, савлат тўкиб Ултан ўтирибди. У ҳаётидан мамнун, атрофга кулиб қарайди. Ҳаммага табассум қилади. Кулганида оғзи қулоқларигача очилиб, тирқишдай қисик кўзлари ёниб турибди. Кўринишидан бугун у жуда бахтли эди.

Бундай тантанали кунларда уйга дарвишларнинг келиши ҳам мезбонларга оғир ботмайди. Одамлар дарвишлардан янги гап, янги хабарлар кутади, уларни яхши меҳмон қилишади. Ўзларидан кимдир қўпол қилиқ қилса кечирмаслиги мумкин, аммо дарвишларнинг ёмон, қўпол қилиқларини ҳам кечиришади, уларга худонинг энг яқин бандалари, деб қарашади. Даштнинг бундай одатларини яхши билган Алпамис, Ултаннинг ёнига яқин келиб, дўмбирасини чертиб қўшиқ айта бошлади. Одамлар кутганидай унинг қўшиқлари жуда қўпол, беўхшов ва ҳақоратли эди. Алпамис қўшиғида кўрқмасдан Ултанни ёмонлай бошлади, уни қул, деб айтди. Бугунги зиёфатга сарф бўлаётган ақчалар аслида ўзганинг давлатини эгаллаб олган Ултанники эмас, деб айтди. Ултан элни эзиб, ҳаммани ўзидан бездирди, деб айтди. У бундай ҳол узоқ давом этмайди, ёлғон давлат вафо қилмайди, яқинда ҳаммаси ўзгариб, Ултан ҳамма нарсасидан айрилади, деб айтди.

Уни тинглаган халқ, қўшиқни ҳазилга йўйиб роса кулишди. Ултанга эса дарвишнинг охириги гаплари ёқмади. Ўзининг ҳамма нарсадан айрилиши ҳақида айтилганда шотирларига дарров дарвишни бу ердан қувиб юборишга буюрди.

– Менга унинг қўшиқлари ёқмади! – қалбига кирган шубҳалардан холос бўлиш учун у қаттиқ бақирди. – Бу дарвишга ҳеч нарса берманг! У совға беришга арзимайди! Кўзимдан нарига йўқотинг уни!

Ултаннинг шотирлари унга қуллуқ қилиб, дарров дарвишни четга тортишди. Бу йигитлар Ултаннинг буйруғи билан кўпкарида Жадигерни улоқ ўрнида тортишга ва ўлдиришга келишиб олишган эди. Аммо бун-

дан ҳамма қатори Алпамис ҳам беҳабар эди ва яхшиям уларнинг нияти амалга ошмади.

Ўзининг гуллар билан безатилган ўтовидан бўлаётган воқеаларни кузатиб ўтирган сулув Гулбаршин ҳам жулдур кийимдаги дарвишни кўрди. Кўриб, унинг юришлари, қилиқларини кимгадир ўхшатди. Дарвишнинг келбати, оёқ олиши етти йил один уни ташлаб кетган, севган ёри Алпамисни эслатди. У ҳаяжон билан дарвишнинг айтганларини, энди ҳамма нарсга ўзгаради деганини эслаб, қувониб кетди. Аёллик ҳисси уни алдамаган, шунинг учун у канизаги Мапияни чақириб, дарвишнинг ортидан юборди. Гулбаршин унга саккиз дона тилла танга бериб, дарвишга етказишини айтди.

– Унга тилла тангаларни бериб, мен учун фол очишини сўра, – деб айтди Гулбаршин, Ултан қўйган соқчилари эшитмасин, деб хизматкорига шивирлар экан.

Мапия тангаларни олиб дарвишнинг ортидан югуриб кетди.

Бироқ ўтовдан узоқлашгач, қизнинг феъли айниди ва таққа тўхтади. Дарвишга тилло тангаларни беришга кўзи қиймади. “Нега шунча пулни бир дарвишга беришим керак? – ўйлаб қолди у. – бу дайдиға ярмини берсам ҳам етади. Яхшиси ярмини ўзимга олиб қолиб, эртаға уст бош сотиб оламан-да, кўча-куйда йигитларнинг кўзини куйдираман”. Мапия шундай қарорга келиб, тўрт тангани яширди-да, қолганини аста бориб дарвишга тутқазди. Сўнг бекасининг гапини ҳам етказди.

– Эҳ Мапия, нега сен ўзингга гуноҳ орттирдинг? – танбеҳ берди унга Алпамис. – Гулбаршиндай насл насабли, ақлли аёл ҳеч бир замонда дарвишга тўрт танга бериши мумкинми? Ахир дарвишларни тўрт томонидан саккиз фаришта асраб юришини у билади-ку. Агар бериладиган пул саккиз тангада бир танга кам бўлса ҳам фаришталар унга ҳақиқатни айтмайди. Сен буни билмасмидинг? Ёки ҳозир дуо чапласига кетиб,

сенинг ўзингга урса, чўлоқ ёки кар бўлиб қолишдан қўрқмадингми?

Мапия қўрқувдан қотиб қолди. Довдираб, бир нарсалар деганча белбоғидан уриб қолган тўрт тангани олиб Алпамисга тутқаздида, кўзларини ерга тикканча дарвишнинг фол очишини кута бошлади.

Алпамис эса пулни олгач, ўзини худди фол очгандай қилиб кўрсатиб, атрофни кузата бошлади. Атрофда қанча қариндошлари борлигини чамалаб кўрди. Ҳозир ҳеч кимга ишониб бўлмаслигини Гулбаршиннинг чўриси, ўз қилиғи билан кўрсатиб турган бир пайтда Алпамис эҳтиёткорлик қилиш кераклигини янада ҳис этарди.

Бу пайт Ултан ҳаммани чақириб, тантаналарни янада қиздириш мақсадида янги кўрсатма берди:

– Эй одамлар! Ҳамма лочин кўзли мерганлар менинг ўнг томонимга йиғилсин! – деди у томоғини йиртгудек бўлиб бақириб, – мерганлар мусобақасини ўтказамиз. Ҳозир баланд устунга кумуш тангани осиб қўямиз. Ким ёйдан отиб ўқини ўша тангага текиза олса унга мукофот учун Бойбўри туябоқарнинг қизи – Қарлуғашни хотинликка бераман. Қани, йигитлар мерганликда кучингизни кўрсатинг. Мени ва қўноқларимни бир хурсанд қилинг!

Бир нечта йигитлар мусобақа учун ҳозирланган майдонга чиқиб келди. Улар узун бир устунни келтириб, майдоннинг ўртасидан жой ковлаб, ўрната бошлашди.

– Мусобақа жойи тайёр бўлгунча, келинлар шоирларнинг мусобақаси – айтишни бошлаб турамиз! – дея жар солди ичи сиқилиб бораётган Ултан. У шоирлар ўзини мақташини, маддоҳлар олқашини жуда-жуда истар, шунинг учун жонини жабборга бериб жар солаётган эди.

Аммо биронта уни мақтайдиган маддоҳ топилмади. Шоир ва бахшилардан ҳеч ким халқ олдида ўзини шарманда қилгиси келмади. Ултаннинг аслида қул экани, хонликни эса қаллоблик ва хиёнат билан эгаллаб олганини йиғилганларнинг ҳаммаси билар, унинг

ўзбошимчалиги, ваҳшийлиги ҳам одамларнинг жонига теккан эди.

Шу пайт майдон марказига Ултаннинг катта хотини Бадамша отилиб чиқди. Бадамша ҳам худди эри каби аҳмоқ ва товукмия эди. У аввал элга қараб ўлан бошлар экан, нималардир деб валдиради аммо тили соқовлиги учун ҳеч ким гапига тушунмади. Кейин унинг гапларини англатишганда маълум бўлдики, у одамларнинг ўз эрига бўлган ҳурматсизлигини кўриб чидаёлмаётганини, аслида Ултан ҳамма хонлар тенги ҳурматга лойиқ арбоб эканини айтиб бақираётган экан. Уни айтганларини қувватлаб даврага Гулбаршиннинг чўриси Мапия чиққанда халқ чидай олмай уларнинг устидан кула бошлади.

Бадамша ва Мапия эгизак қизлар бўлиб, иккиси ҳам бир-биридан ўтган аҳмоқ ва шармсиз аёллар эди. Яна бу иккиси шунчалар даражада бефаросат эдики, одамларнинг улар ҳақидаги фикрини фаҳмлаб ҳам кўрмас эди. Икки аёл ўртада туриб Ултанни мақташга тушишди. Уларнинг тўмтоқ гапларига қараганда Ултан дунёдаги энг адолатли, ақлли ва бой ҳукмдор бўлиб, еру осмонда унга тенг келадигани йўқ экан. Уларнинг гапини эшитиб, одамлар оғзини енги билан ёпиб, кула бошлади. Кўпининг кула-кула ичаги узилди. Аммо ҳеч ким кулгусини сиртига чиқара олмади. Ҳамма Ултаннинг ғазабига йўлиқишдан қўрқиб, юзларини яшириб кулди.

Аёлларнинг бу аҳмоқона ўланларини тинглаб ўтирган Алпамис охири чидаб тура олмади. Айтилаётган сафсаталар ва ёлғонларга жавоб бериш учун олдинга чиқиб келди ва Бадамшани мусобақага чақирди. У душманларини сўз айтишда ҳам енгилни истади. Анчадан бери ўзини дунёнинг биринчи хоними, деб биладиган Бадамша, турқини буриштириб, ўзига ишонқирамайгина дарвишнинг таклифини қабул қилди. Дарвиш жулдур кийим кийган бўлса ҳам унинг кўзига жуда басавлат, қадди баланд, хўшрўй бўлиб кўринди.

Айтишувни ҳар доимгидай сўзларни бузиб, тушунарсиз талаффуз қилиб бўлса-да, биринчи Бадамша бошлаб берди:

*Серканинг қадри отарга
Бош бўлгандан, ёр-ёр.
Йигит шухрати элга
Нафи теккандан, ёр-ёр.*

*Ултанхон мақтов кутар,
Қуллик қилинг, ёр-ёр.
Мақтасангиз, мен танга
Ташлай, олинг, ёр-ёр.*

Алпамис унинг айтганларини тинглаб, ўйчан ўтирди ва муносиб жавоб топиб ўтирганда Бадамша унинг олдига танга ташлади. Ботир Бадамшанинг садақасидан қони қайнаб, жаҳли чиқса ҳам, буни сездирмади, бошини қўйи солиб тураверди. Кўп ўтмай жавоб қилиш пайти етди.

*Сен Бадамша қачондир
Чўри эдинг, ёр-ёр.
Эринг Ултан қул эди,
Жулдур кийим, ёр-ёр.*

*Ўзгарибсан, аҳмоқдай
Валдирайсан, ёр-ёр.
Адабингни берсам мен,
Не қилгайсан, ёр-ёр.*

Алпамис худди осмонни булут қоплагандай хўмрайиб қўшиғини тугатди. Бадамша унинг авзоини кўриб, дарахт шохига илиниб қолган япроқдек титроққа тушди. Шарт ўрнидан туриб, усти бошини қоқди-да: “Мен бу дарвиш билан қўшиқ айтишда баҳслашмайман”, деб туриб олди. Яна дарров хон-

нинг шотирлари келиб, дарвишни четга чиқаришди ва тилини тиймаса жазолашини айтиб, қўрқитиб ҳам қўйишди.

Навбат мерганлик мусобақасига етиб келди. Йигитлар устунни ўрнатиб, устига мерганлар уриб тушуриши керак бўлган кумуш тангани осиб қўйишди. Одамлар совринига сулув Қарлуғаш қўйилган, ҳамма учун қизиқарли туюлаётган мусобақани томоша қилиш учун ҳар томондан йиғилиб кела бошлади. Ёшгина сулувга уйланишни хоҳловчи йигитлар роса кўп экан. Уларнинг орасида донғи кетган, мўлжалга бехато отадиган ботирлар ҳам бор эди.

Уларнинг ҳаммаси бахтини синаб кўргиси келар, аммо нишон жуда баландда, унга ўқни текизиш осон иш эмаслигини ҳам ҳамма билар эди. Оломон гувиллаб, қўзғалар томошатаблар нима бўлишини илҳақ кутишар эди. Алпамис бу вақт эътибордан четда қолди ва пайтдан фойдаланиб, Гулбаршиннинг ўтови ёнига келди. Бечора аёл ўтовдан туриб мунгли кўзларини ундан узмай қарар, бу жулдур кийимларга беркинган киши ким эканлиги билгиси келар эди. Дарвиш буни сезиб, Гулбаршин учун зиндондай туюлаётган ўтов эшигининг тўғрисига келиб, тўйларда айтиладиган ёр-ёрни бошлаб юборди. Сулувнинг юраклари ҳапқириб, кўзларига ёш келди. Дарвиш қўшиқ айтар, унинг қўшиғи ҳам овози ҳам жуда таниш ва ёқимли эди:

*Жиделига билмасдан
Келибман мен, ёр-ёр.
Ажаб бир тўйга гувоҳ
Бўлибман мен, ёр-ёр.*

*Даштда удум келинга
Ўлан айтар, ёр-ёр.
Бахтлими ё бахтсизми,
Билмай айтар, ёр-ёр.*

– Эй худонинг дарбадар бандаси! – деди унга талпиниб Гулбаршин, – мен ҳақимда нима биласан? Мен худодан ўзимга эр сўраб эмас, киришга гўр сўраб илтижо қилиб ўтирибман. Мен минг ўлиб, минг тирилиб, етти йил ёримни кутиб ўтирдим, аммо умид узмадим. Бу тўй менинг тўйим эмас, энг ёмон куним бўлди. Мен бу кунни кўрганимдан ўлишни афзал билдим.

– Нега бундай дейсан, келинжон? – хавотир билан, сал чўчиб жавоб қилди Алпамис, – нега ҳар сўзингда ўлимни эслайсан? Ёки юрагингда қул Ултанга шунчалар катта нафрат борми?

– Эй худойим! – йиғлаб юборди Гулбаршин. – Бу дунёда менинг Алпамисимдан бошқа ҳам қалби эгри бўлмаган, бошига қилич келса ҳам тўғрисини айтадиган бир зот борми? Фақат утина қўрқув нималигини билмайди ва қўрқмай Ултанни қул деб аташи мумкин.

Гулбаршин ўкириб йиғлаб, ташқарига чиқди.

– Жавоб бер менга, эй дарабадар банда, кимсан ўзи? Сен мени бу зулматдан қутқариш учун келмадингми? Агар шундай бўлса, сен менинг севгилим Алпамис эмасмисан?..

Алпамис юзининг ярмини ёпиб турган, устидаги тўнининг ёқасини четга сурди, пешонасини ёпган кулоҳини тепага кўтарди ва ўзини танитиб хотинини кучоғига олди. Улар бир-бирининг бағрига кириб, бир тан бўлдилар. Юраклари бирга урди, кўзлари фақат бир-бирини кўрди, сўзлари бир қалбдан чиққандай чиқди.

Улар бир-бирига сўз айтар, тинглар, бир-бирига дардини айтар, етти йиллик азобларга, соғинчларга, изтиробларга бир-бир тўхтар, йиғлар эдилар. Улар шу ҳолда қанча туришди. Ўзлари ҳам билмади. Бир маҳал, четдан мунгли, ҳиқиллаган йиғи овози эшитилди. Севишганлар сергак тортиб, овоз келаётган тарафга қарашди. Тахлам турган кигизлар ортидан орқасида шох-шабба кўтарган бир жулдур кампир кўринди. Бу бутунлай

кучдан қолгани ва бошқа иш қўлидан келмагани учун Ултан томонидан ошхонага хизматчи қилиб қўйилган, Алпамиснинг онаси – Аналиқ эди.

Гулбаршин бечора онанинг етти йил ичида бир марта ҳам кўзидан ёши тўхтаган кун бўлмаганини билар, аммо унинг бугунги йиғиси бошқача эканлигини ҳам сезган эди. Унинг йиғисида дард ҳам, ҳасрат ҳам аралаш, бу дард-у ҳасратлар аввалгиларга асло ўхшамас эди. Гулбаршин Аналиқнинг ўзидан ҳафалигини, бугунги кўз ёшларнинг сабабчиси ҳам ўзи эканини билди. Чунки она Алпамиснинг йўқлигига чидаган, аммо Алпамиснинг уйи – қўрғони бўлган оиласи йўқ бўлаётганига, ёлғиз келинининг эса душманига келин бўлаётганини кўтара олмаётган эди.

Уч кун олдин бечора она туш кўрган, тушида унинг қўлига оёғига оппоқ ипак боғич боғланган бургут қўнибди. Бу тушдан кейин Аналиқ ўғлини эслаб баттар қайғуга ботди. Бойбека Аналиқ ўша кuni бутун қайғусини, дардини илтижо қилиб, худога айтди. Худодан боласини, боласининг ўтовини ва шаънини асрашини сўраб, дуолар қилди.

Бойбека Аналиқ, бутун кучини йиғиб келар, оёқлари чалкашиб кетарди. У ҳамон Аллоҳдан ёрдам сўрар, тинмай илтижо қилар эди. Алпамис онасини таниб, юрак бағри ўртаниб, бутун вужуди билан отилиб, онаси томонга югурди. Ҳаяжондан юраклари тўхтаб қолгудай бўлиб сўз айтди:

– Она!..

Секингина айтилган бу сўз Аналиқ кампирнинг кар бўлиб қолган қулоқлари очиб юборди. У эшита бошлади. Унинг назарида гўёки бутун дунёда фақат шу сўз жаранглаётгандай туюлди.: “Она!..”

Она ва бола шундай учрашишди. Душманнинг етказган заҳмати, яқинларнинг хиёнати, зулм ва жаҳолат шундай барҳам топди. Алпамис учун энди ўзини яширишга ҳожат қолмаган эди. У ўзини бахтли ҳис қилар,

чунки унинг энг яқин кишилари уни сотмаган, аксинча, интиқ бўлиб кутган эди. У ким дўст, ким душман эканини ўзи эл ичига кириб кўрди ва ҳаммасига ўзи гувоҳ бўлди.

Алпамис шу он Байшубарга миниб, халқ тўпланиб турган, мерганлар камондан ўқ отишда куч синашаётган майдонга йўл олди. Ултан уни кўриб, бугун икки марта жиғига теккан бўлса-да хурсанд бўлиб бақирди:

– Манави дарбадар дарвишга ҳам навбат беринг! Унинг ҳам кучини бир кўрайлик! Сулув қизга балки шу эга чиқар! – Ултан шундай деб тили узун дайдини мот қилмоқчи бўлди.

Алпамис одамларни куттириб қўймади. Эгари ёнида осилиб турган ўқдан бирини олиб таранг тортилган камонига жойлади. Шу маҳал осилиб турган танга жаранглаб кетди ва чирпирак бўлиб ерга тушди.

Аниқ нишонга теккан ўқни кўриб, олмон ларзага келди. Ултан ўзининг олдида турган дарвиш қайсидир бир дайди эмас, Алпамиснинг худди ўзи эканини энди англаб етди. Юраги қўрқувдан товонига тушиб кетди. У нима дейишни, қаерга қочишни, қандай қутулишни билмас қотиб қолган эди. Сўнг ўзини тутиб, аста ўрнидан турди-да ўтовга кирмоқчи бўлгандай силжиб, қочиб қолмоқчи бўлди. Аммо Алпамис уни бутун вужуди билан кузатиб турган эди.

– Тўхта, қул Ултан! – бақирди у момақалдироқдек овози билан. – Тўхта, менинг қулим! Сен бу дунёга шунчалар тўйиб кетдингки, бундан қорнинг тугул бошинг ҳам шишиб кетганга ўхшайди. Бу катта қовоқбошинг билан хайрлашадиган пайт келганга ўхшайди.

Ултан қўрқувдан дағ-дағ титраб, кушхонага келган туядай ўкириб йиғлай бошлади. Алпамис унга қарата найзасини кўтарди ва отмоқчи бўлди. Аммо шу пайт бошқа нарса уни чалғитди. У ёнида турган ўғли Жади-герни кўриб қолди ва найзасини пастга туширди.

– Ота! Уни менга қўйиб бер! – сўради бола. – Қўрқма. Сенинг душманларингга мен ҳам бас кела оламан. Мен бу онни узоқ кутдим.

Алпамис ўғлининг кўнглига қаради, найзани унга берди...

Ултан қилмишига яраша жазо топди. Эл “бировни зор қақшатиб топилган бахт, одамга татимайди” деб, бекорга айтмайди.

Одамлар ўз халоскорини таниди, ҳамма бир-биридан суюнчи тилаб, Алпамиснинг ёнига ошиқди. Аммо ҳамма ҳам бир хил эмас, кимдир Алпамиснинг қайтганидан хурсанд бўлса, кимдир қилган ишлари учун ундан уялиб бошини эгди. Яна кимдир қўқувдан зир титраб, худди тулки каби думини қисиб қолди.

Алпамиснинг қайтгани ҳақида хабар Қарлуғашга ҳам етиб борди. Қарлуғашнинг қувончининг чеки йўқ эди. Эл орасида йигитга ўз синглисидан ҳам меҳрибон ҳеч ким йўқ, деган гап юради. Чин гап экан. Акасининг қайтгани ҳақида хабар келтирган одамга Қарлуғаш суюнчи учун бир от ва бир туя инъом қилди. Ўзи эса қанот чиқариб учиб келди ва акасининг бўйнига осилди.

– Алп акам, арслон ака, мард акам, сиртлон акам, наҳотки сен қайтиб келдинг! Сенсиз нима бўлганини кўрдингми? Халқ эзилди, ўғлинг Жадигер дунёдаги бор ситамларни тотиб кўрди, – у дардини акасига айтиб йиғлай бошлади. – Сенинг ўтда ёнмас, сувда чўкмас эканингни биз биламиз. Аммо бу сафар тақдир бизни қаттиқ азоблади. Сенинг ўзинг бўлмасанг ҳам овозинг қулоғим тагида жаранглаб турди. Ўзга юртларда мени соғиниб айтган: “Қарлуғаш, синглим!” деган сўзларингни эшитиб турдим, ака...

Қарлуғашнинг айтганларини эшитиб ҳамма йиғлади. Аммо бу йиғидан чиққан кўз ёшлар бошқа, севинч ёшлари эди.

Хотима

Жидели Байсинда ҳақиқий бахт ва шукронага тўлди. Ҳамма бирдай яйрайдиган тантаналар, байрамлар энди, Алпамис ботир қайтганидан сўнг бошланди. Алпамис, энг аввало, овуллардан ҳамма уруғлар ва аймоқларнинг оқсоқолларини йиғиб келиб, уларни бир мақсад олдида бирлаштирди. Ултаннинг зулмидан қочиб ўзга юртларга кетиб қолган қочоқларни Ватанга қайтарди. У кетган пайтда йўлдан чиққан, ўғрилиқ, босқинчилик ёки зўравонликка ўрганиб ўзбошимчаликка ўрганган йигитларнинг попугини пасайтириб, ҳунар ўргатди ва тўғри йўлга солди.

Жидели Байсинга яна олдингидек ота-боболардан қолиб келаётган ва даштнинг муқаддас қонунига айланаб кетган қоидалар ва одатлар қайтарилди: Катталар ҳурматда, кичиклар иззатда бўладиган, ёшлар катталарнинг хизматини қилиб дуосини, катталар ёшларга одоб ва ҳунар ўргатиб савобини оладиган бўлди. Асрлар давомида халқнинг ўзи яратган аммо ўзбошимча Ултан йўқотган қадриятлар яна халққа қайтарилди.

Алпамис ўз отаси ва онасидан Ултан етказган заҳмларни кетгазиш ва тушда кечгандай унуттириш учун, уларни оқ байталнинг сутида чўмилтиришларини буюрди. Сўнг энг яхши ипак матолардан кийим кийдириб, меҳрибонлик кўрсатди. Байсинда Бойбўри ва Аналиқ ҳамда унинг тенгдошлари кўриб қолган, бир хон ўтган ва ўша хондан бир тахт қолган эди. Хон бутун умр яхши яшаб, умри охирида ҳажни зиёрат қилиб келган ва вафот этиб кетган эди. У ўтирган тахт ҳозиргача бўш турар, унга ҳеч ким ўтириб кўрмаган эди. Одамлар ўша тахтда ўзлари билан яхши ва ёмон кунларни бирга тортган, оқил ва доно Бойбўрини кўришни исташди. Бойбўри Жидели Байсин халқининг хоҳишини инобатга олиб, яна мамлакат жоловини қўлга олишга рози бўлди. У шу куни ўзини анча кучли сизди. Ўта

машаққатли, шу билан бирга халқнинг фаровонлиги ҳамда юртнинг осойишталигини таъминлашдек ушбу хайрли вазифани бажаришига ҳам кўзи етди ва ишонч ҳосил қилди .

Алпамис ботир Жидели Байсинда узоқларда яшаётган, уни зиндондан қутқарган ва ёмон куниди ёнида турган севгилиси Қаракўзойимни ҳам, қалби тоза ва саховатли Кейқуватни ҳам унутмади. Йилда икки марта, икки мамлакат орасини яқин қилувчи тулпори, Байшубарга миниб, Қалмоқлар юртига ҳам бориб-келиб турди. У ҳар бориб келганда кўнгли ўсиб, юзлари ёришиб қайтар, жуда ҳам бахтли эди.

Қолган воқеларни Алпамиснинг авлодлари яхши билишади. Айримлар Алпамис абадий ёш бўлиб қолган дейишса-да, тўғриси айтиш керак: Алпамис бахтли яшаб, узоқ умр кўриб, вафот этган.

СЎНГСЎЗ

“Алпомиш” достони – ҳалқимизнинг хотирасида ўчмас из қолдирган, аجدодларнинг содда ва беғубор тилида яратилган бебаҳо меросдир. Бу мероснинг бу-гунгача етиб келишида халқ бахшиларининг хизмати беқиёс. Улар достонларни авлоддан-авлодга ўргатиб, миллий маданиятимиз ва қадриятларимизни минг йиллик довлардан олиб ўта олган миллатнинг чин маънодаги маърифат дарғаларидир.

Мозийда туркий халқлар вакиллари учун достон айтиш улуғ иш саналган. Шунинг учун достоннинг кўплаб версияларида Алпомишнинг ўзи ҳам айтишувларда иштирок этганини кўриш мумкин. Зеро, Алпларнинг кучи ва қудрати уларнинг билагида, чаққонлиги от минишдаги маҳоратида кўринса, доно-лиги қўлига дўмбира тутиб, достонларни ёд айтиши ва топқирлигида кўринган.

Туркий халқлар бахшиларни оқин, жиров, кайчи (куйчи), ҳаким, ошиқ, ҳикоятчи, ривоятчи, чечан, сесенчи, тарихчи, каби турли номлар билан атаб келишган. Бундан кўринадики, бахшилар кўшиқ айтиш билан бирга тарих, адабиёт, тиб илмини ва бошқа соҳаларнинг ҳам билимдони бўлишган экан.

XX асрга қадар туркий тилли бахшилар бир-бирларини тилмочларсиз тушуна олишган. Тўйларда, байрамларда ўзбек, қорақалпоқ, қозоқ, қирғиз, туркман ёки бошқа халқнинг бахшилари достон айтса, уларни ҳамма бирдай тушуна олган. Аммо XX асрга келиб, Марказий Осиёда рўй берган ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар сабаб, туркий халқларнинг миллий қадриятлари, адабиёти, санъати таназзулга юз тутди. Марказий Осиё билан бир қаторда Сибир, Олтой ўлкаси ва Кавказ ерларининг миллий республикаларга бўлиниб кетиши натижасида юзага келган ҳудудий

парчаланишлар, умумтуркий маънавий бойликларга ҳам зарар етказмай қолмади.

XX аснинг 20–30-йиллари ўтказилган “саводхонлик” ислохотлари натижасида туркий халқлар бир-бирларининг алифбосини ҳам, тилини ҳам тушунмайдиган ҳолатга келиб қолди. Натижада, негизи битта бўлган достонлар, эртақлар, ривоятлар, мақоллар ва маталлар кимўзарга ўзлаштириб олина бошланди. Халқ оғзаки ижоди намуналари турли алифболарда чоп этилиши оқибатида, ҳам шаклан, ҳам мазмунан ўзгариб борди.

“Олтовлон ола бўлса”, шундай бўлади. Бу “олалик” оқибатида, “қирқинчи йилларнинг охирларидан бошланган маданий меросга нисбатан нигилистик муносабатлар интенсив ривожланаётган фольклоршуносликка жиддий зарба бўлиб, нашр этиш ишлари тўхтатиб қўйилди. Уларни ёппасига қоралаш авж олди”⁶⁰. Минг йиллик тарихга эга бўлган, ҳали халқнинг тилидан ўчмаган, “Алпомиш” достони ҳам бундан четда қолмади. Достон феодал-хонлар муҳитида яратилган, халққа қарши қаратилган асар сифатида талқин қилиниб, унга хонлар ва бекларнинг улуғланиши, босқинчилик ва зўравонлик тарғиб қилиниши, ислом динига мансуб бўлмаган бошқа халқларга душманлик кайфиятини уйғотиши каби беўхшов айбловлар юкланди. “Алпомиш”га қўшилиб уни тадқиқ қилишда иштирок этган ўнлаб бахшилар, миллат зиёлилари ҳам ёмонотлиқ қилинди. Достонни чоп этиш тақиқланди.

Мустақиллик йилларига келиб эса “Алпомиш”га бўлган муносабат яна ўзгарди. Ўзбекистон, Туркия, Қозоғистон, Қирғизистон, Татаристон, Бошқирдистон ва Олтой республикаларида достоннинг турли версиялари чоп этилиб, улар асосида кино, ҳужжатли ва мультифильмлар ҳам суратга олинди. Миллий йўналишда

⁶⁰ Тўра Мирзаев . Ҳоди Зариф суҳбатлари. “Shams-Asa” МЧЖ бос. Тошкент, 2013. 178-бет

достонни ўрганиш ва тадқиқ қилишга ҳам эътибор анча кучайди.

Аммо шундай бўлса-да, олимлар ва китобхонларнинг фойдаланиши учун достоннинг турли тиллардаги версияларини қардош тилларга таржима қилиш, уларни тарихий-қиёсий жиҳатдан ўрганиш бўйича етарлича ўзгаришлар қилинмади. Қардош халқлар олимлари ўртасидаги ҳамкорлик ҳам яхши йўлга қўйилмади. Шунинг учун туркий халқлар олимлари томонидан “Алпомиш” достонининг умумтуркий контекстда ҳамкорликда тадқиқ қилиниши долзарб вазифалардан бири бўлиб қолмоқда. Зеро, биз Алпомиш достонини умуммерос сифатида қанчалик кенгроқ миқёсда ўргансак, миллийлигимизни ҳам шунчалик кенгроқ ва теранроқ англаган бўламиз.

Анвар Бўронов

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. “Алпомиш” – ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси. Тошкент: Фан, 1999 й.
2. Алпомиш. Достон. Тошкент: Шарқ НМАК, 1998.
3. Қарақалпақ фольклоры. Алпамыс. Қарақалпақ баспасы. Нокис, 1981.
4. Алпамыс Батыр. Қазақ эпоси. Изд. Жазушы. Алмата. 1981.
5. Башкорт халык ижады. «Алпамыша менән Барсынһылыу». Эпос. Китап. Өфө, 2006.
6. Татар халык ижаты: Әкиятләр. “Алпамша” Изд “Китап” Қазан, 1977.
7. Н. У. Улагашев. “Алып-Манап”. 1-том. Алатайдинг битиктер чигарар издателствозининг Туулу-Алтай болугу. 1985 жыл.
8. Манас. Киргизский героический эпос: в 4 книгах. – Москва, 1984.
9. Манас эпосунун тарыхый өнүгүшүнүн негизги этаптары. Э. Абдылбаев. – Фрунзе, 1981.
10. Жирмунский, В.М. Киргизский героический эпос Манас. – М., 1961.
11. Жирмунский, В.М. Вопросы генезиса и истории эпоса «Алпамыс» Тезисы докладов и сообщений регионального совещания по эпосу Алпамыш. – Ташкент, 1956.
12. Жирмунский, В.М. Народный героический эпос. Сравнительно-исторические очерки / В.М. Жирмунский. – М.-Л., 1962.
13. Жирмунский, В.М. Сказание об Алпамыше и богатырская сказка. – М., 1960.
14. Жирмунский, В.М. Тюркский героический эпос. Л., 1974.
15. Жирмунский, В.М. Эпическое сказание об Алпамыше и Одиссея Гомера. Изв. Ак. Наук. Отд. литературы и языка, 1957. – Т. 16, вып. 2.

16. В.М. Жирмунский, Х.Т. Зарифов. Узбекский народный героический эпос . – М., 1947.
17. Зарифов Х.Т. Основные мотивы эпоса Алпомыш. Об эпосе «Алпамыш». – Ташкент: Фан, 1959.
18. Афзалов М. «Алпомиш» достонининг вариантлари ҳақида. Шарқ юлдузи – 1956. – 7– сон.
19. Тўра Мирзаев. Ҳоди Зариф суҳбатлари. “Shams–Asa” МЧЖ бос. Тошкент – 2013
20. Мирзаев Т. «Алпомиш» достонининг ўзбек вариантлари. – Тошкент: Фан, 1968;
21. Сағитов И.Т. Қарақалпақ халқының қаҳарманлық эпосы. – Нөкис. ҚҚМБ, 1963;
22. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1977.
23. Мақсетов Қ.М., Қарақалпақ фольклористикасы .– Нөкис: Қарақалпақстан, 1989;
24. Мирзаев Т. «Алпомиш» нашрининг ўзбек достончиларига таъсири. Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1965.
25. Мирзаев Т. «Алпомиш» достонининг ғоявий йўналиши ҳақида. Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1965.
26. Мирзаев Т. «Алпомиш» достони вариантларидаги бир хусусият тўғрисида Ўзбек халқ ижоди. – Тошкент, 1970. Зәкиев, М.З. Татар халқы теленен барлыкка килүе. – Казан, 1977.
27. Metin Ergun. Altay Türklerinin karaman destanı. Alip manas. konya -1997.
28. Фатых Урманче. Тюркский героический эпос. Сравнительно – исторические очерки. Казань. 2015г.
29. Н.Н.Поппе. Халха– монгольский героический эпос. издательство Академии наук СССР. Москва, 1937 .
30. Ғабдуллин М., Сыдықов Т., «Қазақ халқының батырлық жыры», Алматы, 1972.
31. Валитова А.А. О версиях татарской прозаической сказки «Алпамша». Алпамыш. Тезисы докладов и сооб-

щений регионального совещания по эпосу «Алпамыш». Ташкент, 1956.

32. Д.А. Алибековна. Феномен утопии в казахском миропонимании: историко-философский анализ. Автореферат диссертации на соискание ученой степен кандидата философских наук Республика Казахстан. Алматы, 2007.

33. Н.Г.Алламбергенова. «Алпомиш» достони ўзбек-қорақалпоқ версияларида бош қахрамон шажараси ва «қўнғирот» этноними талқини. – Илим хам Жамийет журнали. Нукус. 2019 йил 3-сон.

34. Алексеев, Н.А. Традиционные религиозные верования якутов в XIX – начале XX в. Н.А. Алексеев. – Новосибирск, 1980.

35. Алексеев, Н.А. Шаманизм тюркоязычных народов Сибири / Н.А. Алексеев. – Новосибирск: Наук, 1984.

36. Алтайские героические сказания. – Москва, 1983.

37. Культ святых в Исламе. В.Н. Басилов. – М., 1970.

38. Валиханов, Ч.Ч. Собрание соч. в пяти томах . – Алма-Ата, 1964.

39. С.А. Галин. Башкирский народный эпос. Уфа, 2004.

40. Гумилев, Л.Н. Древние тюрки. – М., 1967.

41. Джангар. Калмыцкий народный эпос. – Элиста, 1973.

42. Жирмунский, В. Народный героический эпос. – М.-Л.: Гос. издво художеств. лит., 1962.

43. Батырлар жыры. – Алматы, 1963. – Т. 1.

44. Казахская народная поэзия (из образцов, собранных и записанных А.А. Диваевым). – Алма-Ата, 1964.

45. Радлов, В.В. Наречия северных тюркских племен. I отделение. Образцы народной литературы северных тюркских племен. Собраны В.В. Радловым. – СПб., 1885.

46. Суразаков, С.С. Алтайский героический эпос. – М., 1985.

47. Татар мифлары: 2 китапта. Г. Гыйльманов хикәяләвендә. – Казан, 1996.
48. Татар эпосы. Бәетләр / төз. Ф.В. Әхмәтова-Урманче. – Казан, 2001.
49. Улагашев, Н.У. Героические сказания. – Горно-Алтайск, 1961.
50. Харисов, А.И. Башкирская народная поэма в русском издании 1812 года.

МУНДАРИЖА

<i>Анвар Бўронов: Сўзбоши</i>	3
<i>Анвар Бўронов: “Алпомиш” дostonининг туркий халқлар версияларидаги умумийликлар ва фарқлар</i> ..	6
<i>Алп Манаш</i>	28
<i>Алпамиша ва Барсинхилу</i>	43
<i>Алпамша ва довюрак Сандуғач</i>	61
<i>Алпамис Батир</i>	78
<i>Сўнгсўз</i>	172
<i>Фойдаланилган адабиётлар:</i>	175

АЛПОМИШ ДОСТОНИ

туркий халқлар версиялари

Муҳаррир:

Ғафур Умурзоқов

Техник муҳаррир:

Файзулла Азизов

Дизайнер:

Василий Берцев

Мусахҳиҳ:

Муқаддас Оқмаматова

“Muharrir nashriyoti”

Лицензия: АИ № 309. 2017 йил 22 июн.

Теришга 2020 йил 15 июлда берилди.

Босишга 2020 йил 13 августда рухсат этилди.

Бичими: 84x108 1/32 “Noto Serif” гарнитурасида

офсет босма усулида офет қоғозида босилди.

5,63 шарт. б.т. 10,85 ҳисоб нашр. таб.

Адади 500 нусха. 52-сон буюртма.

“Муҳаррир нашриёти” матбаа бўлимида чоп этилди.

100185, Тошкент шаҳри, Чилонзор тумани, 20^А-мавзеи,

Сўгалли ота кўчаси, 5-уй. E-mail: muharrir@list.ru